

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

НАУКОВИЙ ВІСНИК

*МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО*

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Засновано 2008 р.

**№ 1 (39)
липень 2015**

Внесено до Переліку фахових видань України
галузі «Історичні науки»
(наказ МОН України від 12.05.2015 р. № 528)

Миколаїв
МНУ імені В. О. Сухомлинського
2015

УДК 930
ББК 63
Н 34

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
(протокол № 16 від 03 липня 2015 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- БУДАК В. Д.** доктор технічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України; голова редакційної колегії;
ШИТЮК М. М. доктор історичних наук, професор, головний редактор;
ШКВАРЕЦЬ В. П. доктор історичних наук, професор; заступник головного редактора;
ПАРХОМЕНКО В. А. доктор історичних наук, доцент; відповідальний секретар.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

- ГУРЖІЙ О. І.** доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
ДАНИЛЕНКО В. М. член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
ЗЕРКАЛЬ М. М. доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. В. доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
НИКОЛАЄВ І. Є. доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
РИЖЕВА Н. О. доктор історичних наук, професор (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
ШКЛЯЖ Й. М. доктор історичних наук, професор (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- ПОНОМАРЬОВА І. С.** доктор історичних наук, професор (Маріупольський державний університет);
ШАЙКАН В. О. доктор історичних наук, професор (Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ КНУ).

Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць / за ред. М. М. Шитюка. — № 1 (39), липень 2015. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. — 140 с.

У збірнику наукових праць вміщено статті з актуальних проблем історичної науки, зокрема археології, етнології, історіографії, краєзнавства, вітчизняної та всесвітньої історії. Значна кількість матеріалу присвячена малодослідженим питанням історії України.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, краєзнавців, аспірантів, студентів історичних спеціальностей.

УДК 930
ББК 63

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

ГОРБЕНКО К. В.	Археологічні дослідження на території городища Дикий Сад у 2013–2014 роках.....	7
ЛАСІНСЬКА М. Ю.	Нижнє Побужжя, як етнокультурна контактна зона між слов'янами та кочовиками (VI–VII ст.).....	14
СМИРНОВ О. І., ВОЛКОВА К. Л.	Політеїзм культу Аполлона та його нова посвята з поселення Вікторівка-I.....	20
ТРЕТЯКОВА О. А.	Історичні місця розселення польського населення Півдня України.....	25
ШЕІН С. С.	Ольвія та Македонія. Спірні питання скіфського походу Зопіріона у Північне Причорномор'я.....	30

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ВДОВИЧЕНКО Є. В.	Значення діяльності іноземних спеціалістів у формуванні військово-морського флоту на Півдні України у II половині XVIII ст.....	39
ЗАХАРЧЕНКО О. О.	«Грейговський прорив» Південного фронту і народження української гвардії.....	45
КАЛКУТІНА Н. В.	Результати трудового використання військовополонених на Півдні УРСР (1944–1949 рр.).....	51
НІКОЛАЄВ І. Є., МАРИНЧЕНКО Г. М.	Свідки Єгови в Україні: від становлення до переслідування у повоєнний період.....	55
ПРОНЬ С. В.	Таємниця історії України (можливі пророцтва Геродота): Intra vires.....	60

РОЗДІЛ 3

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

АКУНИН А. С.	Соціально-правове положення рабов в англійських колоніях нового времєни и крєст'янства України в період масових політичних репресій: попытка сравнительного анализа.....	65
БУГЛАЙ Н. М.	Польща у системі співробітництва Вишеграду.....	77
БУРГАЗ Ю. В.	Особистість П. Г. Заїчневського як радикала революціонера.....	79
КУЗОВКОВ В. В.	Константинополь і варвари: візантійська дипломатія в правління імператора Аркадія (395–408).....	82

РОЗДІЛ 4

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ГРИЦАЙ С. Я.	Стан наукової розробки проблеми дослідження трансформації соціальної політики Російської Федерації (1991–2011 рр.).....	86
КИРИЛЕНКО А. О.	Сучасна історіографія Півдня України в 1953–1964 рр.....	94

КРАЙНИК Р. Н.	Пропаганда в педагогическом процессе послевоенной Украины: советская историография	98
НЕФЬОДОВ Д. В.	Радянська течія руху опору на Півдні України у вітчизняній історіографії 90-х рр. XX ст.....	102
ПАРХОМЕНКО В. А.	1914–1916 рр. у мемуарній спадщині Дмитра Дорошенка	106

РОЗДІЛ 5

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

БУНДЮЧЕНКО Т. В.	Місце Миколи Аркаса в історичному процесі на Миколаївщині кінця XIX – початку XX століття.....	111
ДЕМЯНЕНКО Ю. Н.	Настоятель Свято-Николаевской греческой церкви города Николаева Иванов Евдоким Феодорович	115
ЄРМІЛОВ В. С.	Противідемічна діяльність земської медицини Таврійської губернії.....	120
МІТКОВСЬКА Т. С.	Формування кадрів для Чорноморської гідрографічної служби у кінці XVIII–XIX ст.....	125
ПРОКОП Ю. В.	К истории создания Бродской синагоги в Одессе.....	129

РЕЦЕНЗІЇ

НИКОЛАЄВ І. Є.	Рецензія на книгу	136
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	139

CONTENTS

SECTION 1

ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

K. GORBENKO	Archaeological researches on the territory of the settlement dikiy sad in 2013–2014 years	7
M. LASINSKA	Lower Bug region, ethnocultural and contact zone between the slavs and nomads (VI–VII centuries)	14
O. SMYRNOV, C. VOLKOVA	Polytheism in cult of Apollo and his dedication on the settlement Viktoryvka-I	20
O. TRETYAKOVA	Historic sites ressettlement of the Polish population of the south Ukraine	25
S. SHEYIN	Olbia and chesonese. to the problem of interpolicy relations of the pontic period	30

SECTION 2

HISTORY OF UKRAINE

E. VDOVICHENKO	Importance of foreign e[per]ts in the formation of the navy in south Ukraine in the second half of the XVIII century	39
O. ZAKHARCHNKO	«Greygovsky breakthrough» of the Southern Front and the birth of Ukrainian guards	45
N. KALKUTINA	Results of labor use of prisoner of war in the south of the Ukrainian SSR (1944–1950)	51
I. NIKOLAEV, G. MARINCHENKO	Jehovah's witnesses in Ukraine the formation of the persecution in the postwar period	55
S. PRON	The Secret of the History of Ukraine (possible prophecy of Herodotus): Intra vires	60

SECTION 3

WORLD HISTORY

A. AKUNIN	Social legal status of slaves in English colonies of modern times and the peasantry of Ukraine during mass political repressions: attempt of the comparative analysis	65
YU. BURGAZ	Personality of zaichnevskiy as radical of revolutionary	77
N. BUGLAY	Poland in the system of the Vishegrad cooperation	79
V. KUZOVKOV	Constantinople and barbarians: vyzantine diplomacy during the Reign of emperor Arcadius (395–408)	82

SECTION 4

HISTORYOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

S. GRYTSAI	The state of scientific development research problem of transformation the social policy of the Russian Federation (1991–2011)	86
A. KIRILENKO	Modern historyography south of Ukraine in 1953–1964	94

R. KRAYNIK	Propaganda in the pedagogical process of the post-war Ukraine: soviet historyography.....	98
D. NEFYODOV	The soviet motion of resistance on the south of Ukraine in the domestic historyography 90-ty XX century	102
V. PARKHOMENKO	1914–1916. The memoir heritage Dmytro Doroshenko.....	106

SECTION 5

HISTORICAL STUDIES

T. BUNDYUCHENKO	Place Mykola Arkas in the historical process in Mykolaiv late XIX – early XX century.....	111
Y. DEMYANENKO	Senior priest of Nikolaevan greek church named after St. Nikolas, Archbishop of Myra in Lycia Ivanov Yevdokim Fedorovich	115
V. YERMILOV	Anti-epidemic activities of zemstvo medicine tauride province	120
T. MITKOVSKA	Formation of personnel for the Black sea hydrographic service at the end of the XVIII–XIX century	125
Y. PROKOP	To history of creation of the Brodsky synagogue in Odessa.....	129

REVIEWS

I. NIKOLAEV	Review of book.....	136
-------------	---------------------	-----

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....		139
---	--	------------

РОЗДІЛ 1

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

УДК 902.2(477.73)

К. В. ГОРБЕНКО

м. Миколаїв

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД У 2013–2014 РОКАХ¹

У статті характеризуються результати археологічних досліджень городища Дикий Сад у 2013–2014 році. Аналізуються основні артефакти, що отримані під час розкопок (кераміка, кістяні та кам'яні предмети).

Ключові слова: бронзовий вік, городище, приміщення, рів, фортифікація, стела, антропоморфна статуетка.

Упродовж останніх двадцяти чотирьох років комплексною археологічною експедицією лабораторії археології та етнології МНУ імені В. О. Суходольського та ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАН України проводяться регулярні розкопки городища фінальної бронзи Дикий Сад (XIII/XII–XI/X ст. до н. е., за С¹⁴ – 1186-1126±80 – 925-920±50 cal. BC), що розташовувалося на лівому березі р. Інгул (в межах історичного центру сучасного міста Миколаїв) [1, 87–92]. Площа городища понад 4,0 га. Структурно городище складалося з трьох частин: «цитаделі», «передмістя» та «посаду», розташованого за зовнішнім ровом (територія «посаду» з об'єктивних причин залишається недослідженою). Приміщення городища розташовано вздовж річки в тричотири ряди і практично примикають одне до одного, створюючи єдиний архітектурний комплекс. За цей час досліджено житлові, господарські, культові та оборонні споруди, накопичено значну кількість артефактів (керамічний посуд, бронзові, кістяні, кам'яні та глиняні предмети), проведено комплексні аналізи археологічних матеріалів.

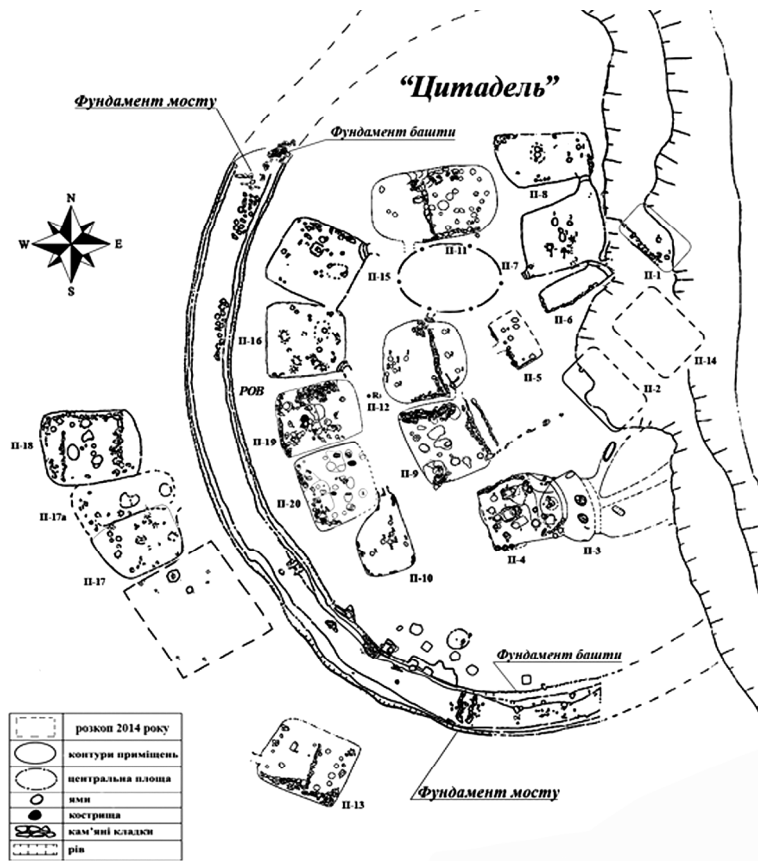
Під час археологічних сезонів 2013–2014 років розкопки проводилися на ділянці «А» –

територія «цитаделі» та «ближнього передмістя» (рис. 1а).

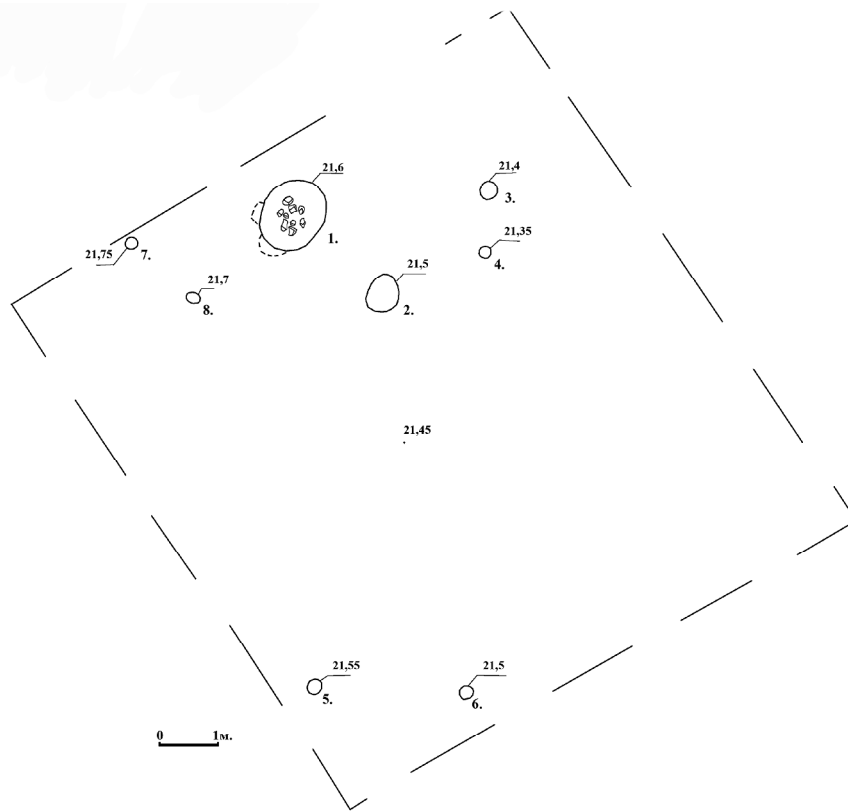
На території «цитаделі» зафіксовано сімнадцять приміщень різної функціональної приналежності – житлові, господарські та культові, ритуально-культовий пандус [2, 53–55], оборонний рів (ширина 5,0 м, глибина 3,0 м) із залишками кам'яних фундаментів мостів [3, 100–104], кам'яних башт, що маркували мости й фланги рову, та центральна незабудована площадка. У культових приміщеннях цитаделі жителі відправляли різні ритуали, пов'язані із поклонінням сонцю та вогню (ритуальні ями, культовий пандус), шанували предків і героїв (поховання черепів у спеціальних ямах), практикували фалічний культ.

«Ближнє передмістя» знаходилось одразу за оборонними спорудами та складалось із заглиблених приміщень № 13, 17, 17-А, 18, розташованих колом вздовж рову (рис. 1а). Найцікавішим об'єктом цієї частини городища є приміщення № 13 – культова споруда, де на відкритому майданчику північної частини приносили різноманітні жертви. В ямах східної частини відправляли похоронний та поминальний ритуал, про що свідчать захоронення антропоморфних кам'яних стел зі слі-

¹ Стаття виконана у рамках фундаментальної наукової теми № 0115U001210 «Степове Побужжя в контексті соціокультурного розвитку Східної та Центральної Європи у IV тис. до н. е. – XV ст. н. е.».

а

б

Рис. 1. План «цитаделі» городища та план розкопу 2014 року:
а – план «цитаделі» городища Дикий Сад; б – план розкопу 2014 року

дами тризни – горілий гумус з керамічними уламками та залишками зерен культурного винограду. В західній частині приміщення перед великою стелою (образ верховного божества) здійснювали поминальний і молитовний ритуал [4, 83–90].

У липні-серпні 2013 році членами експедиції завершено дослідження центральної ділянки оборонного рову (розкоп № 16: кв. 22–36) «цитаделі» городища довжиною 6 та шириною 5 метрів, що розташована навпроти приміщення № 20 (рис. 2). Культурний шар в цій частині частково пошкоджено будівельними рештками нового часу.

У заповненні рову зафіксовано фрагменти керамічного посуду, кам'яні та рогові предмети. Концентрація матеріалів у культурному шарі збільшується пропорційно глибині. В середній та нижній частині прослідковуються глиняні запливи, вапняковий бут (400–500 каменів на кожні 2 м довжини) та кістки риб. Ймовірно, це сліди обрушених оборонних стін. Функцію додаткової загорожі виконували стіни приміщень № 10, 15, 16, 19, 20, що розташовувалися рядком на відстані 3,0 м від краю східного борту рову (рис. 2а).

На глибині 1,90–2,0 м від рівня сучасної денної поверхні в рові проявився завал каменів середнього розміру (залишки фундаменту захисної стіни, що опоясувала рів із внутрішньої сторони). Під ним та поруч було зафіксовано велику кількість мілкого буту (більше 500 шт.), окутаного шаром глини та рибних кісток. Ці залишки можна пов'язати із рештками самої захисної стіни, що складалася із глиняних вальків або сирцю, в яку для міцності додавалося невеличке каміння та рибний бульйон (?). Рибні кістки у великому обсязі знайдено і в залишках стін приміщень «цитаделі» та «передмістя» городища. Цілком можливо, при спорудженні захисних стін та приміщень рибний бульйон додавався для цупкості, і це був нестандартний та, вірогідно, ефективний прийом за відсутності більш якісного рецепту будівельної суміші.

Стратиграфічні спостереження в рові дозволили зробити дещо цікаві висновки. Так, із загальної глибини рову в 3,0 м, перші 0,50 м від рівня дна, безумовно, відносяться до часу заснування городища. Як приклад,

зафіксовані на цій глибині обкладені камінням людські черепи, в протилежних один від одного кінцях рову, неподалік від обох мостів, знаходились на позначці 18,60 м від рівня Балтійського моря, при рівні дна 18,10 м (горизонт сучасної денної поверхні – 21,15 м). Фрагменти та розвали посуду в цьому стратиграфічному відрізку культурного шару відносяться до періоду існування городища (XIII/XII–XI/X ст. до н. е.), решта потрапляла туди, вірогідно, внаслідок природного руйнування поруч розташованих споруд, вже після функціонування поселення.

На відмітці 18,60 м в рові знаходились розвали керамічного посуду (рис. 1, 1–7, 9–13), серед них потрібно виділити фрагмент стінки горщика із вперше зафіксованим на городищі орнаментом, що є характерним для лісостепової та східної зон культур пізньої бронзи (рис. 3, 13). Також знайдено кам'яні знаряддя праці, зокрема фрагмент виска для встановлення рибальської сітки (рис. 3, 8). Окремо, на дні рову зафіксовано розвал горщика (рис. 3, 16), де знаходився фрагмент хребту сома та пошкоджений гарпун з рогу тварини для полювання на великих риб (рис. 3, 14). Можна припустити, що це залишки жертвоного підношення богам або богу ріки.

Треба зазначити, що у нижній частині рову сконцентрована найбільша кількість більш-менш цілих посудин, що відносяться до початку існування городища (серед них присутні керамічні форми, що характерні для фінальної стадії сабатинівської – початку існування білозерської культури, тобто кін. XIII – поч. XII ст. до н. е.).

Отже, систематичні дослідження внутрішнього рову городища призвели до формування більш цілісного уявлення про нього не тільки як захисного та стратифікуючого, у соціальному сенсі, елементу, але й сакрального місця (поховання людських черепів, та посуду з жертвовною їжею). Слід відзначити: знайдений в першій половині XX ст. на городищі бронзовий казан, що, судячи із ситуаційного опису та сучасних досліджень, міг походити із заповнення нижнього рівня південно-східної частини рову.

У липні 2014 року роботи проводилися на ділянці «А» в розкопах № 23: кв. 3, 4, 5, 10;

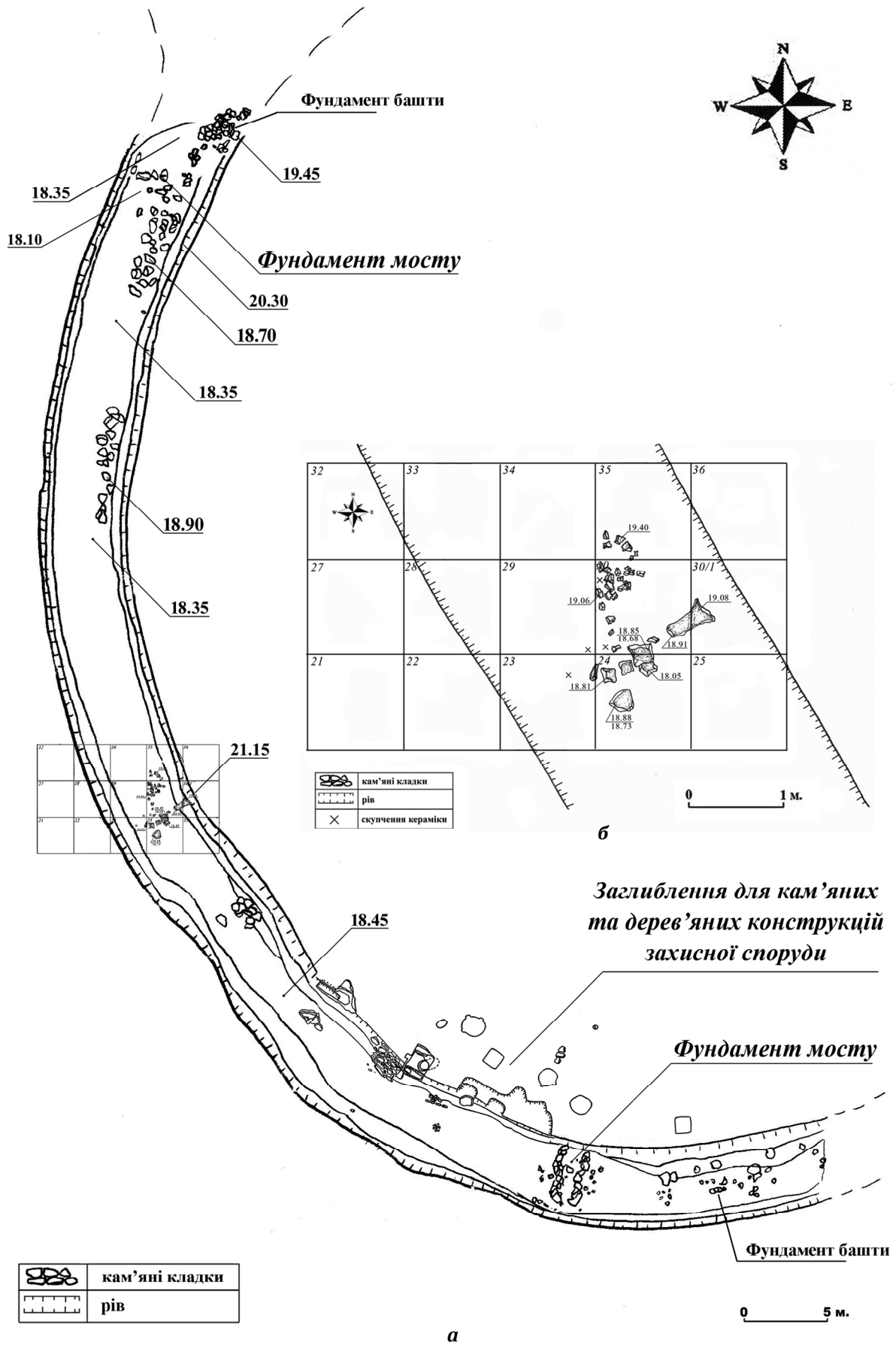

Рис. 2. План рову «цитаделі» городища та ділянка розкопок 2013 року:
а – план рову «цитаделі» городища; б – ділянка розкопок 2013 року

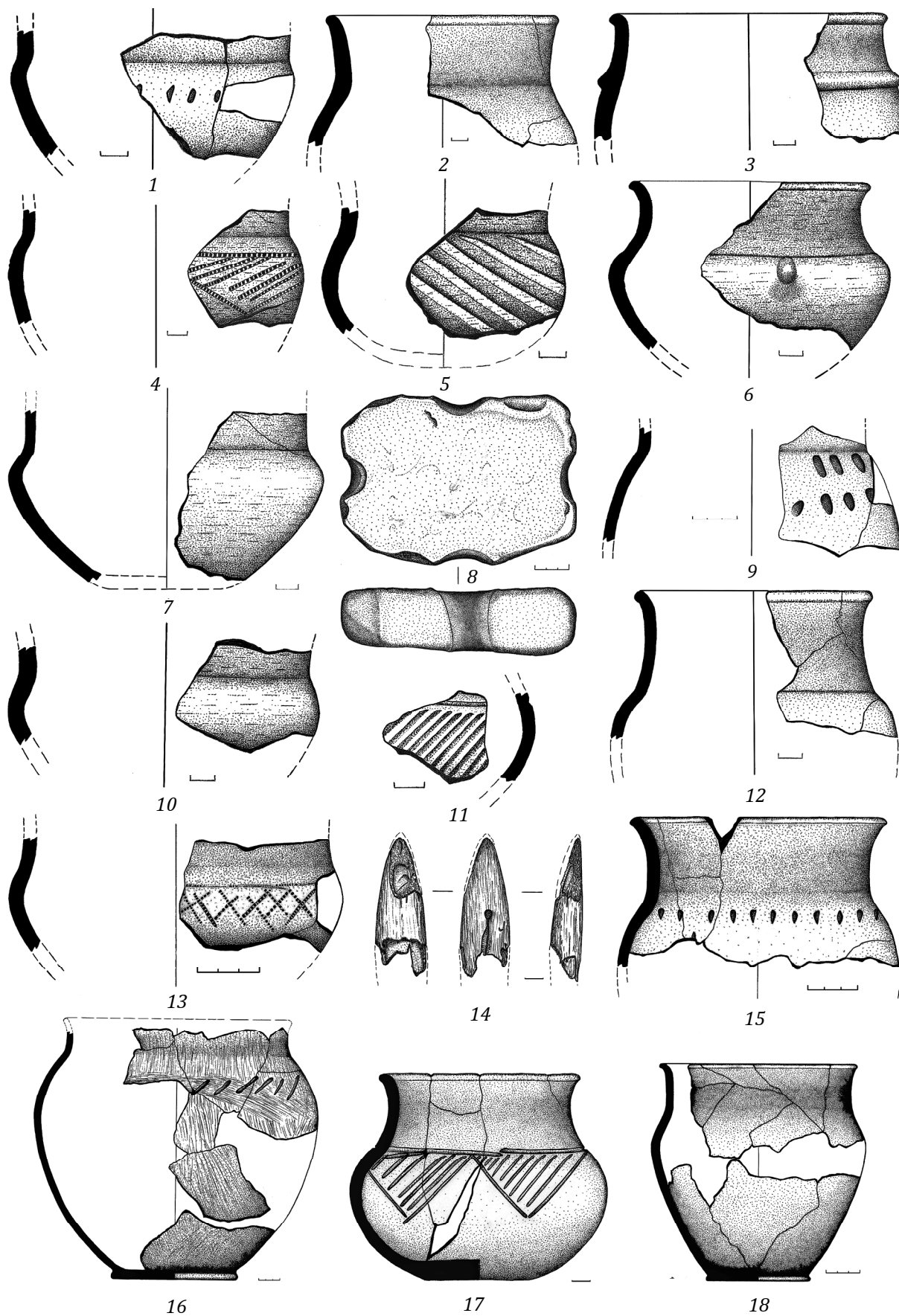

Рис. 3. Артефакти з розкопок 2013 року:

Рівень розташування: 20,20 м – 1; 19,70 м – 2-4; 19,40 м – 5; 18,70 м – 6-9; 18,50 м – 10-12; 18,35 м – 13-18.
Керамічний посуд: 1-7, 9-13, 15-18; кам'яний висок для рибальської сітки: 8; вістря гарпуну з рогу тварини: 14

№ 16: кв. 26, 27, 31; № 19: кв. 51-53, 61-65, 70-76, 79-88, де досліджено північну частину ділянки між приміщеннями № 13 та 17 (рис. 16). Площа розкопок склала 110 м².

Рівень сучасної поверхні ділянки, де проводились розкопки, коливається від 21,95 м (західна частина) до 21,30 м (східна частина). Культурний шар в цій частині укріпленого поселення частково пошкоджений будівель-

ними рештками нового часу. Верхній шар ділянки (0,2-0,65 м) насичено будівельними залишками ХХ ст., глинистим завалом та не-виразною керамікою (рис. 4, 1-7).

На відмітці 21,75-21,35 м (північна частина розкопу); 21,75-21,70 м (північно-західна частина розкопу) та 21,55-21,50 м (південна частина розкопу) у глинистому шарі проявилися плями ям (рис. 16).

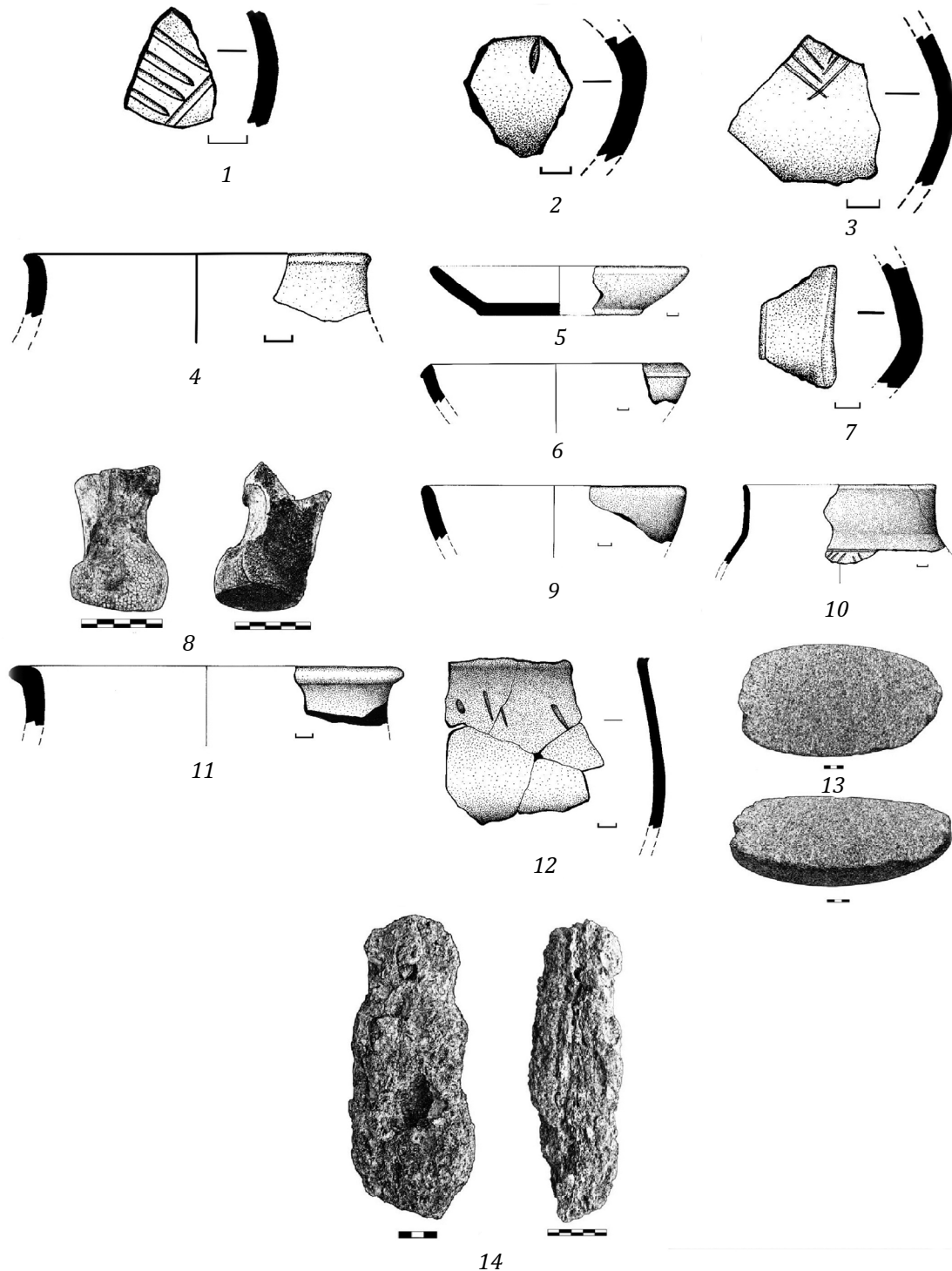

Рис. 4. Артефакти з розкопок 2014 року:
1-8: заповнення розкопу; 9-14: яма 1.
Кераміка: 1-7, 9-12. Кістка: 8. Камінь: 13, 14

Ями № 2–8 округлі, діаметром від 0,25 м до 0,6 м та глибиною від 0,1 м до 0,5 м. Артефакти відсутні. Виходячи з розміру та внутрішнього заповнення, ями використовувалися як стовпові для кріплення даху наземного приміщення (попереднє маркування № 17-Б).

Яма № 1, округла в плані, знаходилася на відстані 2,0 м від південної стіни приміщення № 17. Верхня частина ями забита дрібним вапняком, кістками риби та невиразною керамікою.

На глибині 0,2 м від впуску ями в західній частині зафіксовано вапнякову плиту (0,3×0,25×0,4 м). На глибині 0,3 м в північно-східній частині ями ще одна вапнякова плита (0,35×0,25×0,04 м). Обидві плити розташовувалися приблизно у горизонті з невеликим нахилом. Між плитами зафіксовано керамічні уламки посуду (рис. 4, 9–12). Під камінням – залишки тліну сірого кольору.

На глибині 0,35 м розташувалася третя вапнякова плита зі слідами обробки (0,25×0,15×0,03 м). Біля плити знаходилися хребти риби (вірогідно, сом), невиразні фрагменти кераміки (горщики, миски-сковороди) та невеликі камінці зі слідами обробки (куранти та ковадла) та великий вапняковий камінь (0,3×0,3×0,1 м).

На глибині 0,45 м, в північній частині ями, знаходилася четверта вапнякова плита (0,4×0,2×0,05 м). Під плитою зафіксовано кам'яну зернотерку (рис. 4, 13). Біля зернотерки, на глибині 0,5 м, зафіксовано вапняковий предмет антропоморфної форми зі слідами вохри (рис. 4, 14). Розмір предмета – 0,20×0,05–0,08×0,05 м. Вірогідно, це антропоморфна статуетка жінки. Виходячи з розміру та заповнення, яма № 1 використовувалася як господарська споруда, хоча наявність антропоморфної статуетки та зернотерки вказує й на ритуально-культове призначення ями (культ родючості).

Отже, на дослідженій ділянці, ймовірно, розташовувалася легка наземна конструкція господарчого призначення з ямою комплексного характеру (господарсько-культового), що пов'язана з житловим приміщенням № 17. Ймовірно, що приміщення № 18, 17-А, 17 та 17-Б становили єдиний житлово-господарчий комплекс приміщень «ближнього перед-

містя» городища, де приміщення № 18 та 17 – житлові, а № 17-А та 17-Б – господарчі будови, що примикали до приміщення № 17.

Розкопки городища Дикий Сад у 2013–2014 рр. підтвердили факт, що стратегічним центром городища стало завдяки функціонуванню господарських приміщень-сховищ, ремісничих майстерень (гончарні, металургійні, косторізні тощо) і системі укріплень, що гарантувало певний захист у військовому сенсі [5, 59]; соціально-політичним – через наявність центральної, нічим не забудованої площадки (найімовірніше, гомерівської «агори» – місця для зібрань); сакральним – у зв'язку з розташуванням храмових комплексів, де здійснювалися різноманітні релігійні ритуали та забезпечувався захист у метафізичному сенсі [6, 340–342]. Подібна ситуація добре простежується на археологічних пам'ятках Європи II пол. II тис. до н. е. [7].

Список використаних джерел

1. Горбенко К. В. Основні результати п'ятнадцятирічних археологічних досліджень степового городища доби фінальної бронзи Дикий Сад / К. В. Горбенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 52. Вип. 39. Історичні науки. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — С. 87–92.
2. Горбенко К. В. Характер и структура архитектурных сооружений поселения эпохи финальной бронзы Дикий Сад / К. В. Горбенко // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Сборник научных работ. — Донецк, 2000. — С. 53–55.
3. Горбенко К. В. Розкопки укріпленого поселення Дикий Сад у 2004 р. / К. В. Горбенко, Ю. С. Гребенников, В. Б. Панковский // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. : Збірка наукових праць / за ред. Н. О. Гаврилюк. — Вип. 7. — К. : ІА НАН України ; Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — С. 100–104.
4. Горбенко К. В. Исследование нового ритуально-культового помещения городища финальной бронзы Дикий Сад / К. В. Горбенко // Гуманітарно-економічні дослідження. — Т. 3. — Миколаїв — Одеса : ТОВ Від, 2006. — С. 83–90.
5. Горбенко К. В. Оборонительные сооружения цитадели укрепленного поселения Дикий Сад / К. В. Горбенко, Р. А. Козленко // VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. — Миколаїв, 2010. — С. 57–60.
6. Горбенко К. В. Ритуально-культовые сооружения поселения Дикий Сад в контексте этнокультурных связей населения Степного Побужья эпохи финальной бронзы / К. В. Горбенко // Научные труды МГПУ. Серия: социально-исторические науки. — М., 2001. — С. 338–343.
7. Генинг В. Ф. Синташта: Археологические памятники арийских племен Урало-Казахских степей / В. Ф. Генинг, Г. Б. Зданович, В. В. Генинг. — Ч. 1. — Челябинск, 1992. — 408 с.

K. GORBENKO
Mykolaiv

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES ON THE TERRITORY
OF THE SETTLEMENT DIKIY SAD IN 2013–2014 YEARS**

In the article characterizes the results of archaeological researches of the settlement of the Dikiy Sad in 2013–2014 years. Analyzes the main artifacts obtained during the excavations (ceramics, objects of bone the stone).

Key words: bronze age, hillfort, premises, fosse, fortification, monument, anthropomorphic statuette.

К. В. ГОРБЕНКО
г. Николаев

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД
В 2013–2014 ГОДАХ**

В статье характеризуются результаты археологических исследований городища Дикий Сад в 2013–2014 году. Анализируются основные артефакты, которые получены во время раскопок (керамика, предметы из кости та камня).

Ключевые слова: бронзовый век, городище, помещения, ров, фортификация, стела, антропоморфная статуэтка.

Стаття надійшла до редколегії 27.03.2015 р.

УДК 94(367)

М. Ю. ЛАСІНСЬКА
м. Миколаїв

**НИЖНЄ ПОБУЖЖЯ, ЯК ЕТНОКУЛЬТУРНА КОНТАКТОВА
ЗОНА МІЖ СЛОВ'ЯНАМИ ТА КОЧОВИКАМИ (VI–VII ст.)**

У статті подано стислу характеристику етнокультурних відносин між слов'янами та кочовим світом в регіоні Нижнього Побужжя у VI–VII ст. на підставі аналізу історіографічної та джерельної бази.

Ключові слова: тюрки, номади, індоєвропейці, осіле населення, контактова зона.

В умовах безпосереднього сусідства з кочовим степом відбувалося історичне формування слов'янства. Вплив номадів стає особливо відчутним на початку раннього середньовіччя. Вихід слов'ян на історичну арену, позначений їх розселенням та потужною військовою експансією, співпав у часі з масштабними міграціями кочовиків та створенням ними могутніх політичних об'єднань. У сучасній номадознавчій літературі все більше застосовується комплексний підхід вивчення проблеми, коли археологи використовують дані письмових джерел, епіграфіки, ономастики, лінгвістики, а історики не мислять вивчення ранньосередньовічної історії без знання археологічного матеріалу. Крім того, останнім часом у слов'янознавстві та номадознавстві потужного розвитку набула регіональна проблематика, пов'язана з вивченням

окремих груп населення або окремих територій, що входили до складу поліетнічного населення Кочових імперій доби середньовіччя. Не виключенням в даному контексті є регіон Нижнього Побужжя.

Перш за все, спроба розв'язання вузлових проблем у вивченні взаємовідносин слов'ян та кочовиків, пов'язана з діяльністю таких учених як М. І. Артамонов, І. І. Ляпушкін, В. Д. Белецький, Г. Т. Ковпаненко, С. О. Плетньова, В. К. Міхеев, К. І. Красильников, Г. Є. Афанасьєв, В. С. Фльоров, в останнє десятиріччя – В. В. Колода, А. В. Криганов, В. С. Аксьонов, Е. Є. Кравченко, Н. С. Абашина, Д. Н. Козак, Є. В. Синиця, Р. В. Терпиловський, П. П. Толочко, О. В. Комар та ін.

Метою даної статті є висвітлення історії не лише відносин між слов'янами та кочовиками над чорноморських степів у VI–VII ст., а

й визначення їхнього місця у військово-адміністративній і соціально-економічній системах ранньосередньовічних етнополітичних об'єднань.

Вивченню проблеми етнокультурних відносин між слов'янами та кочовиками доби середньовіччя в науковій літературі приділено багато уваги. При цьому, основною проблемою, з якою ми зіткнулися при обробці історіографічних джерел під час роботи над статтею стала відсутність застосування історичних паралелей та використання теоретичних розробок з номадистики і проблем взаємовідносин кочових й осілих етносів. В археологічній літературі окреслена низка питань, що відбивають різні аспекти взаємовідносин кочовиків і слов'ян. Це культурні контакти, інфільтрація кочівницької людності в слов'янське середовище, питання сусідства обох етнічних груп. Проте ці проблеми розглядалися лише в контексті вивчення тих чи інших категорій археологічного матеріалу і ще не стали предметом спеціального дослідження. Найбільша увага приділялася вивченню об'єктів, пов'язаних з присутністю кочівницької людності в ареалі пеньківської культури, пам'ятки якої зустрічаються на території Нижнього Побужжя. Також, міститься інформація про взаєморозміщення етнічних ареалів слов'ян і кочовиків. На сьогодні відсутнє комплексне дослідження контактів слов'ян та кочових племен, яке б включало детальний аналіз усіх основних складових міжетнічних взаємин на підставі вивчення різних видів джерел. Окрім окремих аспектів міжетнічних контактів актуальним є вивчення цих відносин як цілісної системи, де було б окреслене місце кожної їх складової. Потребують ретельного вивчення взаємовідносини кочовиків та слов'ян: культурні і економічні; особливості сусідських взаємин обох етнічних спільнот в межах регіону Нижнього Побужжя, а також впливу на характер міжетнічних взаємин загальних історичних процесів; характер інтеграції некочового осілого населення степів у соціально-політичні структури суспільства номадів.

Одним із головних питань, що постають при історичних реконструкціях археологічних реалій, пов'язаних зі слов'янами ранньо-

го середньовіччя, є ототожнення археологічних культур VI–VII ст. з відомими за візантійськими джерелами союзами слов'янських племен венедами, антами та склавинами. Для нашого дослідження, цікавість становлять останні два, адже саме вони згадуються в писемних повідомленнях, де йдеться про відносини слов'ян з кочовими племенами.

Для вирішення завдання визначення контактної зони між кочовиками та слов'янами необхідно окреслити межу слов'янського етнічного ареалу в регіоні Нижнього Побужжя, адже саме вона дає можливість визначити зону сусідства слов'ян та кочових племен. Дозволяють це зробити археологічні джерела. В регіоні Нижнього Побужжя у VI–VII ст. такими є пам'ятки пеньківської культури, слов'янська належність якої на сьогодні вважається беззаперечною. До таких пам'яток належать: поселення Біляївка, Семенівка та Іванівка, розташовані в Дніпро-Бузькому межиріччі.

При вивченні питання локалізації тих чи інших кочових племен, на нашу думку, потрібно враховувати також й можливі зміни в території їх розселення, а, відтак, зважати на конкретний час повідомлень, що містяться в писемних джерелах. Загалом же, повідомлення давніх авторів дозволяють зробити висновок про те, що в VI ст. регіон Нижнього Побужжя потрапляв в межі контактної зони між слов'янами та кочовим світом, яка тягнулася від Дунаю до Сіверського Дінця.

Для вказаних хронологічних меж, одне з провідних місць займають етнокультурні відносини між слов'янами та кочовими племенами булгар. В радянській історичній науці варіант їх локалізації був обґрунтований М. І. Артамоновим. На думку вченого, територію Великої Булгарії складала земля від Кубані на сході до Дніпра та Південного Бугу на заході. Головними аргументами, які використовував вчений, стала присутність у складі конфедерації хана Кубрата кутригурів, що кочували в причорноморських степах на захід від Дону, а також ототожнення назв Кочо або Кучі з Дніпровським лиманом, а гідроніму Куфіс Феофана – не лише з Кубанню, але й з Південним Бугом. Похідним же від Кучі (Кочо) М. І. Артамонов, як і Ф. Вестберг,

вважав етнонім Дучі-Булкар [9, 166–168]. Посилаючись на входження до складу Великої Булгарії кутригурів, підвладними їй причорноморські степи вважав й Л. М. Гумільов. Таким чином, на думку вченого, Велика Булгарія займала степи Приазов'я та Північного Причорномор'я до Карпат [21, 39, 226–227].

О. М. Приходнюк, аналізуючи географічні орієнтири території Великої Булгарії, що містяться в творах Феофана і Никифора, а також у «Вірменській географії», поділяє точку зору про їх зв'язок з Східним Приазов'ям, Подонням та Таманським півостровом. Автор піддає критиці інтерпретацію даних цих джерел М. І. Артамоновим, вважаючи зроблені ним ототожнення етнонімів з назвами рік, а останніх з їх сучасними аналогами непереконливим [28, 15; 127]. Заперечуючи ототожнення згаданих в джерелах при описі Великої Булгарії гідронімів з ріками Північного Причорномор'я, О. М. Приходнюк, разом з тим, не відкидає можливості присутності в Північному Приазов'ї, а також у степовому Придніпров'ї та Побужжі булгарського населення. Аргументуючи висловлену думку, вчений посиляється на відомі в цьому регіоні впускні кочівницькі поховання, датовані 7 ст. [28, 128].

Таким чином, враховуючи дані писемних джерел та закономірності, пов'язані з чисельністю й територією кочових об'єднань, можна зробити висновок, що географія контактової зони між слов'янами та булгарськими племенами в період існування Великої Булгарії (30–60 рр. VII ст.) простягалась вздовж степового порубіжжя від басейну Сіверського Донця на сході до Дніпро-Бузького межиріччя на заході й в цілому збігалася з територією сусідства між цими етнічними групами в період першої половини – середини VI ст.

Кочівницькі старожитності другої половини VI–VII ст. на території над чорноморських степів представлені пам'ятками сивашівського та перещепинського типів. Зараз на території північного узбережжя Чорного та Азовського морів, в Придніпров'ї та в Криму відомо близько 50 кочівницьких пам'яток того часу [28, 25–35, 39–40, 159–160]. На теренах Північного Приазов'я та Причорномор'я найбільша концентрація поховань сивашівського типу спостерігається в пониззі лівого

берега Дніпра та степовому Криму. Низка кочівницьких поховань цього типу відома на території Дніпровського Правобережжя, в нижній течії Дніпра та Південного Бугу. В Дніпровському пониззі (Келегеї, Суханово, Василівка, Новогригорівка) відомі багаті комплекси перещепинського типу, що належали вищій степовій знаті.

Впускні кочівницькі поховання, що супроводжувались геральдичними гарнітурами, були об'єднані А. К. Амброзом в групу кочівницьких старожитностей, що належали рядовому населенню та були синхронними багатим комплексам типу Малої Перещепини. Зараховані до цієї групи поховання вчений датував другою половиною VI–VII ст. Характерною рисою цих поховань була орієнтація небіжчиків, що знаходились у могилі випростаними на спині, головою на схід або північний схід. Поховальні ями зазвичай підпрямокутної або овальної форми, інколи мали підбої.

О. М. Приходнюк до ареалу пам'яток сивашівського типу включає впускні поховання розташовані, в тому числі на теренах Нижнього Побужжя. О. М. Приходнюк заперечує думку А. К. Амброза про приналежність поховань сивашівського типу рядовому кочівницькому населенню. Автор зауважує значне соціальне розшарування похованих за супроводжуваним їх інвентарем: від безінвентарних дитячих поховань (пох. № 7 кург. № 8 з Богачівки) та поховань, в яких містилось по одному ліпному горщику, (Волоське, Олександрівка) до досить багатих комплексів зі срібними поясами та уздечними наборами, зброєю, що супроводжувалися захороненням коня (Виноградне) [28, 39–40]. Період, до якого належали поховання сивашівського типу, О. М. Приходнюк визначає в межах середини – другої половини VII ст. [28, 39].

Картографування пам'яток сивашівського та перещепинського типів дозволяє не лише більш чітко окреслити територію, яку займали племена степів в Нижньому Побужжі, але й реконструювати основні маршрути їх сезонних перекочівок. В свою чергу, це дасть можливість відтворити картину сусідства слов'янського і кочового населення.

Концентрація в Пониззі Бугу кочівницьких пам'яток свідчить про розміщення в цих

районах зимників. Клімат та географія саме цих районів відповідають усім необхідним для зимових кочовищ умовам.

Розміщення літників на лісостеповому покордонні є типовим для відгінного кочового скотарства й підтверджується історичними і етнографічними даними. Локалізація кочівницьких пам'яток Бузького Пониззя в одному просторі відносно головної водної артерії регіону вказує на те, що вони, найбільш імовірно, належали одній групі степового населення і відбивають циклічність сезонних перекочівок.

Присутність в межах дніпровського степового порубіжжя кочівницького могильника (Рябівка) свідчить, що ці райони входили до основного ареалу кочової людності, яка залишила на території Нижнього Побужжя сивашівські та перещепинські пам'ятки. Саме ж існування могильників фіксує сталість маршрутів сезонних перекочівок та етнокультурну спадковість в освоєнні кочовим населенням степів регіону. Датування перелічених пам'яток та етно-політична ситуація в регіоні дозволяють з великою долею імовірності співвіднести населення, що їх залишило, з одним із племінних угруповань ранніх болгар.

Слов'янські старожитності VI–VII ст. прикордонних зі степом та степових районів представлені пам'ятками пеньківської культури, абсолютну більшість яких становлять неукріплені поселення. Картографування цих пам'яток дозволяє окреслити межі слов'янського розселення в південному та південно-східному напрямках, визначити інтенсивність колонізації слов'янами степового покордоння, а також виділити райони слов'янської колонізації в Нижньому Побужжі.

У межах степової зони та території степового покордоння слов'янами заселені басейн Інгульця та течія Південного Бугу, нижче м. Первомайськ. При цьому, вододіли великих та середніх річок (другого та третього порядків), на що звертали увагу дослідники [27, 21], лишались не заселеними. Загалом, на межі зі степом та в степовій зоні у межиріччі Дністра і Сіверського Дінця відомо близько 76 слов'янських поселень [27, 145–160]. Знахідки датуючих речей дозволяють визначити

хронологічні орієнтири заселення слов'янами смуги, що межує зі степом. Для абсолютного датування можуть використовуватися речі, що мають відносно вузьку та добре розроблену хронологію. Такими предметами є фібули, поясні набори, деякі деталі оформлення керамічного посуду. Подібні матеріали є свідченням присутності у VII ст. слов'янського населення на теренах Нижнього Побужжя. Разом з тим, початок заселення слов'янами цих територій слід, імовірно, відносити до більш раннього часу – V–VI ст.

Найвищий рівень представлений контактами, що відбувались між значними масивами населення обох етнічних груп. Такими масивами були окремі племена, племінні об'єднання, населення таких регіону. До відносно цього рівня належать військово-політичні контакти, представлені відомими за письмовими джерелами спільними військовими походами, координацією дій по відношенню до третьої сторони, участю у спільних військових акціях на боці Візантії. Так, у творах Прокція Кесарійського містяться згадки про спільні походи антів, склавинів та кутригурів у 540, 541, 542, та 559 рр. Окрім того, у 514–517, 527–533, 548–551 рр. спостерігається активізація самостійних, імовірно скоординованих, вторгнень в межі Візантійської імперії, як з одного, так і з іншого боку. Повідомлення, залишені візантійськими авторами, опосередковано вказують і на існування у певні періоди політичних союзів між антами та гунами, антами, Візантією та утігурами, а пізніше – Першим Тюркським каганатом і Великою Булгарією.

Таким чином, проаналізовані дані писемних та археологічних джерел дозволяють зробити висновок про тісну взаємодію слов'ян та кочовиків у військовій та політичній сферах, а також вказують на можливість входження окремих слов'янських племен та дружин до військово-політичних інституцій кочових об'єднань. Усі ці факти дозволяють говорити не лише про контакти у зоні безпосереднього сусідства обох етнічних груп, але про взаємодію на рівні таких етнополітичних об'єднань, якими були, з одного боку, кутригури, утігури, Велика Булгарія, та, можливо, Перший Тюркський каганат, а з іншого –

антський союз. Дані про військово-політичні відносини між слов'янами та кочовиками надчорноморських степів, що відбувалися у VI–VII ст., засвідчують наступність у традиції контактів у цій сфері.

Серед контактів, що мали значення для значної частини слов'янської та кочової людності є також економічні, зокрема, торговельно-обмінні та данницькі стосунки. Ці контакти знаходять чисельні паралелі у відносинах кочового та землеробського населення інших регіонів, а також у слов'яно-хозарських стосунках VIII–IX ст.

Загальний характер взаємин східних слов'ян та тюркомовних номадів обумовлювався низкою чинників, найбільш вагомими з яких є географічні умови контактів обох етнічних спільнот, їх соціально-політичний розвиток, а також загальні етнополітичні процеси, якими позначався кожний з періодів.

Невисока щільність слов'янського населення, заселення слов'янами в межах степової зони лише окремих районів та сезонні перекочівки номадів невеликими підрозділами створювали можливість мирного співіснування обох етнічних груп в межах одного регіону. Ці ж чинники робили модель екологічного сусідства землеробського й кочового населення достатньо гнучкою завдяки можливості певного варіювання в обранні місць поселення або маршрутів руху для кочовиків.

Серед чинників соціально-політичної сфери, що позначалися на характері взаємовідносин між кочовиками та землеробами, слід зазначити розвиток політичних інститутів та економічне становище. Зміст першого полягав у близькому рівні соціально-політичного розвитку слов'ян та сусідніх кочових племен на початку раннього середньовіччя, що може бути охарактеризований як переддержавний етап або військова демократія. Близький рівень соціально-політичного розвитку сприяв гнучкості міжетнічних контактів.

Таким чином, археологічні матеріали VII ст. свідчать про те, що у цей період відносини між слов'янами та кочовиками Нижнього Побужжя сягають такого якісного рівня, який робив можливим залучення до сфери контактів, не лише військово-політичної, а й

гуманітарної царини. Контакти у різних сферах та на різних етнокультурних рівнях дозволяють зробити висновок про системність взаємовідносин слов'ян та кочовиків у період VI–VII ст. Важливою складовою цієї системи взаємин був комплекс традицій міжетнічного спілкування, які вироблялися впродовж окресленого періоду та попередніх, гунського й післягунського, періодів і були обумовлені історичними, етно-географічними та соціокультурними обставинами.

Список використаних джерел

1. Агафий О царствовании Юстиниана / О. Агафий. — М.—Л. : Изд-во АН СССР, 1954. — 219 с.
2. Айбабин А. И. О происхождении поясных наборов в раннесредневековом Херсонесе / А. И. Айбабин // Советская археология. — 1983. — № 3. — С. 190—198.
3. Айбабин А. И. Погребения конца VII первой половины — VIII вв. в Крыму / А. И. Айбабин // Древности эпохи великого переселения народов V–VIII вв. — М. : Наука, 1982. — С. 165—192.
4. Айбабин А. И. Погребение хазарского воина / А. И. Айбабин // Советская археология. — 1985. — № 3. — С. 191—205.
5. Айбабин А. И. Этническая принадлежность могильников Крыма IV — первой половины VII вв. / А. И. Айбабин // Материалы этнической истории Крыма. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 26—45.
6. Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма / А. И. Айбабин. — Симферополь : Дар, 1999. — 352 с.
7. Аксьонов В. До вивчення етнокультурних зв'язків населення Дніпро-Донецького межиріччя у V–VII ст. н.е. (за матеріалами «антського» поховання біля с. Мохнач) / В. Аксьонов, Л. Бабенко // Наукові матеріали V Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. — К., 1997. — С. 111—120.
8. Амброз А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V - первой половины VIII вв. / А. К. Амброз // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М. : Наука, 1981. — С. 10—23.
9. Артамонов М. И. История хазар / М. И. Артамонов. — Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. — 523 с.
10. Артамонов М. И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья / М. И. Артамонов // Доклады Географического общества СССР. Этнография. — Вып. 15. — 1970. — С. 3—37.
11. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. в Західній Волині / В. В. Ауліх. — К. : Наукова думка, 1972. — 123 с.
12. Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. — К. : Наукова думка, 1998. — 336 с.
13. Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья / И. А. Баранов. — К. : Наукова думка, 1990. — 168 с.
14. Брайчевський М. Ю. Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. — К. : Наукова думка, 1968. — 168 с.
15. Брайчевський М. Ю. Славяне на Балканах и в Подунавье в VI–VIII вв. (по данным письменных источников) / М. Ю. Брайчевський // Славяне на Днестре

- тре и Дунае. — К. : Наукова думка, 1985. — С. 220—248.
16. Браичевський М. Ю. З історії слов'яно-візантійських війн VI ст. Війна 550–551 рр. / М. Ю. Браичевський // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — К. — Львів, 1999. — С. 41—48.
 17. Винокур І. С. Анти і склавіни у світлі нових археологічних досліджень / І. С. Винокур // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — К. — Львів, 1999. — С. 61—67.
 18. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VII–III вв. до н. э. / Н. А. Гаврилюк. — К. : Инст. археології НАН України, 1999. — 420 с.
 19. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII века. — М. : Наука, 2003. — 533 с.
 20. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1994. — Т. I. — 736 с.
 21. Гумилёв Л. Н. Древние тюрки / Л. Н. Гумилёв. — Спб. — М. : СЗКЭО, АСТ, 2002. — 576 с.
 22. Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилёв. — М. : АСТ, 2003. — 781 с.
 23. Засецкая И. П. Культура кочевников Южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V веков) / И. П. Засецкая. — Спб. : Эллипс Лтд, 1994. — 224 с.
 24. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. — М. : Наука, 1960. — 436 с.
 25. Комар О. В. Населення степів Північного Причорномор'я VI – початку VIII ст. : автореф. дис. ... канд. істор. наук / О. В. Комар. — К., 2002 — 20 с.
 26. Плетнёва С. А. Кочевники средневековья: Поиски исторических закономерностей / С. А. Плетнёва. — М. : Наука, 1982. — 188 с.
 27. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. / О. М. Приходнюк. — К. : Наукова думка, 1980. — 152 с.
 28. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.) / О. М. Приходнюк. — К. — Чернівці : Прут, 2001. — 284 с.

M. LASINSKA

Mykolaiv

LOWER BUG REGION, ETHNOCULTURAL AND CONTACT ZONE BETWEEN THE SLAVS AND NOMADS (VI–VII CENTURIES)

The article contains a brief description of ethnocultural relations between the Slavs and the nomadic world of the region of Lower Bug region in VI – VII century. based on the analysis of sources and historiography.

Keywords: Turks, nomads, Indo-Europeans, settled population, the contact zone.

M. Ю. ЛАСИНСКАЯ

г. Николаев

НИЖНЕЕ ПОБУЖЬЕ, КАК ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ КОНТАКТНАЯ ЗОНА МЕЖДУ СЛАВЯНАМИ И КОЧЕВНИКАМИ (VI–VII ВВ.)

В статье представлена краткая характеристика этнокультурных отношений между славянами и кочевым миром в регионе Нижнего Побужья в VI–VII вв. на основании анализа историографической и источниковой базы.

Ключевые слова: тюрки, номады, индоевропейцы, оседлое население, Контактный зона.

Стаття надійшла до редколегії 11.03.2015 р.

УДК 231:902.2

О. І. СМІРНОВ, К. Л. ВОЛКОВА

м. Миколаїв

ПОЛІТЕЇЗМ КУЛЬТУ АПОЛЛОНА ТА ЙОГО НОВА ПОСВЯТА З ПОСЕЛЕННЯ ВІКТОРІВКА-І

Автори статті прагнуть розкрити значення культу Аполлона для грецьких колоністів Північного Причорномор'я, спираючись на міфологію та описуючи нову знахідку посвяти даного божества.

Ключові слова: Аполлон, культ, Вікторівка, посвята.

Релігійні вірування займали особливе місце в житті стародавніх греків. Обожаючі сили природи, елліни вірили в існування великої кількості богів, які контролюють життя усіх людей. Інакше кажучи, пануючою формою релігії в Стародавній Греції був політеїзм [21, 9; 37, 118; 13, с. 4].

Важливе місце в грецькому пантеоні богів посідав Аполлон (рис. 1). Він був покровителем муз, за що його іноді називали Масагет (Μουσηγέτης), провісником майбутнього, бог-цілителем. В уяві еллінів, Аполлон уособ-

лював сонце [3, 557]. Як сповіщають міфи, він був сином Зевса (Ζεύς) і титаніди Лето (Λητώ). Народився семимісячним на плавучому острові Астерія, який зміг прийняти обранницю громовержця, котрій ревнива Гера (Ρα) заборонила ступати на тверду землю [22, 408]. Після дива, яке явило на світ двох близнюків – Аполлона і Артеміду (Αρτεμις), острів осяяли потоки сонячного світла. Відтоді він отримав назву Делос (з грець. δηλω «являю») [1, IV.1]. Вже після народження, Аполлон, просив у матері не молока, а нектару й амброзії. Годувальницею юного бога світла стала Феміда (Θέμις), богиня долі і справедливості [9, I. 123–125].

Аполлон доволі рано змужнів. На четвертий день після народження, він зміг вбити змія Піфона, який спустошував околиці Дельф. Там він створив свій оракул і заснував на свою честь Піфійські ігри. Юному богу довелося отримати очищення від вбивства у Темпейській долині (Фессалія). Після цього, він був прославлений жителями Дельф [7, 140; 18, 12]. Коли Аполлону виповнилося чотири роки, він почав будувати храм на Делосі з рогів ланей, яких вбила Артеміда [14, 60]. Бог сонця швидко набирився сил. Він вразив своїми стрілами велетня Тітія, котрий хотів образити Лето, циклопів, що кували блискавки Зевсу, а також приймав участь у небезпечних битвах олімпійців з гігантами і титанами. Стрілу, якою були вбиті циклопи, Аполлон перетворив на сузір'я [27, 29]. Як стверджують Гесіод і Акусілай, Зевс збирався скинути його в Тартар, у глибоку прірву, що знаходиться під царством Аїда, але Лето переконала відправити сина на служіння людям. Аполлон був відданий у пастухи царю Фессалії, Адмету. Юний бог сонця примножив

Рис. 1. Аполлон Бельведерський.
Римська мармурова копія бронзового оригіналу
роботи давньогрецького скульптора Леохара
(бл. 330 рр. до н. е.)

його стада, а найголовніше, – врятував життя дружині царя, Алкесті [6, 49; 50].

Разом із Посейдоном (Ποσειδών), богом морів, Аполлон спорудив стіни Трої. У ході Троянської війни, останній неабияк допоміг троянцям, адже його стріли дев'ять днів несли чуму в табір ахейців. Жорстокість Аполлона проявилась під час музичного змагання, на якому перемогу одержав сатир Марсій. Така зухвалість розгнівала бога і він зідрав шкіру з переможця [25, 3–400].

Аполлон поєднував у собі як згубні так і цілющі властивості. В його культурі простежується критське, малоазійське і навіть дорійське коріння [18, 541]. Логічно, що гармонійне божество повинно бути пропорційно у своїх іпостасях. Однак у кожній медалі є інша сторона. Аполлон – кращий приклад подібного дуалізму. Якщо ми звернемося до одного з найдавніших авторів античності Гомера, то в другому гімні «До Аполлона Піфійського» юний бог представлений аж ніяк не добрим. Його світло руйнівне [10, 2–264]. При всій своїй, здавалося б, неземній красі, він викликав жах, так як велич і сила завжди лякали людей. Вважаючи Аполлона «страшним богом», елліни поєднували в собі віру і страх. Адже неможливо не вірити в існування того, чого ти боїшся. Тут бог виступає скоріше в образі демона, ніж покровителя або цілителя [22, 306].

Амбівалентність природи Аполлона виявляється у його функціях та атрибутіці, що оточувала його. Розпочнемо з однієї із найстаріших іпостасей Аполлона – захисника. Про це може свідчити древній фетиш, знайдений Генріхом Шліманом при розкопках Трої – камені і кам'яні стовпи у воріт міста. Так званий «стовповий» Аполлон був добре відомий легендарній Трої [22, 307]. Гомер у своїй «Іліаді» протягом всієї поеми каже, що саме променистий Аполлон був головним покровителем міста.

Одним із символів-атрибутів юного бога був дельфін. У другому гімні Гомера, присвяченому Аполлону Піфійському, автор зазначає, що бог явився людям у вигляді дельфіна і направляв їх корабель аж до самих Дельф [10, 222]. У даній іпостасі бог був покровителем мореплавства захисником колоній. Культ

Аполлона Дельфінія був широко поширений на Криті, Хіосі, Фері і Егіні, а також в Мілеті, як в принципі і у всій Греції. До того ж Страбон говорить про «спільну святиню іонян» [31, IV, I, 4], яка представляла собою святилище Аполлона Дельфінія в Мессалії.

Особливими атрибутами бога сонця були лук і стріли. Однак сторона мисливця виявляється і в подвійності «кровожерливості». То йому в жертву приносять ячмінь, кинутий у вогонь вівтаря [10, 313–314, 331], то гекатомби (криваве жертвопринесення 100 биків) [10, 82].

Вовк – одне з найважливіших зооморфних перевтілень Аполлона, яке неабияк шанувалося в Дельфах. За легендою саме вовк приніс в храм лаврову гілку. До того ж дана іпостась може сприйматися як «ватажок», що захищає, але в той же час являється сильним противником, який в змозі вбити навіть собі подібного. Культ Аполлона дуже щільно переплітається з іншими архаїчними культурами, будь то Зевс, Лето, Артеміда (тобто вся пряма родина), що йдуть своїм корінням глибоко в епоху фетишизму і тотемізму [18, 51].

У цьому виявляється неоднозначність його образу. Вбивця з одного боку і захисник з іншого. Ще як приклад, можна привести відомий міф про дітей Ніоби. Ця жінка так записалася своїм родоводом і власними чудовими дітьми, що почала докоряти Лето, що у неї тільки двоє дітей, і вона всього лише нащадок титанів. Аполлон і Артеміда відплатили Ніобі за таку зухвалість. Вони вбили всіх її нащадків смертоносними стрілами, покаравши матір за гординю. Цей міф уособлював несподівані удари долі [20, 129–132].

На противагу архаїчності виступає культ Аполлона-цілителя [9, 522–523], який був поширений в Пантікапеї і Фанагорії, а також на Боспорі [33, 12–13]. Дана сторона античного бога увіллється до культу тільки в час класичного періоду. Археологічні знахідки документально свідчать про те, що культ Аполлона в іпостасі лікаря існував уже на початку IV ст. до н. е. Він був лікарем, помічником, захисником від зла і хвороб, адже йому вдалося припинити чуму під час Пелопоннеської війни. Юний бог першим став лікувати очі [8, 274].

Крім цього, Аполлон був талановитим музикантом і наставником муз. Кіфару він отримав від Гермеса (ρμς), бога торгівлі, в обмін на стадо корів. Вважалося, що всі співаки і лірники походять від Аполлона і муз [5, 94–95]. Кількість муз поступово змінювалась. Спочатку згадується лише три: Мелета – «міркування», Мнема – «пам'ять» і Айода – «пісня» [26, IX, 29, 2]. Однак, з плином часу, їх чисельність досягла дев'яти. Всі вони були дочками Зевса і титаніди Мнемозіни, богині пам'яті. Мешкали вони переважно на Парнасі, де разом з ними жив і Аполлон. Функції муз дуже різноманітні, але всі спрямовані на сфери науки, мистецтва і музика. На сьогоднішній день в Парижі, в Луврі знаходиться знаменитий «саркофаг муз» (рис. 2). Він був виявлений в XVIII ст. на розкопках, недалеко від Риму. Для нас вкрай цікавий барельєф даного саркофага, де зображені всі дев'ять муз зі своїми атрибутами [24, 127–128]. Кожна з них є прикладом античної краси, розуму і натхнення.

На Олімпійських іграх, Аполлону вдалося перемогти у бігу Гермеса, та здолати у кулачному бою Ареса (ρης), бога війни [26, 94–95]. Юнак був дуже спритним. Він з легкістю перетворювався на яструба або лева [25, I 123–124].

Міфологічними уявленнями було прийняте усе життя еллінів. Встановлення культу богів і відповідно свят з виконаннями певних ритуалів, вважалося одним із першочергових завдань при заснуванні нових поселень. Ця характерна риса грецької колонізації відбилася в «Одіссей» Гомера, який описав переселення феаків на нові землі:

Тим-то відтіль Навсітой боговидний
і переслав їх,
В Схерії їх обсадив, від людей
промислових далеко,
Муром навколо все місто обвів
і оселі поставив,
Храми богам збудував і поля поділив
на ділянки. [10, 7–10]

Перед відправкою на нову батьківщину колоністи зверталися до оракула Аполлона. Стародавні греки шанували цього бога як засновника міст і покровителя експедицій [36, 26–39]. Найчастіше елліни вирушали до Дельфійського оракула [37, 30–45], але мілетяни в VI ст. до н. е. отримували поради у Аполлона Філесія (Дружелюбного), якого ще називали Дідімським [29, 28–29].

Акт заснування колонії був глибоко релігійним. Переселенці брали з собою із рідного краю вогонь священного вогнища і зображення місцевих богів [19, III. 39]. Давно визнано, що на північні і західні береги Чорного моря культ Аполлона був перенесений з Мілета, і за характером він близький Аполлону Дідімському [2, 12–13]. Колоністи вірили, що цей бог захистить їх від будь-яких нещастя [32, 213].

Аполлон часто згадується в написах на розкопках античних міст-держав. Його культ довгий час займав провідне місце в релігійному житті грецьких переселенців [30, 44]. В даній роботі хотілось би розглянути новітню знахідку посвяти Аполлону у Північно-Західному Причорномор'ї, яка була виявлена на території архаїчного поселення Вікторівка-I, яке відноситься до хори Борисфена.

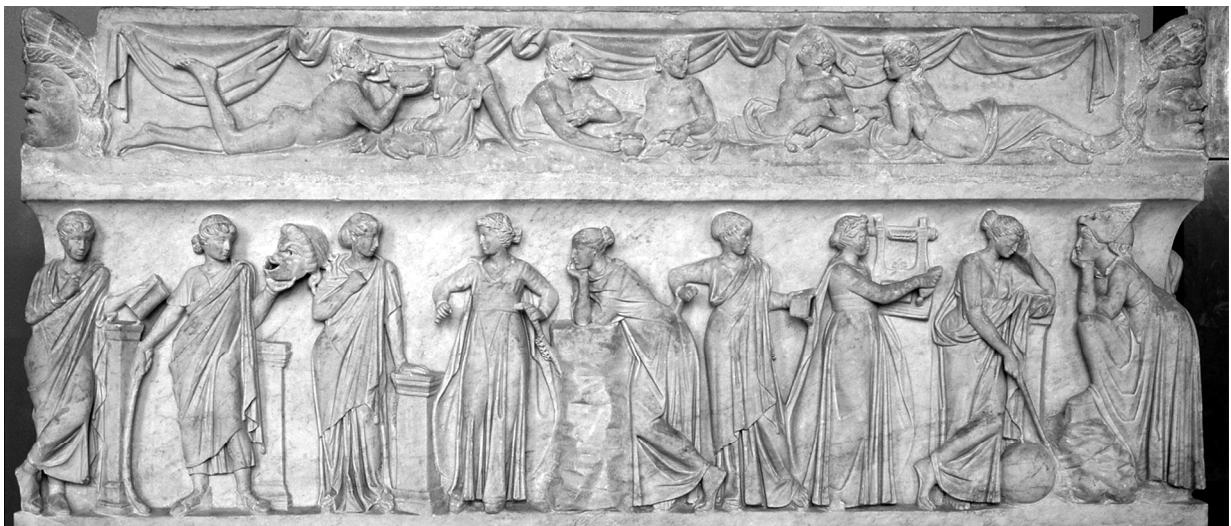

Рис. 2. Саркофаг муз (II ст. н. е. Лувр, Париж)

Поселення Вікторівка-І знаходиться на правому високому обривистому березі Березанського лиману в 1,5 км на північ від його гирла і в 300 м на південь від сучасного села Вікторівка, Березанського району Миколаївської області. Станом на сьогодні, архаїчне поселення майже повністю зруйноване обвалами і зсувами лесу. Збережена західна частина поселення має протяжність уздовж берегової лінії по осі північ-південь до 400 м і заглиблюється на захід від берега на 10–20 м. Загальна площа його збереженої частини приблизно складає 5000 м² [17, 12].

Першовідкривачем поселення став В. І. Гошкевич у 1913 р. херсонський дослідник провів збір підйомного матеріалу. Він визначив, що пам'ятник займає смугу обривистого берега протяжністю 1 км [34, 61].

Наступним етапом у вивченні Вікторівки-І став 1949 р. Тоді територію пам'ятника дослідили С. І. Капошина і М. Ф. Болтенко. За свідченнями дослідників, вона займала смугу в 200×10–20 м (на думку С. І. Капошиної) або 350–400×15–20 м (на думку М. Ф. Болтенко). У південній частині поселення було закладено два розкопи.

Розкоп «А» був досліджений Петербурзьким науковцем С. І. Капошиною. Їй вдалося відкрити одне поглиблене в землю житло і господарську яму архаїчного часу, а також залишки кладок кам'яно-сирцевих споруд V ст. до н. е [15, 211–254].

Роботами на розкопі «Б», що розташований дещо південніше, керував співробітник Одеського Державного Археологічного музею М. Ф. Болтенко. Йому вдалося розкрити два заглиблених в землю житла і господарську яму архаїчного часу, а також залишки прямокутної багатокамерної наземної кам'яно-сирцевої споруди III ст. до н. е [28, 63–66].

У 2012 р. в ході рятувальних робіт на поселенні Вікторівка-І, яке інтенсивно руйнувалося грабіжницькою діяльністю та береговою абразією, після 63-річної перерви, було проведено зачистку грабіжницьких шурфів. Археологи відкрили напівземлянку овальної в плані форми, витягнутої по лінії захід-схід. Споруди аналогічної форми, за наявними даними, зустрічаються тільки при розкопках на о. Березань [23, 8–17]. Матеріал, виявлений у

комплексі напівземлянки, в загальній кількості складає 600 екземплярів артефактів і 130 зразків екофактів. Фрагменти керамічного посуду представлені 584-ма прикладами [2].

2013 рік ознаменувався цікавими археологічними відкриттями. Серед яких новітня знахідка посвяти Аполлону. Серед усієї маси зафіксованого матеріалу, виявленого під час польового сезону 2013 року на Вікторівському поселенні, особливої уваги заслуговує столова сіроглиняна миска (рис. 3). Вона виготовлена на гончарному колі, черепок у зламі світло-сірого відтінку (що зумовлено особливостями обпалення в безкисневому середовищі [16, 98–99]), зовнішня і внутрішня поверхні вкриті щільним темно-сірим ангобом і піддані лошінню середньої якості. Посудина збереглася на 70% (склеєна з 10-ти фрагментів), реставрується повний профіль, котрий дає уявлення про загальну форму миски: валикоподібний, загнутий всередину, вінчик ($d = 22$ см) з закругленим краєм; миска має досить глибоке вмістилище, її корпус напівсферичної форми з округлими стінками ($h = 7,5$ см), котрі під плавним незначним кутом переходять у вінчик; дно пласке на низькому слабко профільованому кільцевому піддоні ($d = 7$ см). На корпусі і дні посудини наявні шість просвердлених отворів – слідів ремонту, котрі свідчать про довготривале використання миски. Особливий інтерес викликає,

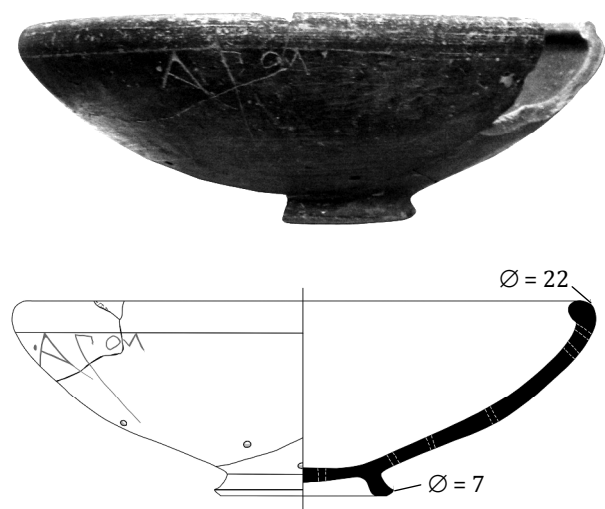

Рис. 3. Столова сіроглиняна миска із посвятою Аполлону VI – поч. V століття до н. е. знайдена на території сільськогосподарського поселення Вікторівка-І

прокреслене з зовнішньої сторони під вінчиком, по ангобованій поверхні, чотирьохлітєрне граффіто [πόν].

Загальні морфологічні характеристики форми, даної посудини, співвідносяться з мисками типу 1 за класифікацією розробленою В. В. Крапівіною. Сіроглинні миски даного типу фіксуються у великій кількості на всіх архаїчних поселеннях Нижнього Побужжя [4, 64, рис. 6, 18, 19; 34, 59, рис. 20, 9; 35, рис. 20, 10; 36, рис. 1, 10, 11; 37, рис. 1, 11, 12; 38, fig. 1, 5–8; 39, 133, таб. 4, 7–11; 40, таб. 36, 3, 77, 3–4. та ін.], і широко датуються VI–V ст. до Р.Х. Враховуючи аналогії і супроводжуючий керамічний матеріал, зафіксований в комплекси, з якого походить ця посудина, її слід датувати другою половиною VI – початком V ст. до Р.Х.²

Дана знахідка вкотре підтверджує факт поклоніння Аполлону та його важливу роль в житті грецьких колоністів.

Подальші археологічні дослідження допоможуть нам більш ґрунтовно висвітлити особливості культу Аполлона на території Північно-Західного Причорномор'я.

Список використаних джерел

1. Аполлодор. Мифологическая библиотека. Книга I. IV, 1 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.globalfolio.net/classicist/_texts/apollo-dor-mifologicheskaya-biblioteka055.pdf.
2. Бондаренко Д. В. Археологические разведки на территории Жовтневого и Березанского районов Николаевской области в 2012 г. / Д. В. Бондаренко, А. В. Васильчук, Л. И. Смирнов // Полевая документация.
3. Вавилов С. И. Большая Советская Энциклопедия: [в 51 тт.] / С. И. Вавилов, Б. А. Введенский. — Том 2. — М.: БСЭ, 1950. — 656 с.
4. Виноградов Ю. А. Античное поселение Лупарево-2 / Ю. А. Виноградов, К. К. Марченко // Ольвия и ее округа. — К.: Наукова думка, 1986. — 134 с.
5. Гесиод. Теогония [Электронный ресурс] / Гесиод; пер. В. В. Вересаева. — М.: Библиотека античной литературы, 1963. — Режим доступа: http://ae-lib.org.ua/texts-c/hesiod_theogonia_ru.htm.
6. Гигин Г. Ю. Мифы. 49; 50 [Электронный ресурс] / Г. Ю. Гигин. — Режим доступа: http://Annales.info/ant_litgigin/gigin01.htm.
7. Гигин Г. Ю. Мифы. 140 [Электронный ресурс] / Г. Ю. Гигин. — Режим доступа: http://Annales.info/ant_litgigin/gigin02.htm.
8. Гигин Г. Ю. Мифы. 274. [Электронный ресурс] / Г. Ю. Гигин. — Режим доступа: http://Annales.info/ant_litgigin/gigin04.htm.
9. Гомеровы гимны I. К Аполлону Делосскому. 123–125 [Электронный ресурс]. — Режим доступа:

[tp://ancientrome.ru/antlitr/homer/hymn/delos.htm](http://ancientrome.ru/antlitr/homer/hymn/delos.htm).

10. Гимны Гомера II. К Аполлону Пифийскому. 262–254 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ancientrome.ru/antlitr/homer/hymn/pyth.htm>.
11. Гомер. Одиссея. VI. 7–10 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://ae-lib.org.ua/texts/homer_odyssey_ua.htm#06.
12. Еврипид. Медея [Электронный ресурс] / Пер. с греч. И. Ф. Анненского // Античная драма. — М., 2006. — 13 с. — Режим доступа: <http://www.litmir.me/br/?b=59670>.
13. Залюбовина Г. Т. Архаическая Греция: Особенности мировоззрения и идеологии / Г. Т. Залюбовина. — М.: Прометей МПГУ имени В. Ленина, 1992. — 92 с.
14. Каллимах. Гимны. К Аполлону [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.proza.ru/2012/06/25/722>.
15. Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья / С. И. Капошина // МИА. — № 50. Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. — М. – Ленинград: Издательство АН ССР, 1956. — 283 с.
16. Крапивина В. В. Сероглиняная керамика Ольвии VI–V вв. до н. э. / В. В. Крапивина // Археология. — 2007. — № 1. — С. 8.
17. Крыжицкий С. Д. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта) / С. Д. Крыжицкий, С. Б. Буйских, В. М. Отрешко. — К.: Наукова думка, 1990. — 128 с.
18. Кулишова О. В. Дельфийский оракул в системе античных межгосударственных отношений VII–V вв. до н. э. / О. В. Кулишова. — СПб.: Гуманитарная Академия, 2001. — 432 с.
19. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима. / К. Куманецкий. — М.: Высшая школа, 1990. — 456 с.
20. Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции / Н. А. Кун. — Минск: Народная асвета, 1984. — 110 с.
21. Латышев В. В. Очерк греческих древностей: Богослужебные и сценические древности / В. В. Латышев. — СПб.: Алетейя, 1997. — Ч. 2. — 335 с.
22. Лосев А. Ф. Мифология греков и римлян / А. Ф. Лосев. — М.: Мысль, 1996. — 975 с.
23. Мазарати С. Н. Полуземлянки и землянки / С. Н. Мазарати, В. М. Отрешко // Культура населения Ольвии и её сельской округи в архаическое время. — К.: Наукова думка, 1987. — 201 с.
24. Менар Р. Мифы в искусстве старом и новом / Рене Менар. — М.: Гелеос, 2007. — 368 с.
25. Овидий Публий Назон. Метаморфозы [Электронный ресурс] / Публий Овидий Назон; пер. с лат. С. Шервинского. — М.: Художественная литература, 1983. — 879 с. — Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1304005424#s120>.
26. Павсаний. Описание Эллады. V. 7 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.e-reading.link/chapter.php/132488/153/Pavsanii_-_Opisaniye_Ellady.html.
27. Псевдо-Эратосфен. Катастеризмы 29 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.astromyth.ru/library/Eratosthenes_Catasterismos.htm#v29.

² Автори висловлюють подяку Бондаренко Д.В., керівнику Миколаївської археологічної експедиції – Вікторівка–І, Васильчуку О. В. керівнику камеральної обробки даної пам'ятки за наданий матеріал та допомогу у класифікації кераміки.

28. Рудык Ф. С. Древнее поселение Викторовка I (VI–III вв. до н. э.) / Ф. С. Рудык. — Вып. 1. — О. : МАСП, 1957. — 85 с.
29. Русяева А. С. Религия и культуры античной Ольвии / А. С. Русяева — К. : Наукова думка, 1992. — 253 с.
30. Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье / М. В. Скржинская. — СПб. : Алетейя, 2010. — 464 с.
31. Страбон. География / Страбон ; пер. с греч. Г. А. Стратановского. — М. : Наука, 1964. — 944 с.
32. Сударев Н. И. Культ Аполлона Врача на Боспоре и некоторые вопросы греческой колонизации / Н. И. Сударев // Древности Боспора. — № 2. — М., 1999. — 213 с.
33. Толстой И. И. Культ Аполлона на Боспоре и в Ольвии / И. И. Толстой // ЖМНП. Отд. Классической филологии. — СПб., 1904. — 19 с.
34. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР / И. В. Фабрициус. — К. : Академия наук Украинской ССР, 1951. — 150 с.
35. Фролов Э. Д. Религия и атеизм в античном мире / Э. Д. Фролов // Вопросы научного атеизма. — М. : 1976. — № 20. — 19 с.
36. Graham A. J. Colony and Mother City in Ancient Greece / A. J. Graham. — М. : Manchester University Press. — 1999. — 259 p.
37. Parke M. W. The Delphic Oracle / M. W. Parke, D. E. Wormell. — Oxford, 1956. — V. 2. — 426 p.

O. SMYRNOV, K. VOLKOVA

Mykolaiv

POLYTHEISM IN CULT OF APOLLO AND HIS DEDICATION ON THE SETTLEMENT VIKTORYVKA-I

The author tries to explain the meaning of the cult of Apollo for the Greek colonists, exploring the mythology and describing new find dedication to this god.

Key words: Apollo, cult, Viktorivka-I, dedication.

A. И. СМИРНОВ, К. Л. ВОЛКОВА

г. Николаев

ПОЛИТЕИЗМ КУЛЬТА АПОЛЛОНА И ЕГО НОВОЕ ПОСВЯЩЕНИЕ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ВИКТОРОВКА-I

Авторы статьи пытаются раскрыть значение культа Аполлона для греческих колонистов Северного Причерноморья, ссылаясь на мифологию и описывают новую находку посвящения данного божества.

Ключевые слова: Аполлон, культ, Викторовка, посвящение.

Стаття надійшла до редколегії 13.03.2015 р.

УДК 94(477)«1920/1930»-054.57

О. А. ТРЕТЯКОВА

м. Миколаїв

ІСТОРИЧНІ МІСЦЯ РОЗСЕЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

У статті на основі архівних та інших джерел розглядаються причини та процес розселення польського населення у Південному регіоні. На основі аналізу Всеукраїнського перепису населення з'ясовано місця компактного проживання поляків на Півдні України. Виявлено, що поляки були міськими жителями, а найбільша польська громада проживала в Одесі. Визначено, що основними причинами переселення стали: цілеспрямована колонізаційна політика царизму, польські повстання, розвиток промислового виробництва, які відіграли вирішальну роль у виборі мігрантами тих чи інших місць поселення.

Ключові слова: польська національна меншина, Південь України, розселення, хутір, промислове виробництво.

Південноукраїнський регіон формувався як багатонаціональний. Пік цих процесів припадає на XVIII–XIX ст., коли, власне, і створилася національна основа сучасного складу населення України. Значне місце серед інших

національностей займають поляки, які зробили важливий внесок у розвиток регіону.

Процес розселення поляків в Україні не одноразово ставав предметом дослідження науковців. Особливо хотілося б відзначити

праці таких дослідників: Я. Бойко, В. Ганзуленко, І. Лісевич, В. Палієнко [1, 3, 10, 11] В цих працях подається науковий матеріал, що висвітлює основні етапи історичного розселення і проживання поляків в різних регіонах України, зокрема і на Півдні.

Автор статті ставить за мету визначити причини та розглянути процес розселення польського населення у Південному регіоні.

Місця історичного проживання поляків у Південному регіоні достатньо точно та об'єктивно показує Всеукраїнський перепис населення 1926 року. Згідно з його даними на території Півдня УСРР проживало 23368 осіб польської національності [2, 176]. Найбільша польська громада зосереджувалася в Одеському окрузі, де налічувалось 11574 осіб польської національності, з яких 10021 в місті Одеса, а інші розпорошені по районах області незначними групами [9, арк. 54, 94].

В Херсонському окрузі нараховувалося 4474 чоловік польської національності, що становило 34,8% усього населення. Найбільша їх кількість проживала в Чаплинському районі (1696 чол.) – села Преображенка, Павлівка, Новокиївка, Григорівка, Білоцерківка; Снігурівському районі (1366 чол.) – село Киселівка; Херсонському районі (490 чол.) – село Цареводар та в місті Херсоні (502 чол.) [7, арк. 6].

У Великолепетиському районі поляки проживали в селах Костянтинівка та Миколаївка, в Нижньосірогозькому – села Косаківка, Новопетрівка, Верхні Торгаї та на хуторі Вікторівка.

На території Миколаївського округу мешкало 2912 (0,52%) чол. польської національності. У містах – 1946 осіб: Миколаїв – 1769 (1,79%) чол., Вознесенськ – 156 (1,51%) чол., Очаків – 21 (0,48%) чол.; в районах – 966 (0,35%) чол. [4, арк. 2, 5].

Поляки оселилися на українських землях ще за часів існування Київської Русі, але масове їх переселення на українські землі припадає на XIV–XVI ст., коли литовські та польські феодали, скориставшись занепадом Київської Русі, захопили землі Західної і Правобережної України. На територію Катеринославщини та Херсонщини поляки почали переселятися з останньої чверті XVIII ст. Міграційний процес

XIX ст. з польських земель був пов'язаний з інтенсивним індустріальним розвитком нашого краю в цей період.

Польські колонії в Одесі, Херсоні, Миколаєві та інших містах Півдня України почали з'являтися з середини XIX ст., внаслідок бурхливого розвитку виробництва, промисловості, транспорту та торгівлі. Тут будувалися міста, заводи й фабрики, створювався флот. Тому, з Королівства Польського метнулися численні представники як аристократії, так і класу буржуазії, що народжувався. Зваблені реальною можливістю значних зисків, вони вкладали свій капітал у зведення будинків, відкриття підприємств, у внутрішній і зовнішній товарообмін, організацію морських перевезень тощо [10, 44].

Малонаселеність краю породила гострий попит не тільки на сільськогосподарських працівників і різноробочих, але і на освічених фахівців і службовців, талановитих організаторів та управлінців, здатних вирішувати цілий комплекс складних завдань, пов'язаних із становленням і розвитком ринкової економіки на території Південної України. Значна частина таких фахівців була представлена громадянами польського походження.

Не можна не погодитися з твердженням дослідника В. Палієнка, що «завдяки своїй досить високій освіті і професійній підготовці малочисельне польське населення виконувало досить суттєву роль у соціально-економічному житті краю» [11, 70].

Особливо інтенсивно польське населення збільшувалося в Одесі. В першій половині XIX ст. серед одеських поляків помітне місце посідали родовиті аристократи. Однак після скасування кріпосного права магнати тут дещо втратили свій вплив, тому серед польської еміграції стали все більше задавати тон представники інтелігенції. В міру стрімкого зростання міста, як промислового і торговельного центру, сюди спостерігався вплив поляків у пошуках роботи в різних установах, школах, в торгівлю і на підприємствах [3, 108].

Миколаїв мало чим приваблював польську шляхту, через відсутність освітніх і культурних закладів та незначні умови, на відміну від Одеси, для швидкого зростання добробуту. Тому, тут більшість польського насе-

лення становили військові, які або ще служили, або після закінчення служби вирішили не повертатися на батьківщину, прислуга, робітники і ремісники. Все життя польської діаспори концентрувалося навколо католицької парафії.

Компактними групами в Миколаївському окрузі поляки проживали в таких населених пунктах: на хуторі Жовтень Баланівської сільради Очаківського району, хуторі Іваницькому Новоодеського району та селі Щербані Вознесенського району [5, арк. 8].

Село Щербані виникло 1734 року як козацький зимівник. Його заснував запорізький старшина Щербань, що приймав сюди втікачів з різних місць України. На початку XIX ст. тут осіли молдавани-переселенці та українці з Поділля. Населення займалося вівчарством, хліборобством та виноградарством. За указом 1866 року про земельний устрій державних селян за щербанівцями закріплено землю, якою вони користувалися раніше – по 6 десятин на рев'язьку душу. А на вільні казенні землі тоді ж переселено 269 чоловік – безземельну польську шляхту, селян-одnodворців з Ямпольського повіту і відставних солдатів з різних місць, які утворили Щербанівський хутір. [8, 345].

Хутори Жовтень Баланівської сільради та Іваницький Привольнянського району засновані переселенцями-поляками із Правобережної України та Центральних губерній Польщі.

Хутір Іваницький заснований у 1893 році, входив до складу Сухоеланецької волості Єлисаветградського повіту. Населений пункт розташований на рівній місцевості, в ньому знаходилося 2 криниці, води було достатньо для забезпечення потреб населення. У трьох верстах від хутора проходила фунтова дорога Сухий Єланець – Миколаїв, якою досить часто користувалися селяни [15, 143].

Хутір Жовтень Баланівської сільради Очаківського району засновано в 1923 році переселенцями з Житомира. Ось що згадує про заснування села старожил А. Езерський: «Валка-підвід навантажена не складним домашнім скарбом, дітьми, стариками (молоді люди йшли пішки поряд з підводами) зупинилась на незнайомій землі, тимчасово розташувалась над Березанською затокою біля

прохолодного фонтану. Миколаївський окружний земвідділ виділив нам 600 гектарів незайманої землі. Що то за земля! Рівна, гарна. А плавні! Є де й худобу попати й хліба посяяти. Радіють люди. Відвели переселенцям садиби. В першу чергу спорудили курені. Перша землянка побудована проти фонтану уповноваженим хутора Колбою Іваном (Ян по-польськи). Громада вирішила по його імені назвати хутір Янів.

Пізніше прибули представники з райкому та райвиконкому, провели збори і запропонували назвати хутір на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції. Так виник над затокою хутір Жовтень» [9, 2–3].

В Херсонській губернії польські переселенці з'явилися на початку XIX ст. Вони перейшли з суміжних Подільської, Київської, Полтавської і Катеринославської губерній, що безпосередньо межували з цими губерніями. В більшості своїй це були одновірці, які проживали в невеличких хуторах на правах чиншовиків – платили чинш за користування панською землею. Але початок основного міграційного потоку польської людності в Херсонську губернію, в тому числі і з етнічної Польщі, припадає на 40-ві роки XIX ст. [11, 45].

Село Киселівка Снігурівського району засноване в 1836 році поляками-одновірцями з Ковельської, Віленської, Вітебської та Могилівської губерній. Причиною переселення стало польське повстання 1831 р. та спроби поляків поновити протягом п'яти наступних років революційний рух проти Російської імперії. Спочатку село називалося Поляцьким, а пізніше названо Киселівкою на честь міністра державних маєтностей Росії П. Д. Кисельова. Першими поселенцями стали сім'ї Завадських, Гринькевичів, Врублевських, Володковичів та ін. З року в рік Киселівка зростала, в село прибувало все більше і більше втікачів з тих місць, звідки прибули перші поселенці [16, 43].

Польсько-українське село Цареводар (нині Правдине Білозерського району) засноване у 1846 році переселенцями з Західних губерній Російської імперії – Віленської, Гродненської та Подільської. Переселенці поселені на вільних землях, одержали статус казенних селян-одnodворців.

Більшість сіл з польським населенням Чаплинського району, засновані в II половині XIX ст. переселенцями з Київської та Кам'янець-Подільської губерній. Серед основних причин переселення можна назвати польські повстання 1830–1831 і 1863–1864 рр. та те, що після реформи 1861 року безземельні польські селяни були змушені шукати вільних земель. Саме так виникли села Преображенка, Григорівка, Новокиївка, Павлівка, Білоцерківка [12, 75; 14, 2].

Цікаву історію має село Преображенка, засноване у 1869 році українськими переселенцями. Потім сюди переселилися польські шляхтичі, однодворці. Після розподілу Польщі між Німеччиною, Австрією та Росією Катерина II видала указ, згідно з яким поляки повинні були жити за законами Російської імперії. Але серед них були і такі, які не визнавали царських законів. Частина з них позбавили дворянського звання, майна і вислали як однодворців до Кам'янець-Подільської губернії (село Кернички). Згодом їх переселили до Преображенки.

За легендою село спочатку називалося Чухалкою. Старожил села Йосип Породзінський, 1900 року народження залишив досить цікаву історію про перейменування села. Розповідав, що його прапрадід Никифір Породзінський проходив військову службу у гвардії Преображенського полку, роті його імператорської Величності. Зріст його був сажень і 2 вершки. Якось у вихідний він виправ білизну і сушив її на сонці. Незчувся, як заснув. Розбудив його голос брата царя, Михайла Олександровича, який командував роту: «Солдат, – сказав він, – ты хорошо постирал белье. Откуда родом? » – «Таврійська губернія, Дніпровський повіт, Чаплинська волость, село Чухалка!» – випалив Никифір. «Не хорошо твое село названо», – відповів Михайло Олександрович. – Отныне оно будет именоваться в честь нашего полка Преображенкой...». Відтоді село стало називатися Преображенкою [12, 80].

Села Великолепетиського та Нижньосірогозького районів тогочасної Мелітопольської округи засновані в 1869 році переселенцями з Волинської, Кам'янець-Подільської, Київської, Полтавської губерній. Їх заснування пов'язане з виконанням царського указу

1866 року про поземельний устрій державних селян. За цим указом проведений перший переділ землі відповідно до числа дворів та кількості поданого населення. В результаті були виявлені значні надлишки землі, на які губернське правління організувало переселення селянських сімей.

Наприклад, історія заснування села Костянтинівки така. До села Катеринівка Великолепетиського району Мелітопольського округу прибуло 40 сімей з Київської губернії Бердичівського повіту Вахнівської волості, серед яких виявилось 7 родин українців, інші були поляками. Місцева громада села дозволила поселитися у себе лише сім'ям українців, а полякам для поселення запропонували окреме місце. Новоутворене село отримало назву Костянтинівка, за легендою саме так звалось село з якого прибули перші переселенці. Прізвища деяких з них збереглися – Левко Рудницький, Костянтин Ледницький, Шимко Лебединський. Згодом до нового села переїхало ще 37 польських сімей [13, 7].

Історичний розвиток і заселення краю зумовили наявність на території Південної України значної кількості польського люду. Характер розміщення польського етносу, його чисельність та питома вага, у тій чи іншій місцевості, стали наслідком певних причин (цілеспрямована колонізаційна політика царизму, польські повстання, розвиток промислового виробництва), які відіграли вирішальну роль у виборі мігрантами тих чи інших місць поселення. Своєю самовідданою працею вони сприяли освоєнню природних багатств і становленню господарства Південного регіону.

Список використаних джерел

1. Бойко Я. Заселение южной Украины: 1860–1890 гг. — Черкасы : Сіяч, 1993. — 256 с.
2. Всесоюзный перепись населения 1926 року. — Т. XIII. — М. : ЦСУ СРСР, 1929. — 464 с.
3. Ганзуленко В. Польська громада Півдня України в другій половині XIX–на поч. XX ст. // Поляки на Півдні України та в Криму : Зб. нах. праць — Одеса ; Ополе ; Ольштин, 2006. — С. 107–109.
4. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). — Ф. Р. 985. — Оп. 1. — Спр. 1029. — 49 арк.
5. ДАМО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 403. — 23 арк.
6. Державний архів Одеської області. — Ф. Р. 969. — Оп. 3. — Спр. 495. — 139 арк.
7. Державний архів Херсонської області. — Ф. Р-2. — Оп. 1. — Спр. 1432. — 49 арк.

8. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Миколаївська область / АН УРСР. Ін-т історії ; [голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін.]. — К. : Головна редколегія УРЕ АН УРСР, 1971. — 772 с.
9. Езерський А. Селу Жовтень – 42 роки // Чорноморська зірка. — 1965. — 29 травня. — С. 2—3.
10. Лісевич І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) // Український історичний журнал. — 1997. — № 2. — С. 43—54.
11. Палієнко В. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) // Відродження. — 1994. — № 12. — С. 67—70.
12. Породзінський Й. І назвали село Преображенкою // Радянка Таврія. — 1999. — № 3. — С. 74—88.
13. Потапова С. Костянтинівці – 140 // Таврійські вісті. — 2009. — 26 червня. — С. 7.
14. Рудницький Г. Новокиївка // Слава праці. — 1996. — 6 квітня. — С. 2.
15. Тригуб П. Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. ХХ ст. // Південний архів: 36. наук. праць. Історичні науки. Вип. 5. — Херсон : Айлант, 2001. — С. 143—147.
16. Шитюк М. Польська національна меншина півдня УСРР в 20–30-х рр. ХХ ст. / М. Шитюк, О. Третякова. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. — 342 с.

О. ТРЕТЯКОВА

Mykolaiv

HISTORIC SITES RESETTLEMENT OF THE POLISH POPULATION OF THE SOUTH UKRAINE

On the basis of archival and other sources considered process of resettlement of the Polish population in the South. On the basis of Census found places of compact residence of Poles in southern Ukraine. Revealed that the Poles were urban dwellers and lived in large industrial cities - Odessa, Mykolayiv, Kherson. The largest Polish community lived in Odessa.

Keywords: Polish minority, South Ukraine, resettlement, farm, industrial production.

О. А. ТРЕТЬЯКОВА

г. Николаев

ИСТОРИЧЕСКИЕ МЕСТА РАССЕЛЕНИЯ ПОЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЮГА УКРАИНЫ

В статье на основе архивных и других источников рассматриваются причины и процесс расселения польского населения в Южном регионе. На основе анализа Всеукраинской переписи населения выяснено места компактного проживания поляков на Юге Украины.

Ключевые слова: польское национальное меньшинство, Юг Украины, расселения, хутор, промышленное производство.

Стаття надійшла до редколегії 31.03.2015 р.

УДК 327.82 (38)

С. С. ШЕІН

м. Миколаїв

ОЛЬВІЯ ТА МАКЕДОНИЯ. СПІРНІ ПИТАННЯ СКІФСЬКОГО ПОХОДУ ЗОПІРІОНА У ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я

Стаття присвячена дослідженню дискусійній проблемі македонського походу одного з воєначальників Олександра – полководця Зопіріона, зокрема питання цілей, перебігу походу та місця Ольвії в планах Македонії. Автор здійснив спробу дослідити найпоширеніші версії та їх аргументацію на основі археологічних та писемних джерел, а також за результатом аналізу фактів по-новому висвітлити події Ольвійсько-Македонських відносин IV ст. до н. е.

Ключові слова: Олександр Македонський, Зопіріон, облога, Макробій, хора, Скіфія, Каллінік, Левка, борисфеніти, Кам'янське городище, соціальні зміни.

Цікавим і неоднозначним на сьогодні для більшості дослідників є один з моментів зовнішніх відносин Ольвії, а саме її роль як одного з найбільших полісів Північного Понта в планах Македонії в особі великого полководця Олександра під час його завойовницьких походів. Дискусії з приводу облоги міста одним з воєначальників Олександра – Зопіріоном – тривають досі. Основна проблема полягає в тому, чи було дружнім місто Македонській державі, чи разом з племенами скіфів, що розміщувалися поблизу з Ольвією, входило в плани захоплення полководця.

Аналіз відомостей різних джерел показує, що Олександр Македонський під час перебування в Центральній Азії виявляв пильну увагу до Північного Причорномор'я, причому в джерелах воно проявляється з часу отримання ним восени 331 р. звістки про загибель війська Зопіріона. Зважаючи на це немає підстав відривати похід Зопіріона від задумів Олександра – похід, без сумніву, був задуманий самим царем, про що свідчить перш за все велика чисельність війська, що відправлялася в Скіфію: цей тридцятитисячний корпус трохи поступався армії, з якою цар переправився через Гелеспонт, так що цей захід не міг не бути санкціонований Олександром.

Намісник Фракії скрупульозно виконував план, який розробила рада гейтарів – генеральний штаб Великого походу. Згідно бойового розрахунку Зопіріон повинен був оперативно розгромити скіфів і разом з армією рухатися степом на схід. Військо мало обігнути

Каспійське море і, вийшовши до кордонів Середньої Азії, напасти з тилу на племена массагетів, що жили на північ від Амудар'ї. У свою чергу, сам Олександр зі своєю армією до цього часу підходив з Передньої Азії в Бактрію і Согдіану, щоб напасти на массагетів з півдня. Таким чином, планувалося затиснути кочівників в лещата з двох сторін і знищити їх. Після завершення першого етапу кампанії війська Зопіріона мали влитися до складу армії Олександра, поповнивши її чисельність. Виконати цей авантюристичний план міг, напевно, тільки сам Олександр Македонський. «Штабному офіцерові» Зопіріону реалізація такої грандіозної задачі виявилася не під силу.

Дослідимо свідчення древніх істориків щодо походу Зопіріона та розглянемо різне трактування цих свідчень дослідниками даної проблеми. Основні дані про скіфський похід 331 р. до н. е. надає повідомлення Макробія про результати походу Зопіріона в Скіфію: «При нападі Зопіріона борисфеніти, звільнивши рабів і наділивши громадянськими правами чужинців, а також переглянувши боргові списки, зуміли вистояти проти ворога». Ще на зорі вивчення історії Ольвії це свідчення було зіставлене з нотатками Юстина, епітоматора втраченої історії Помпея Трога, сучасника Августа, і Курція Руфа, автора історії Олександра Македонського, складеної в середині I ст. н. е. [1]. Обидва автори повідомляють, що Зопіріон, воєначальник Олександра, загинув під час війни проти скіфів чи гетів.

Значення подій, згаданих у короткій історичній довідці Макробія, було усвідомлено В. В. Латишевим, що угледів в них поворотний пункт всієї Ольвійської історії, оцінений їм негативно. «Перший удар процвітання Ольвії, – писав він, – був, по всій вірогідності, нанесений облогою Зопіріона», яка виявилася «однією з перших ланок довгого ланцюга лих, які обплутали колись багату та щасливу Ольвію»; адже навіть, «щоб відбитися від Зопіріона», знадобилися «надзвичайні та вкрай ганебні для держави заходи».

Цитовані слова писалися, втім, до початку систематичних розкопок міста і його округи, які принесли з собою масу нових археологічних, епіграфічних і нумізматичних матеріалів, що дозволили змінити історичну концепцію Латишева. За всіма наявними в даний час даними, в перші десятиліття після так званої «Зопіріонової облоги» спостерігається не занепад, а, навпаки, розквіт Ольвії, що збігається з гігантськими соціальними, економічними та політичними змінами, що відбулися в стародавньому світі, що вступив у нову епоху своєї історії – елліністичну. Виняткова важливість цієї події для подальшого розвитку Ольвійського полісу спонукає нас перш за все спробувати з'ясувати ступінь достовірності свідчення Макробія.

Макробій привертав вписані їм з джерел відомості, підпорядковувавши їх своїм цілям. Однак звертає на себе увагу та обставина, що у відповідності з цими цілями, автор говорить виключно про рабів і вільновідпущеників. Тільки у випадку з Зопіріоном він наводить ще два факти, ніяк з цим не пов'язані: наділення поліцією і погашення боргів. Це дозволяє припускати, що тут Макробій сумлінно цитує виписку з свого джерела цілком, не змінюючи її структури. А це, в свою чергу, зміцнює нашу довіру до достовірності відомостей і самого джерела Макробія.

Дуже привабливе припущення про джерело Макробія висловив Д. Ашер. Він вважає, що дане свідчення походить до Біона Борисфеніта, батьком якого був вільновідпущеник, знову звернений в рабство за обман відкупників торговельних зборів – телонів. Час життя Біона, відомого ольвійського філософа (нар. близько 325 р. до н. е.), цілком дозволяє припусти-

ти, що його батько був відпущений на волю під час вторгнення військ Зопіріона [2].

З цього випливає ще одне важливе питання, яке цікавило багатьох дослідників, що стосується з'ясування факту належності борисфенитів. Зазвичай під борисфенітами даного свідчення розуміються жителів Ольвії, неодноразово позначені таким етноном у Геродота і наступних авторів. Хоча той же Геродот називає борисфенітами і скіфів. Що живуть в районі Борисфену. Однак ототожненню борисфенитів з жителями Ольвії можна знайти як ряд доказів, так і заперечень. Стосовно заперечень можна привести той факт, що, по-перше, дуже сумнівною є вірогідність відбиття тридцятитисячної армії невеликим містом, яким була Ольвія IV ст. до н. е. з протяжністю оборонної стіни близько 2,5 км. Приміром, набагато більш сильний Перинф ледь витримав облогу 30-тисячного війська Філіпа тільки з допомогою військових загонів, флотів, зброї, грошей і продовольства Візантія, Хіуса, Родоса, Коса і Персії [3]. Ольвія ж, якщо повідомлення Макробія про облогу Зопіріона пов'язувати з цим містом, обійшлася мобілізацією внутрішніх ресурсів, які не могли бути значними. Число то воїнів, не перевищувало 300–400 чоловік. Крім того, Зопіріон мав флот, а прилегла до лиману поздовжня частина ольвійського городища не мала суцільної оборонної лінії [4], що зводить нанівець шанси міста в боротьбі з ним. Про допомогу ж з боку інших сусідніх міст чи, наприклад, скіфів, від протекторату яких Ольвія нещодавно звільнилася (якщо і припустити їхню військову допомогу місту), історичних згадок, як і археологічних джерел, немає. По-друге, 30-тисячне військо не могло не залишити руйнувань і згарищ на городищі і хорі Ольвії. Якщо припустити, що борисфеніти з усім своїм військом зустрілися з армією Зопіріона десь поза міста і розбили її, то це знову виглядатиме неймовірним. Тому, якщо відносити повідомлення Макробія до якогось міста, слід прийняти його повідомлення як факт осади чи штурму [5].

Однак слідів руйнувань міста немає, так що археологи, для яких так звана облога Ольвії Зопіріоном завжди була аксіомою, пов'язували з нею не стільки руйнування, скільки

радикальну перебудову міста в кінці IV – початку III ст. до н. е. [6]. Однак ці приклади не виявляються наслідком облоги Зопіріонова війська. Так, в загальному нарисі історії Ольвії Л. М. Славін писав: «... перемога над Зопіріоном дісталася Ольвії дорогою ціною: розкопки виявили картину значного руйнування міста наприкінці IV ст. до н. е.; багато споруд – громадських будівель, великих житлових будинків перестає в цей час існувати». Якщо ж ми познайомимося із звітами Л. М. Славіна про розкопки, то з'ясовується, що знесення цих будівель, як правило, пов'язано з їх перебудовою в кінці IV–III ст., часто корінною. Особливо важливо підкреслити відсутність будь-яких слідів згарищ, що мали б супроводжувати ці руйнування, що вказує на будівельний, а не якийсь інший характер цих руйнувань, і наявні декілька прикладів згорілих в IV ст. будівель цілком можуть бути віднесені до звичайних побутових пожеж [7].

Зв'язок облоги Зопіріона і так званого руйнування, а точніше перебудови в Ольвії в IV ст., що мало місце в літературі, настільки хиткий, що пропонувалося і інше їх пояснення. Є. І. Леві, зазначивши, що близько останньої чверті IV ст. на агорі руйнуються храм і вівтар біля нього, гине громадська будівля і засипається гідротехнічна система, визнала це можливим результатом не облоги Зопіріона, який не ввійшов в місто, а внутрішньої боротьби [8]. Якщо прийняти факт внутрішньої соціальної боротьби, яка, скоріш за все і мала місце під час приходу в регіон македонських військ, все ж важко уявити собі таку внутрішню боротьбу, в ході якої сторони вдавалися до таких аргументів, як руйнування храму і засипка водопроводу. Більш вірогідніше, що знесення ольвійських будівель і засипка гідротехнічної системи були зобов'язані переплануванням агори в кінці IV–III ст. до н. е.

Отже, на городищі Ольвії немає яких-небудь серйозних слідів облоги. Так звані руйнування будівель були результатом докорінної реконструкції, міської забудови у другій половині IV–II ст. Для перепланування поверхні городища застарілі споруди розбирались і денна поверхня вирівнювалася за допомогою підсипання лесу. Ці роботи були розпочаті в другій половині IV ст. на Темено-

сі. Одним з наочних прикладів того, що «руйнування» носили будівельний характер, є гімнасій V–IV ст., який, за словами самої Є. І. Леві, «при реконструкції агори був майже повністю зруйнований» [9, 90].

Якщо звернутися до хори Ольвії, то можна відзначити спроби дослідників пов'язати з навалюю Зопіріона руйнування на деяких сільських поселеннях Ольвії [10], однак вони недостатньо документовані і викликають сумніви. Я. В. Доманський пояснює відсутність руйнувань тим, що ворог прагнув пограбувати хору, а не зруйнувати її, що представляється стосовно конкретного випадку більш припущенням, ніж доказом [11]. Занапад хори, скоріше всього, – наслідок можливого нашестя кочових племен на Ольвію в останній чверті IV ст. до н. е. або ж консолідація жителів хори в самій Ольвії по причині такої військової загрози.

У цілому відсутність яскраво виражених руйнувань на городищі і поселеннях хори, які за часом і своїм характером могли б бути пов'язані з навалюю Зопіріона, виразно свідчить, що ніякої облоги Ольвії в дійсності не було. Ю. Г. Виноградовим була зроблена спроба ототожнити звістку Макробія про проведення касації боргів борисфенітами з відновленим текстом в ольвійському декреті на честь Каллініка, що могло б підтвердити тотожність борисфенитів Макробія з ольвіополітами. Декрет на честь Каллініка, сина Евксена, складався з трьох фрагментів. Дослідник відносить його видання незадовго після зняття Зопіріонової облоги, що, на його думку, підтверджується не тільки палеографічними аналізом, але і рядом нумізматичних та історичних міркувань. Наведемо текст відновленої псефізми: «(Рада і народ постановили, архонти і) колегія Семи запропонували: оскільки Каллінік, (син Евксена, будучи чоловіком прекрасним і добрим, постійно) творить народу найкраще ... місту при роздачі робіт (?) ... і його доходи (збільшив) ... (Коли ж небезпека [?]) З'явилася (винуватицею) того, що повергла народ (в розбрат [?], він, не боячись ніякої) перешкоди, (не ставлячи понад усе) особисті симпатії і спішно приклав (зусилля призвести) до згоди (сторони, що вчинили тяжби) в місті, вніс

пропозицію (про скасування боргів; та народ нагородив його за свій (порятунок [або: умиротворення]) грошовою сумою і статуєю і не тільки скасував податкове обкладання, (яким) причинявся збиток (всім), але і зменшив чеканку мідної монети згідно з розрахунком. (Щоб і) інші ревніше радили і творили (якнайкраще), знаючи, що кожен одержить від народу почесність і нагороду, гідну їх благодіянням, та постановить народ: вихвалити Каллініка, сина Євксена, за його доблесть і благодіяння для народу, і нехай він буде нагороджений тисячею золотих і статуєю, а про нагородження звістити на Діонісії в театрі. Народ присвятив Зевсу Спасителю».

Детальне дослідження документа дозволяє обмежитися короткими висновками. Перерахування заслуг Каллініка відкриває акція по розподілу якихось робіт між підрядниками, завдяки якій були, по всій видимості, збільшені доходи полісу. Далі мова йде про соціальні заворушення серед демосу, які Каллініком були приведені до громадянського примирення шляхом касації боргів, оскільки саме боргова проблема склала основну причину тяжкої ситуації. Великий інтерес представляє останній факт мотивування, згідно з яким за свої діяння на благо і умиротворення народу Каллінік був нагороджений за цією постановою величезною грошовою сумою в 1000 золотих і постановкою бронзової статуї на посвяту Зевсу Сотеру, що в сукупності не може не вказувати на порятунок Ольвійського полісу від якоїсь надзвичайної небезпеки, але чи то військової зовнішньої, чи соціальної внутрішньої, однозначної відповіді декрет не надає. Та Ю. Г. Виноградов впевнено зазначає, що оскільки єдиною близькою за часом документу подією, яка поставили під загрозу свободу і незалежність Ольвії, була облога її Зопіріоном, то саме завдяки цьому надзвичайному заходу було досягнуто одностайності жителів поліса, мобілізовані всі сили на оборону і тим самим врятована від македонського завоювання сама міська громада [12].

Не можна, однак, не сказати, що окремі моменти декрету на честь Каллініка і заснована на ньому історична реконструкція прихильників облоги зустріли і критичний скеп-

сис. Величезний авторитет найбільшого епіграфістів Луї Робера змушує поставитися до висловленої критики з самою пильною увагою і повагою. Не заперечуючи запропоноване датування, Л. Робер вважає, однак, що ніде – ні в збереженій, ні у відновленій частині документу – немає вказівки на військові дії, а тому, всі соціальні зміни, які повідомляються декретом, могли статися і поза військової ситуації. Л. Робер у вкрай ймовірній формі схильний бачити в фінансовій діяльності Каллініка віддачу на відкуп робіт з будівництва стін і башт і ще більш обережно припускає, що сам шанований громадянин взяв на себе велику частину або навіть всі витрати по фортифікації, які йому потім були компенсовані демосом виплатою 1000 золотих. Та Ю. Г. Виноградов заперечив на це припущення тим, що вказував на факт стінобудівництва (яскравий приклад тому Протогеновський декрет), яке часто робилося перед обличчям військової загрози.

З критикою трактування декрету, як і зв'язку його з облогою Зопіріона, виступив Яйленко В. П., який намагався по-своєму подати як реконструкцію видавцями вузлових положень декрету, так і витікаючу з неї історичну інтерпретацію [13]. Виразувавши дату Каллінікова декрету – друга чверть III ст. до н. е. – Яйленко пропонує наступну реконструкцію подій [14]. Під час походу Зопіріона і перебування біля міста, в Ольвії верх взяли радикальні елементи, які обклали заможних громадян великими податками. Надалі олігархи намагалися повернути позиції в боротьбі з «радикалами» – одну зі спалахів розбіжностей залагодив Каллінік, що належав тоді до помірних; але «в подальшому його позиція, можливо, змістилася у бік олігархії, якщо запропонувати, що він скасував податки на заможних».

Ю. Г. Виноградов стверджував, що ряд міркувань історичного та нумізматичного порядку змушує віднести видання декрету на честь Каллініка до 325–320 рр. невдовзі після зняття облоги Зопіріона 331 р. Що ж стосується причин і цілей соціальних реформ часу облоги, то в одній з них – проведеної Каллініком касації боргів – видно не просто превентивну міру, а, як прямо заявляє декрет в його

честь, наслідок вибуху соціального конфлікту. Хоча друге зовсім не виключає, але лише доповнює перше. Причини спалаху соціальних заворушень зріли, мабуть, в середині ольвійського суспільства давно, і поява Зопіріона поблизу Ольвії послужила лише катализатором їх вибуху. В якості конкретних стимулів, які породили конфлікт, можна, за словами Виноградова, вважати підтверджене археологічно спустошення сільськогосподарської території, що викликало економічну кризу і позбавляло незаможних основного джерела доходів. У підсумку міська влада була змушена ввести надзвичайний військовий податок, скасування якого безумовно полегшувала становище передусім міської бідноти, а тому не може бути розцінена інакше, як важливе демократичне перетворення.

У 1841 р. на о. Левка було виявлено ще один цікавий пам'ятник. Це постанова, вирізана, як і псефізма на честь Каллініка, на торцевій стороні прямокутного постаменту статуї, яка, судячи по габаритах бази і розташуванню слідів кріплення на верхній її межі, являла собою скульптуру вершника на спокійно крокуючому коні. Палеографічні особливості шрифту не дають сумніватися в тому, що напис, який відноситься до 20–30-м рокам IV ст. до н. е., виявляється повністю синхронним декрету на честь Каллініка [15]. Пам'ятник у 1887 р. був перевезений до Бухаресту, де і зберігається в даний час в Національному музеї старожитностей. Переклад його тексту з урахуванням доповнень виглядає так: «... в Ольвіополь (?) ... і захопили (священний острів) для грабежу еллінів перебив, і тих, що були з ними, вигнав з острова, і прибувши в місто [тобто в Ольвію], зробив багато важливих послуг народів ольвіополітів, і за це народ за життя вшанував його подарунком, і після смерті поховав на громадський рахунок. Постановляє народ ольвіополітів, (поставити) йому статую, щоб і діяння (його) залишалися в пам'яті, і місто (зробив) очевидним еллінам, що він і про острів має велике (піклування) по заповідям отців, і тих, хто служить йому [тобто острову] і живих шанує і померлим відплачує гідну (подяку).

На жаль, ім'я шанованої особи в написі не дійшло, однак мотивування його нагоро-

дження збереглася досить докладно, хоча і не зовсім повно. Зміст її зводиться до наступного. Нагороджуваний – по всій вірогідності, ольвіополіт – знищив нападників, що «захопили священний острів для грабежу еллінів [16], і тих, хто був з ними, вигнав з острова». Очищення Левки було короткочасною акцією шанованою особою, після неї він повернувся в Ольвію і там зробив багато великої користі народів ольвіополітів. Крім того, до відправлення на Левку він зробив, можливо, ще якісь справи в самій Ольвії. З декрету ми дізнаємося, що за всі ці благодіяння невідомий ще за життя був нагороджений, а після смерті, яка настала, ймовірно, не відразу після повернення в рідне місто, був похований за громадський рахунок.

Тепер доречно поставити одне дуже важливе питання: коли ж могла скластися така ситуація, при якій загарбникам (яким саме – свідчень немає) вдалося захопити священний острів Ахілла? Ю. Г. Виноградов стверджував, що ці події пов'язані з приходом на територію Північного Понту військ Зопіріона, як головної причини захоплення Левки. Дослідник вважав, що військовий флот Ольвії повинен був забезпечити охорону водних кордонів полісу з метою нейтралізувати дії флоту Зопіріона. Мало ймовірно, щоб Зопіріон не мав взагалі ніякого флотом. Рухаючись по суші, він повинен був все ж мати кораблі, хоча б для зв'язку з Фракією і Грецією. Скориставшись сприятливою ситуацією, «морські розбійники» захопили Левку, що залишилася практично без нагляду, з метою розграбування тамтешнього святилища і використання острова в якості опорної бази для піратських нальотів на грецькі торгові судна, пропливали повз острова. Як тільки ольвіополіти ліквідували за допомогою Каллініка соціальний конфлікт і в чималому ступені завдяки цьому зуміли відстояти незалежність своєї батьківщини від македонського завойовника, вони повинні були першою справою кинутися визволяти святиню, відправивши на острів Ахілла експедицію військових кораблів на чолі з не відомою нам особою. Не виключено, що ним міг бути той же Каллінік, однак відсутність будь-якої опори в джерелах робить цю гіпотезу голою здогадкою, як і те, що ольвій-

ський флот міг протистояти (якщо дійсно припустити це протистояння) флоту Зопіріона, який легко міг штурмувати місто зі сторони лиману. Також надаючи «піратам» привілеї у захопленні Левки Виноградов навіть не припускає, що в разі планування захоплення Ольвії Зопіріон логічніше сам би захопив і зруйнував святилище на острові. І крихітний гарнізон Левки (якщо він дійсно був), вже точно не зміг би завадити полководцю. Скоріше за все Ольвія на деякий час відволіклася від повноцінного захисту острова у зв'язку із внутрішньою суспільною боротьбою, або ж надала військову допомогу Зопіріону, послабивши при цьому захист своїх західних морських рубежів. Тому острів і вдалося захопити розбійницьким племенам.

Після нормалізації ситуації в місті ольвіополіт з успіхом виконав доручення: частиною перебивши, частиною вигнавши загарбників, він врятував тим самим еллінське святилище від повного розгрому і по звершенні цього повернувся до Ольвії, де прославив себе якимись великими діяннями. Після деякого часу він помер і за всі свої минулі заслуги перед полісом був похований на громадський рахунок і удостоєний статуї на Левку. Тому можна сказати, що декрет вносить нову деталь у події тих часів.

Про відсутність військової конфронтації між Македонією і Ольвією підтверджує повідомлення Амміана Марцелліна про присвячення Олександру Македонському вівтаря, розташованого на нижньому Дніпрі в Гілеї, спорудження якого природно пов'язувати з появою тут Зопіріона. Із слів Макробія маємо наступне: «в його (Борисфена) лісистих межах лежить місто Борисфен, Кефалонес і вівтарі, присвячені Олександру Великому і Цезарю Августу». Згадані вівтарі локалізуються в Гілеї (вище за течією берега Дніпра території безлісні). Гілея була священною зоною Ольвії. Спорудження вівтаря в сакральній зоні Ольвії саме по собі виключає ворожість дій ольвіополітів і Зопіріона один проти одного. Зрозуміло, що у випадку війни з Зопіріоном у ольвіополітів були б усі підстави зруйнувати споруджений ворогом вівтар. Цього протиріччя не помітив Л. А. Єльницький, який, з одного боку зв'язував спорудження вівтаря з

походом Зопіріона, а з іншого – відстоював версію про облогу їм Ольвії [17].

Яйленко В. П., який досліджував проблему походу Зопіріона, схильний вважати, що обложеним полководцем містом була не Ольвія, а велике скіфське городище – Кам'янське, що розташовувалось в цьому ж регіоні. Дослідимо факти, які можна було б навести на доказ цієї гіпотези.

Як згадувалося вище, у повідомленні Геродота борисфенітами називалися також скіфи, що жили уздовж нижньої і середньої течії Борисфена на його лівобережжі. Ці скіфи – георгої, займали простір на північ від Гілеї, а на схід від Борисфена – до Пантікапея (верхів'я Конки). Скіфів-борисфенитів згадує також Пліній і Менандр. Стефан Візантійський, говорячи про етнікон ольвіополітів «борисфеніти», зазначає, що він виник не від назви міста, а від назви річки. Це означає потенційну можливість назвати борисфенітами жителів будь-яких міст, що лежать на Дніпрі (Борисфені).

За даними тераси над Конкою, площею в 32 га, це найбільше скіфське городище, рівне по території поселенням лісостепової Скіфії Немирівському і Пастирському і поступається тільки Вельському на Ворсклі. Акрополь Кам'янського городища, крім природної укріпленості, був зобнесених валом, верхня частина якого зміцнена сирцевою кладкою. Поселення існувало з кінця V ст. по III ст. до н. е. Ремісничє виробництво зосереджене в нижньому місті, на акрополі його не було. За висновком Б. Н. Гракова, саме на акрополі мешкала знать, а на кучугурах – трудовий люд. В цілому Кам'янка постає як найбільший міський центр скіфів-борисфенитів. Типологічно її, як і інші скіфські городища Нижнього Дніпра, можна віднести до міст кочівників, порівнянним зі степовими хозарськими або поволзькими золотоординськими городищами [18]. Останні також склалися з укріпленої частини (арк) та торгово-ремісничі (рабат). Виникали вони із поселень кочової знаті – зимових резиденцій, і належали окремим сім'ям [19]. Городища кочівників – результат третьої стадії кочування, що характеризується седентаризаційними процесами. В районі нижньодніпровських скіфських

городищ зосереджена основна кількість курганів скіфської знаті. Зокрема, поблизу Кам'янського городища знаходяться багатющі кургани Чортотлик, Солоха, Козел, Леміш та ін., які можна пов'язувати з мешканцями його акрополя. В курганах виявлені, за спостереженням Б. Н. Гракова, ті ж групи амфорної тари, що і на городищі.

Також дослідник говорить про можливий зв'язок згадки Макробія саме з Кам'янським городищем. Рівень соціальних відносин у скіфських містах, на його думку, в принципі не суперечить можливості проведення там соціальних заходів, згаданих Макробієм, і це робить в певній мірі допустимим припущення про те, що в його замітці про відбиття борисфенітами війська Зопіріона маються на увазі скіфи-борисфеніти нижнього Подніпров'я. Яйленко В. П. правий в тому, що театр військових дій і сам похід Зопіріона був спрямований проти скіфів-борисфенитів, а також проти ще однієї панівної сили в цьому регіоні – агафірсів, поховання знаті яких концентрувалися в районі скіфських міст нижнього Подніпров'я. На просування Зопіріона в низзя Дніпровського Лівобережжя до західної Меотіди може вказувати і пізня традиція, яка приписує похід сюди Олександра Македонського. Латинська версія Валерія Псевдо-Каллісфеновго «Життя Олександра» дає наступні повідомлення: Олександр «направив шлях до Евксина і підкорив собі всі міста його узбережжя. Зробивши потім встановлене жертвоприношення кінного Нептуну, він рушив до Меотійського озера, досить суворого і малодоступного внаслідок холоду ». У цьому оповіданні помітна історична рецепція: повідомлення про жертвоприношення кінного Нептуну є парафразою відомого анекдоту про хитрість батька Олександра Філіпа, за допомогою якої він хотів обдурити Атея і пройти в Добруджу нібито для спорудження по обітниці статуї Геракла біля гирла Істра. Також і похід Олександрова полководця Зопіріона на Скіфію був приписаний цій пізнішій традиції самому Олександру, але в обох випадках, як видно, локалізація місця дії досить історична.

Нарешті, акцентуємо увагу на тому, що у повідомленні Помпея Трога про похід Зопі-

ріона – основному джерелі про цю подію – йдеться про війну саме зі скіфами, а не грецьким містом: «Залишений Олександром Македонським на посаді намісника Понта Зопіріон, який вважав, що він буде бездіяльним, якщо сам нічого не зробить, зібрав тридцятитисячне військо і розпочав війну зі скіфами, але загинув з усім військом, зазнавши покарання за необдуману розпочату війну з невинним народом».

По-видимому, Ольвія і Боспор сприяли Зопіріону у його військових діях. Сам похід війська Зопіріона, скоріше за все, був задуманий (у всякому разі, санкціонований) Олександром. Ця експедиція була викликана загрозою Нижньодунайським володінням Македонії зі сторони місцевих племен, з метою викорінення яких македонський воєначальник набрав багатотисячне військо, можливо, заручився підтримкою Боспору та Ольвії і вторгся в серцевину скіфської землі, ймовірно, в тил скіфам, які кочували між Дніпром і Дунаєм. Хід кампанії до облоги міста борисфенитів невідомий. Невдала спроба взяти його не означає програшу Зопіріона в скіфській кампанії і загибелі всього війська. Результат військових дій визначається тією обставиною, що спорудження в Гілеї вівтаря Олександра Македонського уособлювало перемогу його зброї в Скіфії. Це пояснюється розповіддю Аріана про спорудження Олександром дванадцяти вівтарів на річці Гіфасі в Індії по завершенню індійської кампанії «як знак подяки богам, що привели його до стількох перемог і як пам'ять про його подвиги».

Але очевидно, що вона була відносною – Зопіріон не досяг успіху у взятті міста борисфенитів, внаслідок чого спорудив вівтар не в землі супротивника, а в сакральній Ольвійській хорі. Полководець посадив своє військо на кораблі, про що свідчить згадка в пролозі XII книги «Історії» Трога: «Зопіріон загинув з військом на морі». Доречно згадати у зв'язку з цією обставиною, що і Олександр планував саме морську експедицію в Понт і Меотиду проти скіфів. Та доля флоту з військом Зопіріона була плачевною. Він загинув біля узбережжя в районі Буджацького степу, що впливає з повідомлення Курцій Руфа: «Під час походу на гетів намісник Фракії Зопіріон був

погублений з усім військом раптовою бурею та грозою». Для перевезення 30 тис. солдат Зопіріону необхідно було мати флот більш ніж в сотню судів. Такий флот Зопіріон міг набрати за допомогою мобілізації кораблів грецьких міст Західного Понту, підвладних йому як стратегу Понту і Фракії. Позиція грецьких міст даного регіону щодо Олександра Македонського в період його правління, як здається, була лояльною. Такий висновок може служити непрямою вказівкою лояльності і Ольвії стосовно Олександра, а також Зопіріона в силу її тісних економічних і політичних зв'язків з західнопонтийськими містами.

Ймовірно, Зопіріон мав намір висадитися на буджацькому узбережжі (тут знаходилися прибережні міста Кремніск і Еполій, Страбон згадує тут гавань) для походу на гетів, але буря потопила флот. Пам'ятники гетів IV ст. до н.е. зосереджені в межиріччі Прута і Серета, що припускає курс флоту на буджацьке узбережжя. Буря такої сили більш характерна для осіннього часу, з чим узгоджується та обставина, що Олександр отримав звістку про загибель армії Зопіріона після битви при Гавгамелах (вересень-жовтень 331 р.). Це дозволяє думати, що похід розпочався влітку, але невдача з облогою міста борисфенітів затигла кампанію до початку осені. Відомі багато випадків загибелі військ в штормовому морі. Наприклад, у Афона буря погубила 300 кораблів з 20 тис. матросів і солдат перського війська. Буря у аттичного узбережжя погубила більшу частину кораблів і людей великого флоту Деметрія.

Загибель війська Зопіріона була настільки відчутною втратою Македонії, що викликала відокремлення всієї Фракії від неї. Саме внаслідок загибелі війська Зопіріона, як ми зазначали вище, Олександр задумав похід у Скіфію з Бактрії. Він не відбувся, як не був здійснений і план вторгнення у Скіфію через Каспійське море, на яке для розвідки споряджалася експедиція Геракліда. Можна сказати, що в Північному Причорномор'ї Олександр Македонський не добився яких-небудь істотних успіхів, крім спорудження вівтарів в його честь у Борисфена і Танаїса. Тому Помпей Трог з повною підставою міг затверджувати, що підкорити скіфів вдалося тільки Мітрідату Євпатору.

З усіх наведених історичних фактів можна зробити висновок про те, що дійсно Зопіріон був під стінами Ольвії, але тільки не в плані загарбника. В повній мірі можливо, Ольвія сприяла Зопіріону в плані продовольства і, не виключено, внутрішніми мобілізаційними ресурсами, виступивши в якості плацдарму для його воєнних дій. Основною метою Зопіріона було підкорення скіфів, що панували в цьому регіоні, до центру зосередження яких він і прямував. У зв'язку з неспокійною обстановкою у Північному Причорномор'ї, яка виникла з приходом військ Зопіріона та складна політична ситуація в самій Ольвії, в полісі відбуваються значні політичні та економічні зміни під впливом перебування македонського воєначальника і були пов'язані з ім'ям Каллініка. Ольвійська хора – дзеркало економіки поліса – переживає в цей час момент свого небувалого розквіту: розкопками і розвідками зареєстровані перебудова і збільшення площі старих поселень дозопіріоновського періоду, виникнення численних нових поселень, поява перших ольвійських садиб [20]. Нарешті, саме на ці роки припадає Ольвійська грошова реформа, серед заходів якої найбільш важливий перший в історії Ольвії випуск золота. І нарешті, розкопками повоєнних років твердо встановлено, що на перші десятиліття після походу Зопіріона припадають корінні перетворення архітектурного вигляду самого міста Ольвії.

Отже, можна прийти до висновку про те, що під впливом соціальних хвилювань, що розігралися в Ольвії під час перебування в регіоні військ македонського полководця Зопіріона, відбувся політичний переворот, який привів до влади радикальних демократів на чолі з Каллініком, сином Євксена, який провів у життя ряд реформ. Зміна державного устрою спричинила за собою оновлення майже всіх сфер життя суспільства: внутрішньо-і зовнішньополітичної, релігійної, економічної, архітектурно-містобудівельної. Таким чином, не настільки вже далекий був від істини Фармаковський, який висловив тезу про «форму революцію», яка говорить на користь корінного перелому в житті Ольвії, що надовго врізався в пам'ять її жителів.

Список використаних джерел

1. Зельин К. К. Основные черты исторической концепции Помпея Трога // ВДИ. — 1948. — № 4. — С. 208.
2. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. : историко-эпиграфическое исследование. — М. : Наука, 1989. — С. 153.
3. Невская В. П. Византий в классическую и эллинистическую эпохи. — М. : Академия наук СССР, 1953. — С. 117–118.
4. Крижицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья. — К. : Наукова думка, 1984. — С. 61.
5. Яйленко В. П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М. : Наука, 1990. — 250 с.
6. Славин Л. М. Раскопки западной части ольвийской агоры // Ольвия. Теменос и агора. — Л. — М., 1964. — С. 192.
7. Лейпунская Н. А. Жилой район Ольвии к юго-западу от агоры // Ольвия и ее округа. — К. : Наукова думка. — С. 37.
8. Леви Е. И. Ольвийская агора // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. — М. ; Л., 1956. — С. 112.
9. Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи Эллинизма. — Л. : Наука, 1985. — 152 с.
10. Рубан В. В. О датировке поселения Козырка II // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 78.
11. Доманский Я. В. Ольвия и Скифия в раннеэллинистическое время // Причерноморье в эпоху эллинизма. — Тбилиси, 1985. — С. 236–237.
12. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. : историко-эпиграфическое исследование. — М. : Наука, 1989. — С. 158.
13. Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник. — № 31. — М., 1985. — С. 205–215.
14. Яйленко В. П. Вказ. праця. — С. 214.
15. Виноградов Ю. Г. Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимость драгоценных металлов на Понте в IV в. До н. э. / Ю. Г. Виноградов, П. О. Карышковский // ВДИ. — 1976. — № 4. — С. 25.
16. Брашинский И. Б. Понтийское пиратство // ВДИ. — 1973. — № 3. — С. 130.
17. Ельницкий Л. А. Знания древних о северных странах. — М. : Гос. изд-во географической литературы, 1961. — С. 106.
18. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтовомаяцкая культура. — М. : Наука, 1967. — С. 44.
19. Плетнева С. А. Кочевники средневековья. Поиск исторических закономерностей. — М. : Наука, 1982. — С. 77.
20. Рубан В. В. Из истории приольвийских поселений правобережья Бугского лимана. IV–III вв. до н. э. // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К. : Наукова думка, 1978. — С. 27.

S. SHEYIN

Mykolaiv

OLBIA AND MACEDONIA. CONTROVERSIAL ISSUES SCYTHIAN CAMPAIGN ZOPIRIONA ON THE BLACK SEA

The article deals with controversial issues Macedonian campaign of one of the generals of Alexander – Zopiriona commander, in particular the Millennium, and the course of the campaign site of Olbia in the plans of Macedonia. The author has attempted to explore the common version of their arguments on the basis of archaeological and written sources, as well as on the analysis of the facts in a new way to cover the events Olbia-Macedonian relations IV. BC

Keywords: Alexander the Great, Zopirion, siege, Macrobius, choir, Scythia, Kallinikos, Lev, borisfenity, Kamensky mound, social changes.

С. С. ШЕИН

г. Николаев

ОЛЬВИЯ И МАКЕДОНИЯ. СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ СКИФСКОГО ПОХОДА ЗОПИРИОНА В СЕВЕРНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Статья посвящена исследованию дискуссионной проблемы македонского похода одного из военачальников Александра – полководца Зопириона, в частности вопросы целей, протекания похода и места Ольвии в планах Македонии. Автор предпринял попытку исследовать распространенные версии их аргументацию на основе археологических и письменных источников, а также по результатам анализа фактов по-новому осветить события Ольвийско-Македонских отношений IV в. до н. э.

Ключевые слова: Александр Македонский, Зопирион, осада, Макробий, хора, Скифия, Каллиник, Левка, борисфениты, Каменское городище, социальные изменения.

Стаття надійшла до редколегії 27.03.2015 р.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(629.5)(477)

Є. В. ВДОВИЧЕНКО

м. Херсон

ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІНОЗЕМНИХ СПЕЦІАЛІСТІВ У ФОРМУВАННІ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО ФЛОТУ НА ПІВДНІ УКРАЇН У II ПОЛОВИНІ XVIII ст.

У статті проаналізовано роль іноземців у створенні вітрильного воєнно-морського флоту на Півдні України. Показано причини зарахування іноземних спеціалістів на службу до Чорноморського флоту. Звернуто увагу на політику керівництва та чиновників, щодо іноземців, які служили у морському відомстві. Сфокусовано погляд на міжнаціональні відносини, що склалися між іноземними офіцерами. Вказано на дефіцит місцевого командного складу Чорноморського флоту. Проаналізовано причини успіхів та невдач найвідоміших іноземних спеціалістів, що стали на чолі флоту Півдня.

Ключові слова: Чорноморський флот, Південь України, Г. О. Потьомкін, Ф. Ф. Ушаков, іноземні спеціалісти.

Іноземні спеціалісти відіграли важливу роль у створенні вітрильного військово-морського флоту на Півдні України. Практика залучення іноземних фахівців сформувалася у Російській імперії у зв'язку з нестачею підготовлених спеціалістів і мала досить довгу історію. Курс на створення Чорноморського флоту, сприяв стрімкому зростанню кількості іноземців на службі в другій половині XVIII ст. Влада керувалася суто прагматичними інтересами країни, яка у різні періоди поступу потребувала хороших адміністраторів і знавців своєї справи. Звернемо увагу, що державні структури не мали ні чіткої програми найму іноземців, ні правил прийому. В той же час адміністрація намагалася залишити їх на службі якомога довше, прагнучи прийняти їх у підданство. Із казни відпускалися гроші на найманця та розміщення сім'ї, проте ніяких гарантій іноземець не отримував. Останні далеко не завжди виправдовували покладені на них надії, але навіть ті, хто служив бездоганно, все одно знаходилися під контролем начальників і пильною увагою підлеглих.

Позиція влади стосовно іноземців, що служили у морському відомстві, залежала

безпосередньо від зовнішньополітичного курсу. Іноземний фахівець міг бути звільнений, виселений чи заарештований у разі конфлікту Російської імперії з його вітчизною. Наприклад, під час правління Олександра I (1801–1825 рр.) такі процеси відбувалися, відповідно у 1807 р. та 1812 р., коли англійські та шведські, а потім і французькі піддані, що перебували на службі у Російській імперії потрапляли до складних ситуацій. Однак, навіть якщо фахівець уже прийняв російське підданство, його все одно заносили до списку іноземців, що перебувають у віданні Адміралтейств колегії. У разі виникнення сумнівів стосовно таких осіб їх могли у загальному порядку відсторонити від служби і зобов'язати переселитися у «внутрішнє місто» (по закінченню війни з державою, громадянином якої він або його батьки були раніше, спеціаліста могли повернути на службу) [1].

Зарахування іноземців на службу на військово-морський флот досить часто відбувалося випадково. Існував чималий дефіцит офіцерських кадрів і чиновників флоту, наприклад, кораблебудівників. Місцеве керівництво приймало всіх, хто виявляв бажання

служити і мав досвід роботи чи спеціальність. Виходило, що спочатку спеціаліста приймали на службу – командир корабля, порту і т. п., – а потім повідомляли до центрального керівництва. У державної влади не було ні чіткої програми найму іноземців, ні жорстких правил прийому. Така непослідовність викликала, як невдоволення російських моряків заохоченням іноземців, так і скарги останніх на хиткість становища. Загалом іноземні спеціалісти становили складний соціум, який розрізнявся за соціальним походженням і за термінами перебування в Російській імперії.

Керівництво Російської імперії загалом досить активно залучало вихідців із Європи на службу до Чорноморського флоту. Командний склад флоту формувався значною мірою за рахунок іноземців, які бездоганно несли службу, а їх досягнення визнавали перші особи держави. У перші десятиліття XIX ст. на Півдні України керівні посади займали: француз – І. де Траверсе, греки – Антон Алексіано, Костянтин Сальті, Костянтин Патаніоті, англієць – Роман (Роберт) Галл та ін. [2].

Непослідовна політика держави щодо іноземців призвела до появи у середовищі російських морських офіцерів прагнення довести непрофесіоналізм іноземців. Набуває поширення думка, що серед іноземців переважають виключно непрофесіонали, крадії, ледацюги та п'яниці. Зрозуміло, п'яниці, злодії, ледацюги були й серед росіян, що перебували на службі у флоті, проте їх воліли не помічати [3].

Але все ж варто зазначити, що кадрова політика, що проводилася на Півдні України по відношенню до іноземців, або вихідців із за кордону, що прийняли російське підданство у перші роки становлення Чорноморського флоту мала значні розміри. Ні генерал-губернатор Г. О. Потьомкін (1739–1791 рр.), ані адмірал Ф. Ф. Ушаков (1745–1817 рр.) не відмовлялися від послуг іноземців. Люба допомога чорноморцям була доречна, а досвід, яким ділилася більшість іноземних морських офіцерів був безцінний.

Одним із найбільш яскравих прикладів перебування іноземців на вищих посадах стала діяльність контр-адмірала Томаса Меккензі (1740–1786 рр.). Під час знаходження на російській службі у чині капітан-лейтенанта, він

прийняв участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Т. Меккензі проявив себе у ряді морських баталій у тому числі Чесменській битві 24 – 26 липня 1770 р. у якій командував брандером. За мужність і вдалу розпорядливість, що були проявлені у бою, його було нагороджено орденом Св. Георгія IV-го ступеня.

У травні 1783 р. контр-адмірал Т. Меккензі став начальником ескадри Азовської флотилії, що була розташована у Ахтіарській гавані і тримав свій прапор на фрегаті «Крым». За короткий строк англійцю вдалося налагодити сільське господарство на відведених морському відомству землях. Контр-адмірал займався містобудівною діяльністю разом із інженер-полковником М. І. Корсаковим (1749–1788 рр.). А ввірену йому ескадру «...у такому стані утримував, що коли потрібно, у той же день можна відправити її у море» [4]. На жаль у кінці 1786 р. після важкої хвороби Т. Меккензі помер. Але пам'яттю про його працю залишилася назва «Меккензієви гори» навколо Севастополя.

Після Т. Меккензі на пост командира Севастопольського порту став капітан 1-го рангу граф М. І. Войнович (1750–1807 рр.). Уродженець Далмації, він поступив на російську службу у 1768 р. у чині мічмана. 1780 р. капітану 2-го рангу М. І. Войновичу наказали очолити Каспійську флотилію. У його задачу входило постійне утримання ескадри у бойовій готовності для супроводження російських комерційних суден по Каспійському морі, а також «утримання у спокої ханів, чий володіння лежать по берегу Каспійського моря» [5].

Однак своїм норовом граф М. І. Войнович обернув проти себе офіцерів. Він був зарозумілим не тільки із підлеглими, але із керівництвом, мав необережність неодноразово, недбало відноситися до безпосередніх обов'язків командуючого флотилією. Лише у 1786 р. після смерті контр-адмірала Т. Меккензі, М. І. Войновича перевели у Севастополь, віддавши у керівництво місцевий порт та ескадру Чорноморського флоту.

Російсько-турецька війна у дійсності показала, на що здатен контр-адмірал (з травня 1787 р.) граф М. І. Войнович. У командуючого Севастопольською ескадрою весь час виникали «невирішені» проблеми, якими вимушений був займатися Г. О. Потьомкін. Так М. І. Войнович доповідав князю про велику

недостатність матросів та канонірів. А відсутність даного контингенту людей могла вплинути на можливість Чорноморського флоту діяти на морі у 1787–1788 рр. На це донесення Г. О. Потьомкін наказував контр-адміралу більше не писати про труднощі, а належніше навчати і наставляти рекрутів, бо у найближчому часі останні будуть гарними матросами та канонірами. Інша «проблема», що виникла у графа – недостача пороху на кораблях, до такого стану, що кораблі які посилали у море, відходили часто без нього. Г. О. Потьомкін у різкій формі відповів контр-адміралу: «Це для мене настільки дивно, а ніж я міг чекати, щоб така потрібна річ була забута» [6].

Після битви у острова Фідонісі 3 липня 1788 р. М. І. Войнович вирішив очорнити дії Ф. Ф. Ушакова. Контр-адмірал дійшов до того, що порадив капітану бригадирського рангу подати у відставку. Ці дії М. І. Войновича насторожили Г. О. Потьомкіна, який швидко розібравшись у конфлікті, вирішив його на користь Ф. Ф. Ушакова. За неквапливість і нерішучість у ході битви у січні 1789 р. М. І. Войновича звільнили від посади командуючого Севастопольською ескадрою і перевели в інтендантську комісію.

Але і на новому місці контр-адмірал довго не затримався. Він полаявся із усіма командирами корсарських суден – греками та неаполітанцями. Основною причиною стало переслідування ним лейтенанта Ламбро Каззоні, якого, у кінці кінців арештували по несправедливому звинувачуванню. Двадцять командирів (греків та неаполітанців по походженню) написали колективне прохання до Г. О. Потьомкіна із вимогою – розібратися у ситуації, що склалася. Ось як вони охарактеризували взаємовідносини М. І. Войновича і Ламбро Каззоні: «... все залежить від злих інсинуацій та пана Войновича, який постійно переслідує Ламбро» [7].

З іншої сторони М. І. Войнович інколи ігнорував розпорядження Чорноморського Адміралтейського правління і навіть Г. О. Потьомкіна. Наприклад, у вересні 1789 р. крейсерське судно під час шторму наскочило на каміння. Князь Г. О. Потьомкін наказав контр-адміралу прислати до нього командира для виправдання. Відповіді не було на протязі шести місяців. І у березні 1790 р. князь знову

нагадав М. І. Войновичу про цю справу: «...але ви не тільки не зробили по цьому виконання, але навіть відповіді не дали» [8]. У червні цього ж року Г. О. Потьомкін позбавив Чорноморський флот від графа і відправив його знову командувати Каспійською флотилією. На Чорне море М. І. Войнович повернувся лише у 1797 р., коли імператор Павло I (1754–1801 рр.) призначив його членом Чорноморського адміралтейського правління.

Ще одним відомим іноземним представником Чорноморського флоту був контр-адмірал Нассау-Зіген (1743–1808 рр.). Найбільш відомим він став після вдалих лиманських боїв у червні-липні 1788 р.

Нассау-Зіген, повне ім'я Карл Генріх Нікола Оттон, із 15 років служив у французькій армії. Через декілька років він прийняв участь у навколосвітній експедиції Л. А. Бегенвіля (1729–1811 р.). Повернувшись на батьківщину, Нассау-Зіген провів воєнну експедицію у Центральну Африку. У 1779 р. він зробив безуспішну спробу оволодіти островом Джерсі, але був зупинений ескадрою англійського адмірала Ешборнета. 1780 р. Нассау перейшов на службу до іспанського короля, де відзначився при облозі Гібралтару, командуючи плавучими батареями. У нагороду за хоробрість він отримав від іспанського короля титул гранда I класу, а у Франції чин генерал-майора. Одружившись на дочці польського магнату, Нассау-Зіген був прийнятий у середовище польської шляхти. Один час, він займався збутом польських товарів по Дніпру через Херсон [9]. Саме в цей час Нассау і зійшовся з князем Г. О. Потьомкіним.

Треба відмітити, що у середовищі російської аристократії розповсюджувалися слухи про нечесність Нассау-Зігена. Розповідали про те, начебто він марнотратник, і йому не можна довірити ні однієї справи. Навіть сама Катерина II, почувши багато про закордонного дивака, не витримала і написала Г. О. Потьомкіну: «...дивно, як тобі Нассау сподобався, тоді коли повсюди має репутацію *dup servean brucies* (продийсвіта), але при тому відомо, що він хоробрий. Твої з ним розмови виправляють його у моїх думках» [10].

У кінці 1787 – на початку 1788 рр. згідно рішення Г. О. Потьомкіна, у найсуворішій таємниці приступили до побудови гребних суден

для флотилії на Лимані. І тут перед князем стало питання, кого призначити на цей пост. Вибираючи серед безлічі кандидатур, він зупинив свій вибір на принці Нассау, якого прийняли на службу у чині контр-адмірала.

Перемога флоту у Очаківській битві 7–8 червня 1788 р. була заслугою контр-адмірала Нассау. У морському бою під стінами турецької фортеці були розбиті ворожі кораблі, а 20 червня повністю розсіяні. Це перша перемога молодого Чорноморського флоту. Із-за противного вітру, у ході бою, вітрильні кораблі не могли зійти з місця, «а у справу ввійшла тільки флотилія Принца Нассау, та і та в основному приїхала на шлюпках» [11]. За проявлені у цій справі мужність, розпорядливість і самовідданість Г. О. Потьомкін просив Катерину II нагородити контр-адмірала орденом Св. Георгія. 24 червня 1788 р. Нассау-Зіген був нагороджений орденом і на додаток йому надали у вічне володіння 3020 душ у Могилівській губернії [12]. На жаль, віце-адмірал не порозумівся із багатьма морськими офіцерами, що не визнавали його заслуг, і у кінці 1788 р. він вимушений був покинути Чорноморський флот і віддалитися у Петербург.

У битві під Очаковом 7–8 червня 1788 р. брав участь ще один відомий іноземець контр-адмірал Поль Джонс (1747–1792 рр.). Шотландець по походженню, національний герой США, Джон Поль Джонс став засновником флоту Сполучених Штатів. Він був активним учасником війни за Незалежність США (1775–1783 рр.). Із невеликою флотилією нападав на окремі кораблі своєї колишньої батьківщини, що об'явила його ворогом. Після закінчення бойових дій, Поль Джонс проживав у Парижі. Вперше ним зацікавилася Катерина II, яка знала про пошуки Г. О. Потьомкіним флагмана для Чорноморського флоту. Вона і запросила шотландця на російську службу у чині контр-адмірала.

Але прибувши на місце служби, П. Джонс зіткнувся із ворожим ставленням до своєї персони. Справа у тому, що на Чорноморському флоті служило багато англійців – офіцерів: Фенш, Вільсон, Тіздель та ін. Вони вважали контр-адмірала П. Джонса зрадником і піратом. Г. О. Потьомкін був сильно занепокоєний цими подіями, у результаті яких флот могли залишити багато талановитих моря-

ків. У своїх сумнівах князь писав Катерині II, «... але не можу приховати від Вас, скільки прийняттям людей його засмутилися: майже ніхто не захотів залишатися. Англійці всі хотіли залишити службу, також і морські... Чого мені коштувало все налагодити» [13].

Після нерішучих дій П. Джонса у битві під Очаковом 7–8 червня Г. О. Потьомкін постарався позбавити Чорноморський флот від «пірата» (цим словом Г. О. Потьомкін завжди називав П. Джонса). Мотивував дане рішення князь наступними словами: «Ця людина не здатна керувати: повільна, ненастирлива, а може бути і боїться турків. Притому душу має чорну. Я не можу довірити йому ніякої справи. Може бути, для корисливості він відважний, але багатьма суднами ніколи не командував. Він новий у цій справі, команду всю запустив, нічому не має толку, не знає мови, ані наказати, ані вислухати не може. У презирстві до всіх офіцерів. Повірте матінка, може бути, із одним судном, як пірат, він годний, але керувати не вміє» [14]. Після цього П. Джонс був відісланий у Петербург, але не набувши слави і тут, полаявшись із майже усім керівництвом імперії, був звільнений у кінці 1788 р. із збереженням всіх звань та титулів.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. велика кількість греків вступила на службу до Чорноморського флоту. Деякі із них досягли високих воєнно-морських чинів. Такою людиною був і контр-адмірал П. П. Алексіано (?–1788 рр.).

П. П. Алексіано поступив у розпорядження адмірала Г. А. Спірідонова (1713–1790 рр.) у 1769 р. у якості волонтера. 26 червня 1770 р. він брав участь у Чесменській битві. За проявлену мужність у цьому бою, його підвищили у званні до лейтенанта і направили командувати фрегатом «Святой Павел». За участь при оволодінні фортецями Яффа та Бейрут Г. А. Спірідонов нагородив капітан-лейтенанта П. П. Алексіано орденом Св. Георгія IV-го ступеня.

З 1783 р. капітана 1-го рангу П. П. Алексіано переводять у розпорядження командира Севастопольського порту. Перед початком другої російсько-турецької війни 1787–1791 рр. (травень 1787) по рішенням Г. А. Потьомкіна його підвищують у капітани бригадирського рангу і віддали у керівництво дру-гу ескадру Севастопольського флоту.

З січня 1788 р. Панаіоті Павлович призначили командиром Лиманської вітрильної ескадри. Але із прибуттям на Чорноморський флот контр-адмірала П. Джонса, йому доручили флотилію, а П. П. Алексіано перейшов у підлеглисть до шотландця. Як вже говорилося вище, П. Джонса незлюбили англійці, вважаючи його зрадником Англії. Не прийняли його призначення і греки, відзиваючись про нього, не інакше, як про пірата. Г. О. Потьомкіну довелося докласти немало зусиль, щоб змусити невдоволених, лояльно відноситися до П. Джонса. Князь цінував П. П. Алексіано, як спеціаліста і як людину, «Алексіано людина добра, але вперта і пряма, так було розізлився, що насилу умовив. Сказав, що він сердитий на мене і на Вас (Катерина II) вранці, а під вечір прийшов та об'явив, що противник ворог нашого Закону і греки всі залишилися по його прикладу» [15].

Черговий офіцер Г. О. Потьомкіна, О. М. Дерібас (1751–1800 рр.) примирив ворогуючі сторони. 7–8 червня 1788 р. у битві під Очаковом капітан бригадирського рангу П. П. Алексіано, командує загоном вітрильної ескадри зробив надзвичайно багато для знищення ворожого флоту. У своєму указі Катерина II розпорядилася підвищити П. П. Алексіано у контр-адмірала [16]. Але 8 липня 1788 контр-адмірал помер від важкої хвороби на лінійному кораблі «Владимир».

У 1790 р. Г. О. Потьомкін доручив гребну флотилію полковнику О. М. Дерібасу замість контр-адмірала М. С. Мордвінова (1754–1845 рр.). Хосе де Рібас (Йосип Михайлович) почав свою службу у неаполітанській гвардії і мав чин підпоручика. Під час Архіпелазької експедиції російського флоту (1769–1775 рр.) О. М. Дерібас у 1772 р. пішов на службу до графа О. Г. Орлова (1737–1807 рр.). Він активно брав участь у взятті у полон князівни Тараканової, що претендувала на російський престол. До 1782 р. капітан Дерібас був інспектором Шляхетського кадетського корпусу. Треба відзначити, що Йосип Михайлович знав шість мов (англійську, німецьку, французьку, іспанську, італійську та латинь).

З 1783 р. полковник О. М. Дерібас попросився у армію Г. О. Потьомкіна. Князь використовував його у переговорах із кримським ханом Шагін-Гіреєм (1745–1787 рр.) та із

представниками неаполітанського двору. Деякі неаполітанці через О. М. Дерібаса передавали прохання до князя Г. О. Потьомкіна. Так, наприклад, графи брати Джовані писали: «... у тому випадку, якщо війна із турками продовжиться, нас можна використовувати на службі як у Середземному так і Чорному морях... з нашими суднами» [17].

Але найбільший авторитет О. М. Дерібас заслужив під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. 7–8 червня 1788 р. він відзначився у битві на Очаківському лимані, за що був нагороджений орденом Св. Володимира III-го ступеня. У листопаді, командує загоном чорноморських козаків, він із боєм зайняв острів Березань. 14 вересня 1789 р. О. М. Дерібас брав участь у взятті Гаджибейського замку, 30 вересня його загін взяв штурмом фортецю Акерман, за що він отримав орден Св. Георгія III ступеня [18]. З січня 1790 р. О. М. Дерібас став генерал-майором.

Г. О. Потьомкін, задоволений діяльністю Йосипа Михайловича вирішив використовувати досвід талановитого офіцера на користь Чорноморського флоту. Оскільки Чорноморська гребна флотилія потребувала командира, туди і був направлений О. М. Дерібас. Про це призначення йому було повідомлено 14 березня 1790 р., «...назначаю я (Г. О. Потьомкін) Вашу Високоповажність командиром флотилії Чорноморської. Навчання артилеристів повинно бути предметом особливої вашої опіки...» [19].

Надалі, під час штурму турецьких фортець Тульча та Ісакча, О. М. Дерібас очолює Чорноморську гребну флотилію, прийняв участь у цих боях, за що і отримав орден Св. Георгія II-го ступеня. Коли складався план штурму Ізмаїла генерал-майор був одним із ініціаторів активного використання у ході бою флотилії і спеціального десантного загону. На О. М. Дерібаса, Г. О. Потьомкіним були покладені і обов'язки постачання кораблів Чорноморського флоту. Про це він щонеділі доповідав: «Доставлені мені відомості про екіпаж і морську артилерію честь маю надати» [20].

Проявив себе О. М. Дерібас і як політик. Саме його князь М. В. Рєпнін (1734–1801 рр.) взяв одним із помічників для підписання мирного договору із Туреччиною у Яссах. Після війни у задачу контр-адмірала входила рефо-

рмація гребної флотилії і навчання новобранців. У 1793 р. він отримав чин віце-адмірала і займався будівництвом міста Одеса. У 1796 р. імператор Павло I (1754–1801 рр.) перевів О. М. Дерібаса у Петербург, де назначив членом Адміралтейств-колегії.

Отже, значне місце у кадровій політиці на Чорноморському флоті займали іноземці, що були на службі у Російській імперії. Командування набирало у склад флоту англійців, французів, греків, іспанців, але, часто, іноземні військово-морські офіцери не залишалися надовго на Чорноморському флоті по ряду причин. Не розуміння стратегічних задумів, незнання мови, їх зарозумілість – все це викликало негативне відношення до них командирів і підлеглих. Ті ж, хто показував себе не просто хоробрим моряком, але і талановитим командиром, що вмів самостійно приймати рішення у складних ситуаціях, залишалися на службі у Чорноморському флоті.

Список використаних джерел

1. Рижева Н. О. Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) / Н. О. Рижева. — К. : ПП Сергійчук М. І. — 2008. — С. 476.
2. Левченко Л. Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900 рр.) : навч. посібник / Л. Л. Левченко. — Миколаїв. — Вид-во МДГУ ім. П. Могилі. — 2006. — 300 с.

E. VDOVICHENKO

Kherson

IMPORTANCE OF FOREIGN EXPERTS IN THE FORMATION OF THE NAVY IN SOUTH UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

This paper examines the role of foreigners in the creation of sailing naval fleet in the South of Ukraine. The reasons enrollment of foreign experts to serve in the Black Sea Fleet. Attention is paid to management and policy officials on foreigners who served in the Navy Department. Focused view of the inter-ethnic relations established between foreign officers. Specified on the deficit of local commanders of the Black Sea Fleet. The reasons successes and failures of the most famous foreign specialists were headed south fleet.

Key words: Black Sea Fleet, South Ukraine, G.A Potemkin, F. F. Ushakov, foreign specialists.

E. В. ВДОВИЧЕНКО

г. Херсон

ЗНАЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНОСТРАННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ФОРМИРОВАНИИ ВОЕННО-МОРСКОГО ФЛОТА НА ЮГЕ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII в.

В статье проанализирована роль иностранцев в создании парусного военно-морского флота на юге Украины. Показаны причины зачисления иностранных специалистов на службу в Черноморский флот. Обращено внимание на политику руководства и чиновников, в отношении иностранцев, которые служили в морском ведомстве. Сфокусировано взгляд на межнациональные отношения, сложившиеся между иностранными офицерами. Указано на дефицит местного командного состава Черноморского флота. Проанализированы причины успехов и неудач известных иностранных специалистов, ставших во главе флота Юга.

Ключевые слова: Черноморский флот, Юг Украины, Г. А. Потемкин, Ф. Ф. Ушаков, иностранные специалисты.

3. Головин В. М. О состоянии российского флота в 1824 г. Сочинение мичмана Мореходова [псевд.] / В. М. Головин ; с рукописи, найденной в бумагах вице-адмирала В.М. Головина. — СПб. : тип. Мор. м-ва. — 1861. — 100 с.
4. Российский государственный архив военно-морского флота (далее РГАВМФ): Ф. 197. — Оп. 1. — Д. 42. — Л. 2.
5. Экспедиция графа Войновича к восточному берегу Каспийского моря 1781–1782 гг. // Морской сборник. — № 9. — 1850. — С. 236.
6. Бумаги князя Г. О. Потьомкина-Таврического 1774–1788 гг. // Сборник военно-исторических материалов. — СПб., 1893. — Вып 6. — С. 286.
7. РГАВМФ: Ф. 197. — Оп. 1. — Д. 99. — Л. 16–18.
8. РГАВМФ: Ф. 243. — Оп. 1. — Д. 42. — Л. 121.
9. Лопатин В. С. Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка. — М., 1997. — С. 773.
10. Там же.
11. Российский государственный военно-исторический архив (далее РГВИА): Ф. ВУА. — Оп. 1. — Д. 2388. — Л. 10.
12. Там же. — Л. 13–14.
13. РГВИА: Ф. ВУА. — Оп. 1. — Д. 2388. — Л. 10–10. (об).
14. Лопатин В. С. Указ. соч.
15. РГВИА: Ф. ВУА. — Оп. 1. — Д. 2388. — Л. 18–18. (об).
16. Русская старина. — № 7. — 1876. — С. 477–478.
17. РГАВМФ: Ф. 197. — Оп. 1. — Д. 99. — Л. 34.
18. Кавалеры Императорского Военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия I и II степенем (1769–1916). — Рига, 1993. — С. 112.
19. Материалы для истории русского флота. — СПб., 1895. — Т. 15. — С. 289–290.
20. РГАВМФ: Ф. 191. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 98.

Стаття надійшла до редколегії 18.03.2015 р.

УДК 94(477)«1941/1945»

О. О. ЗАХАРЧЕНКО

м. Миколаїв

«ГРЕЙГОВСЬКИЙ ПРОРИВ» ПІВДЕННОГО ФРОНТУ І НАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГВАРДІЇ

У статті досліджуються бойові дії частин і з'єднань Південного фронту під час прориву радянських військ із оточення в районі Миколаєва у серпні 1941 року. «Грейговський прорив» став першим вдалим виходом із оточення великого угруповання військ Червоної армії від трагічного початку війни.

Ключові слова: оборона, відступ, оточення, полон, прорив.

В героїчний літопис війни з нацизмом навіки вписано подвиг бійців і командирів 96-ї гірнотрілецької дивізії, відомий як «Грейговський прорив» Південного фронту, здійснений у серпні 1941 року на миколаївській землі.

Автор статті спробує дослідити бойові дії частин і з'єднань радянських військ по виходу із оточення головних сил Південного фронту в ході оборонних боїв Червоної армії на початку війни з нацистською Німеччиною.

На жаль, радянська і сучасна українська історіографія залишили поза увагою цей героїчний епізод війни, який призвів до першого від катастрофічного початку бойових дій Червоної армії з вермахтом і військами союзників рейху вдалого прориву великого угруповання частин і з'єднань Південного фронту із Миколаївського «котла». Але Верховне командування збройних сил Радянського Союзу проігнорувало і не довело до відома радянських військ успішний досвід «Грейговського прориву», що призвело до загибелі і полону мільйонів бійців і командирів Червоної армії у початковий період війни з нацистською Німеччиною. Про цю «забуту» сторінку радянсько-німецького військового протистояння у грізному сорок першому році і піде мова.

Наприкінці липня 1941 року ситуація на південній ділянці радянсько-німецького фронту різко погіршилася. Головного удару німецька група армій «Південь» завдала у стик між Південно-Західним (командувач генерал-полковник М. П. Кирпонос) та Південним (командувач генерал-армії І. В. Тюленев) фронтами. На початку серпня в районі Умані ворог оточив і знищив дві радянські армії Південного фронту – 6-у і 12-у. В полон пот-

рапило 103 тисячі червоноармійців і командирів, в тому числі й обидва командарми – генерали І. М. Музиченко і П. Г. Понеделін. Сталінський режим відреагував на це грізним Наказом № 270 Ставки ВГК (Верховного Головнокомандування) від 16 серпня 1941 року, оголосивши усіх без винятку військовополонених зрадниками і дезертирами [11, 46–47]. 26 серпня Сталін зобов'язав командирів і комісарів разом з особливими відділами скласти поіменні списки всіх тих, хто здався в полон ворогу та членів їхніх сімей. Фактично, ці матеріали стали списками на розстріл військовослужбовців, які потрапили в полон, та заслання й обмеження прав членів їхніх сімей [5, 153–154].

В результаті розгрому радянських військ в Уманському «котлі» на фронті від Кіровограда до Первомайська утворився величезний, нічим не прикритий розрив в який миттєво увірвалась 1-а танкова група генерал-полковника Е. фон Клейста. Командувач групи армій «Південь» генерал-фельдмаршал Г. фон Рундштедт наказав танкістам Клейста прорватись якомога далі в тил 18-ї (генерал-лейтенант А. К. Смирнов) та 9-ї (генерал-полковник Я. Т. Черевиченко) арміям Південного фронту. Німецькі танки повинні усього за кілька днів здійснити глибокий і спустошливий рейд у межиріччі Південного Бугу та Інгульця, перерізати шляхи відступу радянським з'єднанням на схід, вийти до Кривого Рога, захопити переправи біля Миколаєва і Херсона, й притиснувши війська Південного фронту до Чорного моря і Дніпра змусити їх здатися у полон.

Знищивши радянські війська на Правобережжі, нацисти планували повністю зірвати вже розпочату евакуацію і загарбати цілими і

незайманими промислові об'єкти і аграрно-сировинні ресурси Півдня, Подніпров'я, Лівобережжя і Донбасу, для захисту яких у Червоної армії за Дніпром зовсім не було військ.

З північного заходу наступ підтримувала 17-а німецька армія, а з заходу почали наступальні дії 11-а німецька і 3-а румунська армії. Крім німецько-румунських військ в оточенні Південного фронту на території Миколаївщини брали активну участь також 8-й угорський корпус та щойно прибула з Італії дивізія «Посубію». Командуючий фронтом генерал Тюленев пізніше писав про ці дні: «Наші війська вели тяжкі бої перевернутим фронтом, відбиваючи атаки ворога не тільки з заходу, а й з північного сходу» [4, 21]. Щоб не допустити оточення головних сил фронту, Ставка ВГК наказала відвести їх на лінію Чигирин – Кіровоград – Дністровський лиман. 4 серпня 1941 року штаб Південного фронту перемістився із Вознесенська до Миколаєва [9,11]. Над військами Південного фронту нависла смертельна небезпека.

Вихід ослаблених безперервними боями 18-ї і 9-ї армій із влаштованої ворогом пастки здійснювався в дуже складній ситуації. З заходу і півночі їх тиснули і переслідували німецькі, румунські, угорські та італійські піхотні і кавалерійські частини, а на шляхах відступу активно діяли мобільні з'єднання танкової групи Клейста і елітної есесівської моторизованої дивізії, особистої охорони вождя – «Лейбштандарт Адольф Гітлер» під командуванням улюбленця фюрера обергрупенфюрера СС Йозефа Дітріха [6, 156]. В донесенні Сталіну наприкінці липня 1941 року комфронта Тюленев писав, що 18-а і 9-а армії «за чисельністю активних бійців у дійсності трохи більше дивізії. В частинах зовсім відсутні танки. Поповнення матеріальною частиною з початку війни у війська Південного фронту взагалі не поступало» [10, 474].

Вирішальним для усього Південного фронту і міста Миколаєва зокрема, став день 13 серпня 1941 року, коли німецько-румунські війська, обійшовши з півночі Одесу, вийшли на узбережжя Чорного моря в районі Сичавки між Очаковом і Одесою. Того ж дня наступаючі в авангарді 1-ї танкової групи Клейста 16-а танкова дивізія генерал-майора Г. Хубе і есе-

сівська моторизована дивізія «Лейбштандарт Адольф Гітлер» Й. Дітріха захопили Грейгове, Христофорівку і Лоцкіно, відрізавши шлях відступу радянським арміям на схід. Німецькі танкісти намагалися з ходу увірватися до Миколаєва, але їх атаку біля Полігону відбила батарея зенітних гармат 122-го артилерійського морського полку. Командування фронтом зрозуміло, що війська 18-ї, 9-ї армій і місто опинились в оточенні [7, 52].

На терміново скликаній нараді Південного фронту генерал-лейтенант Смирнов запропонував негайно організувати прорив із «котла» вночі у двох напрямках: на Грейгове (18-та армія) та Киселівку (9-а армія), з подальшим виходом до Снігурівки і до дніпровських переправ [2, 4]. На прорив готувались піти: 96-а гірнотрілецька дивізія 18-ї армії під командуванням полковника І. М. Шепетова і 48-й стрілецький корпус 9-ї армії, яким командував генерал-майор Р. Я. Малиновський. Діяти треба було негайно, поки ворог не розпочав ліквідацію «котла».

Штаб 18-ї армії з 11 по 15 серпня знаходився спочатку в с. Себине Новоодеського, а потім в с. Пересадівка Жовтневого району Миколаївщини. Саме тут розроблявся план виходу із оточення радянських військ. У нічний штурм на Грейгове рушила найбільш боєздатна, надійна і неодноразово перевірена у боях з фашистами 96-а гірнотрілецька дивізія полковника І. М. Шепетова – грамотного, рішучого і хороброго командира, яких так бракувало Червоній армії на початку війни з Німеччиною та її союзниками.

Іван Михайлович Шепетов народився 11 липня 1902 року в с. Кам'янське (нині м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської області). Українець. В Червоній армії з 1918 року, учасник Громадянської війни. Здобув ґрунтовну військову освіту, закінчивши Полтавську піхотну (1921 р), Єлисаветградську кавалерійську школи (1924 р.), Воєнно-політичні курси (1927 р.) і Військову академію імені М. В. Фрунзе (1934 р.). У березні 1941 року полковника Шепетова призначили командиром 96-ї гірнотрілецької дивізії, яка дислокувалась в Чернівецькій області. Її сформували переважно з українців, уродженців Поділля.

Іван Михайлович Шепетов

На початку війни з Німеччиною дивізія увійшла до складу 18-ї армії Південного фронту. Літо 1941 року для радянських військ перетворилося на суцільну низку оборонних боїв, які супроводжувалися нескінченними відступами і оточеннями. 27 липня 1941 року 18-а армія з важкими боями відійшла за річку Південний Буг. Бійці полковника Шепетова вдало діяли на Буковині, під Голованевськом і Первомайськом, не давали вермахту змоги оточити радянські війська на річках Синюха і Південний Буг, змусили Клейста відмовитись від наступу німецьких танкових колон на Одесу [2, 6].

Захищаючи Миколаїв від безперервних атак ворога, війська Шепетова з 10 по 13 серпня стійко тримались на Новоодеському рубежі оборони, який впродовж місяця зводили тисячі миколаївців і жителів області. Коли кільце оточення замкнулося північніше Миколаєва, саме на цю дивізію та її командира, як головного рятівника, повністю поклались комфронта Тюленев і командарм Смирнов. Але усі полки дивізії знаходились ще біля Нової Одеси на р. Південний Буг. Шепетов розумів, що не гаючи часу необхідно швидко перекинути війська з Новоодеського рубежу оборони на південний схід в район

с. Пересадівки і при цьому продовжувати стримувати ворога на попередніх позиціях. Для цього в ар'єргарді дивізії Шепетов залишив 155-й гірнотрілецький полк підполковника І. І. Рамільцева з наказом триматися на рубежі до останньої можливості, поки із «кільця» не вийдуть основні сили Південного фронту. Ставлячи бойове завдання Рамільцеву, командарм Смирнов сказав: «Ваші солдати зуміють вистояти і там де іншим не під силу» [4, 44].

Увесь день і вечір 14 серпня 1941 року дивізійна розвідка ретельно виявляла німецьке угруповання на ділянці прориву, встановлювала дислокацію артилерійських і мінометних батарей супротивника. Отримавши безцінні розвіддані, Шепетов розробив детальний план операції по виходу з оточення. Він вирішив головний удар завдати по залізничній станції Грейгове, розбити виявлений там німецький штаб, зосередивши усі свої війська на вузькій ділянці фронту. Успіх залежав від несподіваності і раптовості, рішучості і узгодженості дій атакуючих частин. Штурм ворожих позицій почався о третій годині ночі 15 серпня. На вістрі прориву дивізії наступав саперний батальйон капітана О. П. Гамзи, основне завдання якого полягало у швидкому розмінуванні і розчищенні шляху атакуючим військам. Полкова артилерія, рухаючись у піхотних порядках, миттєво подавляла вогневі позиції ворога. Оволодівши стрімким кидком Грейгове, бійці прорвали внутрішнє кільце оточення і не даючи змоги супротивнику оговтатися, одразу розірвали і його зовнішнє кільце біля залізничної станції Засілля, яка знаходилась між Миколаєвом і Снігурівкою.

Вирвавшись із «котла» Шепетов дав коротку радіограму Смирнову: «Семафор відкрито!». У нічному бою за станцію Засілля наші воїни розбили підрозділи мотодивізії СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер». Ними підбито 4 німецькі танки, захоплено 150 вантажівок з майном і боєприпасами, 6 протитанкових і 2 зенітні гармати. Наступ виявився настільки несподіваним і вдалим, що переважаючі сили ворога в паніці відступили. 96-а дивізія розбила німецькі війська, знищила понад 500 солдат і офіцерів вермахту і військ

СС, захопила і не давала ворогу закрити «коридор», через який вийшли з оточення головні сили 18-ї армії [7, 52]. Це перший від трагічного початку війни вдалий прорив із оточення великого угруповання наших військ, який увійшов в історію як «Грейговський прорив».

За цей подвиг полковнику (з 12 жовтня генерал-майору) І. М. Шепетову Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 листопада 1941 року присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. Прикриваючи вихід 18-ї армії біля села Новомихайлівка Жовтневого району в боях з угорськими військами смертю хоробрих поліг увесь 155-й полк [4, 39–41]. На станції Грейгове загинуло чимало бійців і командирів, серед них і капітан Гамза. Сам Шепетов отримав поранення, але залишився в строю і продовжував керувати нічним проривом. Після триденних кровопролитних боїв дивізія Шепетова організовано відійшла за р. Інгулець, прикриваючи собою війська Південного фронту від неминучого розгрому і полону.

Жодного пораненого на полі бою не залишив легендарний комдив, евакуювавши в тил понад 400 поранених бійців. Але далеко не усім воїнам вдалося вирватися з ворожої пастки. Біля десяти тисяч червоноармійців і командирів, серед яких тяжкопоранений підполковник Рамільцев, потрапили у німецький полон – за колючій дрот, до першого на миколаївській землі концтабору у с. Грейгове. Розгніваний виходом радянських військ з оточення і розгромом елітних есесівських частин, командир «Лейбштандарту Адольф Гітлер» вимістив усю свою «арійську» лють і злобу на беззахисних полонених. Зепп Дітріх наказав есесівським головорізам гітлерівської «лейб-гвардії» розстріляти у протитанковому рові біля станції Грейгове понад чотири тисячі радянських бранців [6, 157]. За одного убитого «арійця» «гладіатор Гітлера» погнав на смерть десять «унтерменшів» (недолюдків), як презирливо називали слов'ян представники «панівної» раси. За цей військовий злочин Й. Дітріх так і не отримав вищої міри покарання. В часи «холодної війни» західна феміда значно «пом'яшила» своє ставлення до нацистських злочинців. 21 жовтня

1955 року, після десяти років напівсанаторного «ув'язнення» в тюрмі Ландсберг, в якій свого часу перебував Адольф Гітлер, його звільнили і відпустили на волю. ФРН стала членом НАТО, до її збройних сил (бундесверу) залучили чимало колишніх вояків вермахту і військ СС, а про скоєнні ними в період світової війни злочини перестали згадувати. 21 квітня 1966 року Дітріх помер від інфаркту [6, 312].

Блискуче спланований і здійснений Шепетовим «Грейговський прорив» став унікальним у військовому мистецтві. Успіх операції по виходу із німецького «кессельшлахту» (по нім. «котел») передбачав: проведення ретельної розвідки з метою виявлення угруповання, вогневих засобів супротивника, командних пунктів, штабів і найслабшої ділянки в його обороні; концентрація великих сил під єдиним командуванням на вузькій ділянці у місці прориву; здійснення атаки у нічний час і без артилерійської підготовки; не зволікання з ударом, поки ворог не встиг підтягнути резерви, розгорнути бойові порядки і наглухо замкнути кільце, утворивши міцний внутрішній і зовнішній фронти оточених частин. Але головне – успіх прориву залежав від ініціативи, волі і рішучості командира, який повністю брав на себе всю відповідальність й не витрачав марно дорогоцінний час, покійно чекаючи відповідних вказівок і наказів вищого командування. Твердість і впевненість в управлінні військами їх командиром доповнювалась рішучістю, узгодженістю та злагодженістю дій частин і з'єднань задіяних у прориві з оточення. На жаль, повчальний досвід «Грейговського прориву» не став надбанням збройних сил, вище командування Червоної армії залишило його без уваги.

Натомість, замість швидкої концентрації під одним командуванням потужного кулака для прориву із «котла», радянські генерали навпаки, діяли безініціативно, мляво, по довгу очікуючи наказів «зверху», втрачаючи багато часу на узгодження дій і дозвіл вищого командування на відступ із зайнятих позицій, чекаючи не усного, а тільки письмового наказу [1, 185–186]. Замість негайної масованої атаки у вузькому місці прориву військам наказували діяти самотійно, розпорошено,

дрібними групами, без єдиного центру управління й задалегідь розробленого плану дій, скоординованості і скоординованості ударів частин і з'єднань, які здебільшого діяли спонтанно, стихійно, на власний розсуд.³

До того ж, чимало вищих офіцерів, рятуючись від полону, зривали з себе воїнські ознаки, переодягалися в цивільне чи солдатські однострої і головне – ганебно кидали своїх підлеглих на призволяще, наказуючи їм пробиватись з оточення самотужки і без командирів [8, 28–38]. Залишені без командування і управління величезні, ні ким не керовані маси військ, не спроможні діяти чітко і організовано, швидко втрачали боєздатність, а тому й не могли вирватись із влаштованої їм ворожої пастки. Бездарне керівництво оточеними військами на початку війни, яке здійснювали командуючі фронтами і арміями призвело до неймовірних військових катастроф літа і осені 1941 року [1, 383–387]. За німецькими даними у мінському «котлі» потрапило в полон 328 тисяч, у київському і вяземському «котлах» відповідно 665 тисяч і 663 тисячі бранців, а загалом за війну – понад п'ять мільйонів сімсот тисяч бійців і командирів Червоної армії. [11, 41]. З 19 липня по 16 листопада 1941 року на території України в полоні опинились 1 мільйон 13 тисяч червоноармійців [5, 170]. Така ж страшна доля у серпні сорок першого року очікувала й на десятки тисяч радянських воїнів Південного фронту, якби не сміливі і рішучі дії військ Шепетова і Малиновського під час прориву із Миколаївського «котла».

Успішно вирвались із пастки і воїни 9-ї армії. Головний удар по 16-й танковій дивізії Ганса Хубе, у нічному бою виходячи з оточення на Киселівку, нанесли з'єднання 48-го стрілецького корпусу генерала Малиновського. Корпус вдало діяв на вістрі наступу 9-ї армії, яка без особливих втрат в живій силі і те-

хніці також прорвалася і вийшла до дніпровських переправ, захопивши і знищивши 30 німецьких танків, 35 гармат та інші військові трофеї [2, 5]. Таким чином, головні сили 18-ї та 9-ї армій Південного фронту уникли полону, і з важкими боями відійшли на Лівобережжя до Берислава і Каховки для захисту промислового Придніпров'я і Донбасу [10, 461–462].

Так в тяжких оборонних боях за Україну зародилась українська гвардія 24 січня 1942 року 96-а стрілецька дивізія за героїзм і відвагу в боях при обороні Донбасу, Постановою Наркомату Оборони перетворена на 14-у гвардійську стрілецьку дивізію [2, 6]. Оскільки бійці Шепетова стали першою гвардійською дивізією на Південному фронті, то 24 січня 1942р. вважається днем народження української гвардії. Створена у Вінниці в переважній більшості із українців, дивізія під командуванням дніпрянина І. М. Шепетова воювала на українській землі обороняючи підгір'я Карпат, виходячи з оточення в Прибужжі та Приазов'ї, захищаючи український Донбас де й отримала 23 лютого 1942 року у м. Червоний Лиман бойовий гвардійський прапор. У 1943–1945 роках 14-а гвардійська Вінницька Червонопрапорна стрілецька дивізія визволяла Україну, з боями пройшла славний і героїчний шлях від Сталінграда до Дрездена і Праги, завершивши війну в складі 1-го Українського фронту маршала Конєва. За активну участь в боях дивізія нагороджена орденами Леніна, Червоного Прапора і Кутузова II ступеня [2, 6–7; 7, 318].

Глибоко символічно, що пройшовши горнило війни, бійці і командири, які відзначались у прориві із Миколаївського «котла», через два роки і сім місяців знову повернулися в Прибужжя і в березні 1944 року брали активну участь у визволенні корабельного краю від окупантів. Генерал – армії Родіон

³ На відміну від радянського, німецьке командування при виході з оточення завжди віддавало перевагу не діям окремих дрібних груп, а потужному таранному удару. Свідок Корсунь-Шевченківської битви письменник і фронтовий кореспондент Борис Полевой, спираючись на «компетентну думку» радянських офіцерів і генералів, назвав безумовною помилкою те, що німецьке командування вирішило пробиватися із «котла» не розрізненими групами, а двома потужними колонами на вузькій ділянці фронту. Генерал В. Штеммерман, хоч і загинув під час нічного прориву, але зумів вивести із Корсунського «котла» близько 30 тис. вояків вермахту. «І дійсно, – розмірковував Б. Полевой, – хіба не простіше було розпоршити ці маси, розтектися, розтанути в нічній темряві хуртовини, розсіятися на десятки й сотні дрібних груп, спроможних у переважній більшості без особливих ускладнень просочитися через заслони, як вода крізь сито? Часто з успіхом так робили наші великі частини, які потрапляли в оточення у перший період війни» [3, с. 144].

Якович Малиновський, командуючи 3-м Українським фронтом розгромив оточену в Приінгуллі 6-у німецьку «армію месників», яка входила до складу групи армій «А» генерал-фельдмаршала Е. фон Клейста, 14-а гвардійська Вінницька стрілецька дивізія в складі 5-ї гвардійської армії, форсувавши Південний Буг, звільняла Кривоозерський район Николаївщини, а полковник Ілля Іванович Рамільцев, якому вдалося втекти із німецького концтабору у листопаді 1941 року, будучи начальником штабу 195-ї стрілецької дивізії 37-ї армії визволяв Єланецький і Вознесенський райони області [4, 41].

Трагічно склалася подальша доля І. М. Шепетова – командира першої української гвардійської частини, якого військовий кореспондент і письменник Сергій Борзенко вважав «самою яскравою фігурою на Південному фронті у бойовому 1941 році» [2, 6]. 26 травня 1942 року важкопораним він потрапив у німецький полон під Харковом. В неволі тримався гідно і стійко, рішуче відмовився від співпраці з нацистами і власівцями, пройшов пекло концтаборів, брав участь в антифашистському підпіллі і підготовці втечі з полону, але виданий гестапівцям провокатором, 21 травня 1943 року страчений у концтаборі Флоссенбург поблизу Мюнхена. 5 вересня 1944 року контррозвідка СМЕРШ арештувала німецького агента майора Тавріна, який отримав від нацистів таємне завдання здійснити замах на Сталіна [12, 281–283]. В ході слідства, викриваючи диверсанта, спецслужби встановили, що бойові ордени і Золота Зірка Героя, якими був «нагороджений» майор не підробні, а справжні і належали загиблому в застінках гестапо І. М. Шепетову [12, 301–302; 13, 256].

В Україні і Німеччині увічнено пам'ять героя, з яким в історії Вітчизняної війни назавжди пов'язано «Грейговський прорив». Він почесний громадянин м. Дніпродзержинська. Мемо-

ріальні дошки відважному комдиву відкрито на батьківщині генерала у м. Дніпродзержинську (1967 р.), на станції Грейгове (1986 р.), у Чернівцях (1992 р.), Кіровограді (2008 р.) і Флоссенбурзі (2010 р.). В честь героя названо вулицю у Дніпродзержинську і Николаєві.

Україна пам'ятає і шанує ім'я свого першого гвардійця – генерал-майора, Героя Радянського Союзу Івана Михайловича Шепетова. Тому досвід його бойової діяльності, як і подвиги йому підлеглих бійців і командирів, буде корисно знати нинішнім захисникам Вітчизни.

Список використаних джерел

1. Исаев А. В. Котлы 41-го. История ВОВ, которую мы не знали / Алексей Исаев. — М. : Яуза, Эксмо, 2005. — 400 с.
2. Котко В. Ф. Они сражались на Николаевщине: боевой путь дивизий, защищавших и освобождавших Николаевскую область в 1941, 1944 годах / В. Ф. Котко, П. Д. Мушинский. — Николаев : РИП «Рионика», 1995. — 110 с.
3. Корсунь-Шевченковская битва. — К. : Политиздат Украины, 1975. — 304 с.
4. Кузьев В. А. Героизм и трагедия на юге Прибужья (август 1941, март 1944) / В. А. Кузьев. — Николаев : Илион, 2009. — 251 с.
5. Маринченко О. О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О. О. Маринченко // Український історичний журнал. — 2013. — № 3. — С. 151—171.
6. Мессенджер Ч. Гладіатор Гітлера / Чарльз Мессенджер. — М. : Эксмо, 2004. — 352 с.
7. Николаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944 (до 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). — Николаїв : КВІТ, 2004. — 503 с.
8. Мухин Ю. И. По повестке и по призыву. Некадровые солдаты Великой Отечественной / Юрий Мухин. — М. : Яуза, Эксмо, 2005. — 352 с.
9. Пономаренко Н. В. Солдаты 41-го, Кто и как защищал Николаев / Н. В. Пономаренко. — Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2010. — 92 с.
10. Симонов К. Сто суток войны / Константин Симонов. — Смоленск : Русич, 1999. — 576 с.
11. Смыслов О. С. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях / О. С. Смыслов. — М. : Вече, 2014. — 448 с.
12. Соколов Б. В. Охота на Сталина, охота на Гитлера. Тайная борьба спецслужб / Борис Соколов. — М. : Вече, 2000. — 384 с.
13. Телицын В. Л. «СМЕРШ»: операции и исполнители / Вадим Телицын. — Смоленск : Русич, 2000. — 384 с.

O. ZAKHARCHENKO

Mykolaiv

«GREYGOVSKY BREAKTHROUGH» OF THE SOUTHERN FRONT AND THE BIRTH OF UKRAINIAN GUARDS

This article investigates the fighting units and formations of the Southern Front during the break out of the encirclement of Soviet troops in the area of Nikolaev in August 1941. «Greyhovsky breakthrough» was the first successful exit from the environment of large groups of the Red Army from the tragic beginning war.

Keywords: defense, retreat, the environment, captured, breakthrough.

А. А. ЗАХАРЧЕНКО

г. Николаев

**«ГРЕЙГОВСКИЙ ПРОРЫВ» ЮЖНОГО ФРОНТА
И РОЖДЕНИЕ УКРАИНСКОЙ ГВАРДИИ**

В статье исследуются боевые действия частей и соединений Южного фронта во время прорыва советских войск из окружения в районе Николаева в августе 1941 года. «Грейговский прорыв» стал первым удачным выходом из окружения крупной группировки войск Красной армии с трагического начала войны.

Ключевые слова: оборона, отступление, окружение, плен, прорыв.

Стаття надійшла до редколегії 01.04.2015 р.

УДК 94(477.73):341.34«1944-1949»

Н. В. КАЛКУТІНА

м. Миколаїв

**РЕЗУЛЬТАТИ ТРУДОВОГО ВИКОРИСТАННЯ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА ПІВДНІ УРСР (1944–1949 рр.)**

У статті подається підсумок трудового використання військовополонених на підприємствах Півдня УРСР в повоєний період; вказано на причини невиконання виробничих норм на початковому етапі відбудови народного господарства; визначено період найбільш ефективного трудового використання спецконтингенту.

Ключові слова: військовополонені, спецконтингент, трудове використання, промисловість.

Із закінченням бойових дій на території України, пріоритетного значення набуває відновлення та введення в експлуатацію народногосподарських об'єктів. Однак, величезні масштаби відбудовчих робіт потребували відповідної кількості робочої сили, особливо провідних спеціалістів. Працездатного ж населення по Миколаївській області станом на II квартал 1944 р. налічувалося лише 135 тис., по Одеській – 275 тис. та по Запорізькій – 325 тис. чол. [1, арк. 36] Цей визначило пріоритетність концентрації саме у південному регіоні значних спецконтингентів, силами яких відновлено ряд стратегічно важливих підприємств, соціально-побутових об'єктів, шляхів сполучення.

До проблеми трудового використання військовополонених на підприємствах Півдня УРСР зверталися у своїх працях А. Чайковський [2], О. Потильчак [3], В. Сергійчук [4], О. Константинов [5], О. Юнгмайстер [6]. Проте проблема не отримала комплексного висвітлення, що вказує на необхідність подальших наукових розвідок.

Мета даної публікації – встановити рівень ефективності та доцільність використання праці військовополонених на підприємствах регіону.

Не зважаючи на те, що військовополонені чисельно переважали вільнонайманих робітників, але продуктивність їх праці, як правило, була нижчою. Якщо в III кварталі 1944 р. на заводі ім. 61 комунару питома вага військовополонених до загальної кількості робітників складала 74%, то обсяг виконаних робіт при цьому складав лише 64% [7, арк. 39].

На Одеському заводі сільгоспмашин ім. Жовтневої революції виробничі показники теж виявились сумнівними: саме військовополонені становили 70% від загальної кількості осіб, які систематично не виконували норми виробітку [8, арк. 46, 49]. Причинами такого відставання стало, зокрема, скорочення робочого дня до 6 годин в осінньо-зимовий період (робота велася лише на протязі світлового дня); гостра нестача будівельних матеріалів у госпорганів, внаслідок чого велика кількість відпрацьованих людино-

днів припадала на аварійні роботи з низькою оплатою праці; кліматичні умови: в холодну пору були відсутні закриті фронти робіт та місця обігріву.

У доповідній записці начальника фінансового відділу НКВС СРСР Л. Берензона вказувалося, що з аналізу звітів таборів за вересень 1944 р. видно, що використання військовополонених на об'єктах госпорганів продовжує залишатися на низькому рівні [9, 213]. Внаслідок, лише за один вересень 1944 р. державі не компенсовано витрати на утримання таборів військовополонених в сумі 56,5 млн крб., що дорівнювало 63,1% загальних витрат на табори за місяць [9, 214]. До складу таборів, які незадовільно використовували працю військовополонених віднесено миколаївський табір № 126 та запорізький № 100 з валовим виробітком відносно суми витрат на утримання відповідно 67% та 43% [9, 214].

Хоча більшість бригад військовополонених не справлялися з поставленими завданнями, все ж окремі з них виконували їх понаднормово. Так, станом на грудень 1944 р. кількість полонених в таборі № 126, які перевиконували норми виробітку від 101 до 113% становила 495 осіб. Тих, які виконували норму на 100% – 345 осіб, решта 743 особи виконували виробниче завдання лише на 58–95% [10, арк. 56]. Госпоргани щоденно надавали дані про виконання робіт до табору, на основі чого нараховувалась додаткова видача хлібу та гарячої їжі у відповідності до норм виконаної роботи [10, арк.39].

Та слід зазначити, що бригади військовополонених, як правило, не поспішали перетнути межу в 101–102%, у виконанні норм виробітку і це не випадкове явище. Мотивації виконувати план більше цієї відмітки не могло бути, оскільки за виконання норми на 101% і, наприклад, на 120%, передбачалася однакова норма додаткового харчування.

Приблизно з середини 1945 р. відбудовчі роботи на підприємствах краю помітно активізувалися: покращилося постачання будматеріалами, поповнився парк автотранспорту, почали надходити перші механізми. Країна поступово оговтувалася від воєнного лихоліття і переходила до мирного будівництва.

До того ж, захворюваність та смертність, на решті, потроху почали знижуватися, що, безумовно, зробило трудовий фонд більш працездатним. Крім цього, стрімко зростає контингент військовополонених. За даними А. Чайковського, з середини 1945 р. кількість трудового фонду військовополонених перевищила кількість в'язнів ГУТАБу [2, 172].

У звіті про виконання плану робіт по відновленню заводу № 444 за II квартал 1945 р. зазначалося, що кількість спецконтингенту збільшилась з 1000 чол. на початку кварталу до 2200 в кінці й продуктивність їх праці в цілому підвищилася [11, арк. 62]. А в постанові виконкому Миколаївської облради та бюро обкому КП(б)У за квітень 1945 р. вказувалося, що більшість бригад виконують і перевиконують встановлені норми і середнє їх виконання по табору зросло з 50 до 90% [11, арк., 74].

На одеському заводі ім. П. Старостіна, до відновлення якого військовополонені приступили в травні 1945 р., праця спецконтингенту теж в цілому виявилася ефективною. Із загалу робітників, наявних на 1 липня 1945 р., 128 осіб (38%) – військовополонені. Щоправда, переважна їх більшість не мали відповідної кваліфікації і використовувалась на підсобних роботах основного виробництва та на відновлювальних роботах. Лише невелика кількість з них виявилася низькорозрядними спеціалістами (слюсарі заливальники металу, молотобійці, шліфувальники, бляхарі тощо). Саме брак кваліфікованої робочої сили викликав напруження в роботі, але це не завадило перевиконанню плану на 118% по товарному випуску в II кварталі 1945 р. Як кращому підприємству міста, заводу вручено перехідний Червоний Прапор 248-ї стрілецької дивізії [12, арк. 156 зв.].

Але, не зважаючи на певні успіхи, відсоток працездатного контингенту продовжував коливатися. В 1945 р. із загальної кількості 7890 військовополонених табору № 126, лише 3486 осіб визнані придатними до фізичної праці (44%). Решту склали хронічні, шпитальні хворі та полонені з оздоровчої команди, кількість яких щомісяця невпинно збільшувалася: в січні фізично здорових нараховувалося 52%, лютому – 50%, а в березні їх кількість знизилася до 44%. Особливо критичною ситу-

ація склалася в центральному таборі, де число здорових не перевищувало 30% [13, арк. 61], а на відновленні суднобудівних заводів працювало лише 14% від загальної кількості військовополонених [13, арк. 61зв.].

У наказі НКВС «Про підсумки трудового використання військовополонених в таборах НКВС за I квартал та квітень 1945 р.» наводився перелік таборів, в яких трудове використання військовополонених організовано не на належному рівні і які, відтак, утримувалися за рахунок держбюджету. Серед цього переліку знаходимо й запорізький табір № 100, валовий виробіток якого по відношенню до фактичних витрат в квітні поточного року становив лише 33,4% [14, 611]. Одеський же табір включили в число таких, де трудове використання здійснювалося задовільно: продуктивність праці складала 100–110%, а витрати на утримання контингенту відшкодовано на 80–95% [14, 628].

Але, вже в липні 1945 р. запорізький табір № 100 та одеський № 159, відмічено серед найбільш рентабельних таборів УРСР, і визнано такими, що повністю відшкодували державі витрати валовим виробітком [9, 234]. Так, в таборі № 100 в II–III кварталах 1945 р. 96% контингенту виконували виробничі норми на 100% [15, арк. 180, 266]. Щоправда, дані показники, являючись не сталими, постійно варіювалися з тенденцією до зниження в осінньо-зимовий період.

Склад військовополонених був непостійним через часті передислокації контингенту з одного табору до іншого, а інколи – до інших госпорганізацій. Ці переміщення змінювали не лише кількісний, а й кваліфікаційний склад, в результаті чого доводилося постійно займатися навчанням нових професій, а потім втрачати кваліфіковану робочу силу. Це стало однією з причин недовиконання виробничих завдань спецконтингентом. Наприклад, на житловому будівництві одеського автоскладального заводу, з 36-ти робітників лише 16 виявились кваліфікованими, в т. ч. 9 – військовополонені. Це не давало можливості вести будівництво темпами, що відповідали б плану [16, арк. 79].

У міру того, як з'являвся досвід практичного використання спецконтингентів, покращувались і його результати. Так, в доповідній

записці міністра внутрішніх справ С. Круглова, адресованій Й. Сталіну, В. Молотову та Л. Берії від 6 вересня 1946 р. зазначалося, зокрема, що впродовж поточного року зросли показники трудового використання військовополонених у виробничих таборах, в тому числі покращилася забезпеченість фронту робіт інструментом, підвищився відсоток використання військовополонених за цивільними спеціальностями, налагодилося керівництво роботою бранців. Все це в сукупності дало значне підвищення прибутку, і починаючи з травня 1946 р. табори, нарешті, перейшли на самоокупність [14, 638].

На травень 1947 р. в найбільших таборах південної України за госпорганами закріплено наступну кількість контингенту: табір № 159 – 12070 чол.; табір № 100 – 15952 чол.; табір № 126 – 7271 чол. [4, 150].

Середнє ж виконання виробничих норм військовополоненими на підприємствах Півдня в 1946–1948 рр. становило лише 70–90%. Це констатували навіть самі полонені: «Зимового сезону 1946/47 рр. ми ніколи не досягали встановлених норм» [17, 53].

Як і на решті території України, трудове використання спецконтингенту на Півдні стало найбільш рентабельним та ефективним в 1948–1949 рр. коли, нарешті, прибуток від праці полонених перевищив витрати на їх утримання. Це стало можливим внаслідок покращення санітарно-побутових умов в таборах та на виробництві і, як наслідок, зменшення смертності та зміцнення фізичного здоров'я контингенту. За даними УПВІ МВС України, річний виробничо-фінансовий план на 1949 р. виконаний достроково. Рентабельними названо 11 таборів з 13. Серед них – табори Південної України – №№ 100 та 159, які повністю окупили утримання контингенту [2, 366]. В таборі № 100 в I–II кварталах 1949 р. продуктивність праці контингенту склала 123,5%, а всі табірні відділення визнано надрентабельними. Це дозволило достроково виконати річний виробничо-фінансовий план у вересні 1949 р. на 110,7%. Рентабельність табору в 1949 р. склала 129% [18, арк. 50, 100, 149]. Середньо-річна продуктивність праці в 101,3% того ж року зафіксована в запорізькому таборі № 414 [19, арк. 46].

Отже, праця військовополонених, малорентабельна та неефективна на початку відбудовчого процесу, до моменту закінчення репатріації перетворюється на ефективний спосіб часткового відшкодування воєнних збитків. Користуючись лише внутрішніми трудовими резервами, СРСР не зумів би в такий короткий строк повернути до життя такий потужний промисловий комплекс. А тому, є підстави стверджувати, що іноземні військовополонені виявилися дуже потужним трудовим фондом і прискорили економічне відродження Південної України.

Список використаних джерел

1. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 1243, арк. 36.
2. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.) / Анатолий Чайковский. — К. : Парламентское издательство, 2002. — 503 с.
3. Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954 рр.): організація, дислокація, структура: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Потильчак Олександр Валентинович; Інститут історії України НАН України. — К., 2005. — 802 с.; Його ж. Таємниці «західного інтернування»: японці в радянських таборах для військовополонених в Українській РСР (1946-1949 рр.) / Олександр Потильчак, Віктор Карпов, Такааки Такеучі. — К. : Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2011. — 175 с.
4. Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР / Володимир Сергійчук. — К. : Українська видавнича спілка, 2001. — 186 с.
5. Константинов О. Забытая история: Дерibas умер от голода в одесском концлагере на Троицкой (фото, документы) [Електронний ресурс] / О. Константинов. — Режим доступу: <http://dumskaya.net/article/zabytaya-istoriya-v-portu-barelefy-soldat-verma>.
6. Юнгмайстер А. В. Военнопленные и интернированные на Украине и в Одесской области 1944-1951 гг.: взгляд изнутри / Александр Вильгельмович Юнгмайстер. — Одесса : Астропринт, 2007.
7. Відділ режимно-секретного та документального забезпечення (ВРСДЗ) УМВС України в Миколаївській обл., ф. 37, оп. 3, літерна справа № 205 табору військовополонених № 126 НКВС СРСР, ч. 4.
8. Держархів Одеської обл., ф. Р-1944, оп. 2, спр. 34.
9. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) / Под общ. ред. В. А. Золотарева. — М. : ТЕРРА, 1999. — 504 с.
10. ВРСДЗ УМВС України в Миколаївській обл., ф. 37, оп. 3, літерна справа № 205 табору військовополонених № 126 НКВС СРСР, ч. 4.
11. Держархів Миколаївської обл., ф. 7, оп. 4, спр. 232.
12. Держархів Одеської обл., ф. 9, оп. 3-а, спр. 84.
13. Держархів Миколаївської обл., ф. 7, оп. 4, спр. 234.
14. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М. М. Загорулько, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская / Под. ред. проф. М. М. Загорулько. — М. : Логос, 2000. — 1120 с.
15. Управління режимно-секретного та документального забезпечення (УРСДЗ) ГУМВС України в Запорізькій обл., ф. 24, оп. 3, спр. 4.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 3063.
17. Streidel M. So war das damals / Martin Streidel. — München, 2002. — 98 s.
18. УРСДЗ ГУМВС України в Запорізькій обл., ф. 24, оп. 1, спр. 10.
19. Там само, оп. 4, спр. 18.

N. KALKUTINA

Mykolaiv

RESULTS OF LABOR USE OF PRISONER OF WAR IN THE SOUTH OF THE UKRAINIAN SSR (1944-1950)

The result of labor use of prisoners of war in the South of Ukraine in the postwar period discussed in the article; indicates the cause non-compliance of labor standards.

Key words: prisoners of war, labor use, industry.

Н. В. КАЛКУТИНА

г. Николаев

РЕЗУЛЬТАТЫ ТРУДОВОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ НА ЮГЕ УССР (1944-1950 гг.)

В статье подается итог трудового использования военнопленных на предприятиях Юга УССР в послевоенный период; указаны причины невыполнения производственных норм на начальном этапе восстановления народного хозяйства; определен период наиболее эффективного трудового использования спецконтингента.

Ключевые слова: военнопленные, спецконтингент, трудовое использование, промышленность.

Стаття надійшла до редколегії 27.03.2015 р.

УДК [2-67:94](477.8)

І. Є. НИКОЛАЄВ, Г. М. МАРИНЧЕНКО

м. Миколаїв

СВІДКИ ЄГОВИ В УКРАЇНІ: ВІД СТАНОВЛЕННЯ ДО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розкрито історію виникнення та розвитку релігійної течії Свідків Єгови в Україні. Проаналізовано стан громад в повоєнний період на прикладі діяльності релігійної громади в Миколаївській області.

Ключові слова: релігійні громади, релігійне вчення, Свідки Єгови, судовий процес, «хрущовська відлига», пропаганда.

Україна є багатонаціональною державою, що і зумовлює широке конфесійне розмаїття в середині держави. Релігійна мережа в Україні станом на 1 січня 2014 р. представлена 57 віросповідними напрямками, в межах яких діє 37209 релігійних організацій, в тому числі 89 центрів та 297 управлінь, 35646 релігійних громад (справами церкви опікується 32456 священнослужителів), 519 монастирів (чернечий послух несуть 691 ченці), 3369 місій, 83 братства, 206 духовних навчальних закладів (навчається 18229 слухачі), 13104 недільних шкіл. Висвітленням релігійного життя займаються 380 церковних друкованих засобів масової інформації. Для проведення богослужінь релігійні організації використовують понад 23 тис. культових та пристосованих під молитовні будівлі [3].

Однією з найпоширенішою конфесією є релігійні організації Свідків Єгови в Україні. Історія Свідків Єгови в Україні нараховує вже більше ста років. Однак на сьогоднішній день відсутні наукові дослідження з діяльності даної релігійної течії в Україні.

Дана розвідка покликана пролити світло на становище релігійної течії свідків Єгови в Україні, з урахування регіональної специфіки в повоєнний період. На основі матеріалів фонду КПУ Державного архіву Миколаївської області та матеріалів обласної газети «Бугская заря», розкрито ставлення радянської влади до досліджуваної релігійної течії в повоєнний період.

Засновник організації під час візиту до Європи у 1911 р. мав заплановану лекцію у Львові, проте через спротив місцевої єврейської громади вона не відбулась. Низка зацікав-

лених людей попросила, щоб їм надіслали відповідну літературу і отримувала її від німецького філіалу Товариства вартової башти. Після війни громади Свідків Єгови продовжували засновуватись і в Галичині, і на Буковині. У 1922 р. в буковинському селі Колінківці відбулось перше хрещення – Степана Кольца. У 20-х рр. XX ст. групи прихильників Товариства почали виникати і на Закарпатті. А у Львові на вулиці Пекарська, 91 відкрито офіс дослідників Біблії, який став зв'язковим центром із Брукліном та отримував звітти літературу. У 1926 р. в закарпатському селі Великі Лучки відбувся перший конгрес Свідків Єгови на українських теренах. У 1928 р. конгрес відбувся і у Львові. З 1927 р. заснуються групи на Волині, яка на той час, як і Галичина, входила до складу Польщі. Найуспішнішою місією Товариства була закарпатська (Закарпаття входило до складу тодішньої Чехословаччини), там постав і перший Зал царства. У 1932 р. Зал для зібрань з'явився у селі Діброва, а згодом – в селах Солотвино і Біла Церква [8].

Першу книгу Товариства переклали українською мовою у 1918 р., стараннями українських емігрантів в США і Канаді. Уродженець Сокаля, Е. Зарицький, родина якого емігрувала до Канади у 20-х роках, зайнявся повноцінним служінням перекладу літератури Товариства українською мовою. У 1928 р. у Вінніпезі (Канада) Товариство придбало будинок, який став центром для перекладів літератури українською мовою. Паралельно з цим Е. Зарицький записував платівки з проповідями, які використовувались для місії. Зарицький займався перекладами впродовж 40 років і у 1964 р. його змінив М. Саранчук [9].

У 1920–30-х рр. громади Галичини і Волині підпорядковувались філіалу в польському місті Лодзь. На 1939 р. в Польщі нараховувалося 1100 вісників, половина з яких – українці. Паралельно із Західною Україною проповідники Товариства вели місію і на східних українських землях. На початку ХХ ст. у вугледобувний район поблизу Харкова приїхав проповідник Трумпі з Швейцарії. У 20-х на хуторі Любимівський пост та в селі Калинівка засновано перші групи вивчення Біблії. У 1928 р. в Харкові проведено невеликий конгрес, який організував канадієць Джордж Янг. Організовано групи в Києві та Одесі.

З початком Другої світової війни діяльність Свідків Єгови на українських теренах призупинена. Багато членів заарештовано, а ті, що залишились, пішли у підпілля. Особливо багато Свідків Єгови постраждало через відмову йти в армію. Протягом повоєнних років в СРСР заарештовано більшість провідних членів організації. Їх затримували за друкування літератури, за відмову вступати до армії та йти на вибори, а також за відмову віддавати дітей в піонери і комсомол. Сама лише належність до Свідків Єгови вже була причиною для ув'язнення [4, 295].

Так, доволі показовими стали події на Николаївщині в повоєнний період. Управління КДБ при РМ УРСР по Николаївській області заарештовано керівників єговістського підпілля на території Николаївської та Одеської областей: Парасковія Нижник (керівник одеської «стрєфи»), Яків Лєсюк, Микола Ковальчак та Петро Олєфіренко (діяли в Доманівському та Первомайському районах).

Судовий процес відбувся з 7 по 11 липня 1959 р. в Первомайському міському Будинку культури за головування голови обласного суду Г. В. Баклана, при народних засідателях М. Д. Линичук, М. Ф. Буликіні, секретарі Н. Е. Кожемакіній за участю державного обвинувача, заступником прокурора Николаївської області, радника юстиції С. Ф. Скопенко, громадського обвинувача, директора Первомайської школи № 9 В. І. Васильєва, експерта, кандидата філософських наук Л. А. Бондарєва та адвокатів П. П. Костенко, І. О. Панкратьєва, Н. М. Дмиренко, Н. Є. Золотарєвой [2, арк. 93].

Підсудні обвинувачувались за статтями 7 та 9 Закону від 25 грудня 1958 р. за кримінальну відповідальність за державні злочини. В них вилучено зашифровані звіти, в яких відображено склад організації та робота, яка нею проводилась.

Після арешту і засудження в червні 1958 р. П. Т. Харчія, «Одеську стрєфу» очолила П. Ю. Нижник, яка повернулася з ув'язнення. Після звільнення вона одразу зв'язалася із Станіславським центром, де отримала вказівки щодо діяльності стрєфи, а потім і очолила її, об'єднавши 154 єговісти в семи «групах»: Первомайську та Старо-Головльовську Николаївської області, Одеську, Лукашівську і Цебриківську Одеської області, Кіровоградську та Сухобезводневську Горьківської області [2, арк. 94].

Зашифровані звіти про діяльність «груп», а також гроші, зібрані в так званий «фонд доброї надії» Нижник передавала керівництву Станіславського центру. Звідти через зв'язківців звіти передавались до «Всесвітнього єговістського центру» в Брукліні. В Станіславському центрі отримувала літературу (журнали «Башта варті», «Інформатор», інструктивні листи) і поширювала їх у «групах» [2, арк. 95].

В березні 1959 р. в с. Ст. Головлево Доманівського району й с. Кінецьпіль Первомайського району в П. Олєфіренко, М. Ковальчак та Я. Лєсюка вилучено значну кількість єговістської літератури. Основний зміст якої зводиться до пропаганди, що боротьба за мир це пуста справа та заперечення мирного існування народів. «Дружба между народами означает вражду к господу».

Представники секти відмовляються служити в лавах армії, захищати територію Батьківщини. Так, відмовилися від служби в роки Другої світової війни єговісти Яків Лєсюк, Микола Ковальчак та Гєлярій Філюк (Первомайський район), Олєфіренко Петро, Цикош Микола, Бабінець Андрій, Хомин Станіслав (Доманівський район) [5].

Так на запитання державного обвинувача: «Кто же, по-вашему, должен был бы защищать нашу Родину в случае, если бы агрессорам удалось развязать новую мировую войну?» – Олєфіренко відповів: «Меня это не касается».

Так, слідству стало відомо, що всі троє обвинувачуваних раніше вже неодноразово судилися за державні злочини, але достроково звільнялися від покарання. Однак, це не відвертало їх від релігійних вподобань та релігійної діяльності. Так, Я. Лесюк, будучи звільненим від покарання в травні 1956 р., одразу розгорнув підпільну діяльність. Побувавши в Челябінській, Львівській та Іркутській областях, встановив зв'язки з односторонцями по вірі, добуваючи через них антирадянську літературу, шифр для зв'язку, виступав з проповідями, вербував нових «свідків Єгови».

Прибувши в серпні 1957 р. в с. Кінецьпіль Первомайського району, Лесюк стає керівником секти і веде активну пропагандистську діяльність.

Більше 20 років проповіддю єговізму займався Ковальчак. У себе на квартирі, серед робітників Первомайського каменедробильного заводу, на квартирах односельчан куди потрапляв під різними приводами, розповідав людям про релігійне вчення, вербував нових членів. Серед них учнівська молодь, яка після вступу у секту залишала школу, переставала ходити в кіно, клуб, стала замкнутою та нелюдимою. На суді Ковальчак стверджував, що освіта людям, як така не потрібна, що людина повинна старатися краще пізнати слово боже та заслужити любов бога Єгови, щоб тим самим уникнути покарання під час «армагедону».

Літературу, яку отримував з різних джерел, зберігав у спеціально обладнаних чотирьох схованках. Один з них (табурет) представлено у суді. Через Ковальчака єговісти з інших областей підтримували зв'язок з керівниками підпілля. Він регулярно інформував «центр» про роботу організації, отримував від нього керівні вказівки та доводив їх до односторонців [6].

Всі підсудні підтверджували тезу про неминучість світової війни, що повністю співпадає з ідеями взятими з літератури, що видавалася в США, як наприклад «Башня стражи», «Після армагедону – новий божий світ» та ін.

В засобах масової інформації того часу, зокрема на сторінках обласної газети «Бугская заря», зазначалося, що вони намагаються відірвати радянських людей від актив-

ного суспільного та політичного життя. Вони забороняють вступати в комсомол та піонери, відвідувати клуби, приймати участь у різних політичних заходах, поширюють ненависть до науки та освіти, забороняють дітям ходити до школи. Так, К. Цикош, що проживає в с. Ст. Головлево, відвідує зібрання секти, не дозволяє доньці Ганні 1942 року народження ходити в клуб, кіно та на танці. 1953–1956 рр. єговіст М. Цикош (с. Ст. Головлево) за антирадянську діяльність знаходився в місцях позбавлення волі. За цей час у нього померла жінка. Діти знаходились на утриманні колгоспу та отримували допомогу від держави. Син Лука добре навчався в школі та приймав участь у художній самодіяльності. Коли ж Цикош повернувся з місць позбавлення волі, Лука перестав приймати участь у самодіяльності, став замкнутим. Згодом Лука взагалі залишив школу. Під впливом батька, залишив навчання в 6 класі і Цикош Михайло. Єговісти В. Л. Ковальчак та його жінка М. О. Ковальчак (с. Кінецьпіль) в 1958–1959 н. р. забороняли сину Володимирі, учню 1 класу, співати в школі разом зі всіма дітьми радянські пісні [1, 2].

Крім того єговісти пропагандують крадіжки та практично займаються розкраданням державної та колгоспно-кооперативної власності. Так, керівник єговістів с. Ст. Головлево П. Олефіренко заявляв, що відповідно до вчення дозволяється розкрадання колгоспної власності, і сам неодноразово затримувався з награваним колгоспним майном та продукцією. В 1957 р. Олефіренко у лісопосадці вирубав 15 дерев, крав в колгоспі силос, а його дружина Єва, працюючи в колгоспі дояркою, підливала у молоко воду. осуджено за розкрадання колгоспної соломи і єговіста Бабінець Федора в грудні 1958 р. Єговіст М. Чудієвич, працюючи вантажником на Первомайському цукрово-молочному комбінаті, в 1958–1959 рр. систематично займався крадіжкою будматеріалів та цукру, за що і осуджено [1, 2].

В с. Кінецьпіль Первомайського району, проживає Ронькер Іван Карлович разом з дружиною та трьома дітьми. Ронькер часто сварився з дружиною. Використовуючи сімейні негаразди, керівник Кінецьпільської групи Лесюк Яків та інші сектанти почала

доводити Ронькеру, щоб він увірував в бога Єгови, який після «армагедону» дасть йому іншу праведну жінку, якщо теперішня не стане віруючою. Вступивши в секту єговістів, Ронькер почав втягувати туди і жінку Олену, а коли вона категорично відмовилась від цього, почав її бити. Не добившись цим згоди від жінки, він покинув родину і пішов з дому. Лесюк Яків, використовуючи важку хворобу Осивальської Людмили Матвіївни, втягнув її в секту. Єговісти с. Забари М. Ковальчак та його жінка Марія, знаючи що жителька села В. Янковська розійшлася з чоловіком та сильно переживає сімейний розлад, почали навіювати їй «Була б ти з нами, то знайшла б собі вірного чоловіка, який би тебе ніколи не залишив». Так Ковальчак втягнув до секти Янковську Валентину. В с. Ст. Головлево Доманівського району проживає переселенка з Дрогобичської області К. Бабінець, 1922 р. н. Після смерті першого чоловіка, вийшла заміж за Бабінця Федора, 1933 р. н. Від першого чоловіка в неї троє дітей та двоє – від Федора. Єговісти тривалий час умовляли Катерину вступити до секти, але вона відмовлялася. Тоді вони розповсюдили чутки про зраду Федора, що він молодший за неї і покине її та одружиться з іншою. А якщо він буде у секті, то цього не станеться. Так, Катерина вступила у секту, а згодом залучила і Федора, і його сестру Христину.

Судовий процес мав стати показовим. До участі у роботі суду залучено районну та обласну пресу, яка майже щодня подавала на шпальтах інформацію з залу судового засідання [1; 4–7]. Велася навіть кінозйомка для створення короткометражного пропагандистського фільму.

Під час суду свідчення дали 68 свідків, в тому числі 20 єговістів. Сильне враження справив виступ експерта кандидата філософських наук Л. Бондарева. Він дав аналіз єговістської літератури і показав, що вона вся реакційна.

Як зазначає у звіті секретар Миколаївського Обласного комітету КПУ О. Мальонкін: «За час судового процесу жодного жалю щодо обвинувачених і взагалі єговістів не було. Навпаки, присутні в залі і на площі громадяни з обуренням засуджували ворожу діяльність єговістів» [2, арк. 104].

Обласний суд, керуючись Законом від 25 грудня 1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», засудив: П. Нижник та П. Олефіренко за ст. 7 ч. II та 9-й до 10 років ув'язнення, Я. Лесюка за ст. 7 ч. II та 9-й до 6 років ув'язнення, а М. Ковальчака за ст. 7 ч. II і 9-й до 5 років ув'язнення. Крім того, суд виніс ухвалу про притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 89 КК УРСР за дачу завідомо неправдивих показань свідків єговістів М. Чудієвіча, І. Чудієвіча, І. Русіна, та М. Цикоша. Під час судового процесу, крім С. Філюса, порвали з єговістами виступала в суді Ключка Марія і син підсудного Ковальчака – Степан, учень 7 класу [2, арк. 104].

Використовуючи матеріали судового процесу, обласна партійна організація проводить роботу по викриттю ватажків сектантських і церковних організацій та відриву трудящих від їх впливу.

В радянський час серед українських Свідків Єгови стався тимчасовий розкол через те, що деякі діячі пішли на компроміс із владою та інформували державні органи про діяльність організації. Проблема була вирішена лише на початку 70-х років. Починаючи з 1965 р. радянська влада дещо послабила репресії щодо Свідків Єгови. Тим членам організації, які раніше були виселені до Сибіру, дозволено пересуватись територією СРСР. Наступна хвиля репресій пройшла у 1983–1984 роках, коли на Східній Україні відбулось кілька судових процесів проти членів організації. Полегшення наступило лише у 1989 р., коли українські Свідки змогли відвідати конгрес у Польщі, а у 1990 р. організація отримала право на легальну діяльність. Релігійну організацію Свідків Єгови офіційно зареєстрували в Україні 28 лютого 1991 р. – це була перша реєстрація Свідків Єгови на території тепер колишнього СРСР.

В 1991 р. Моріс Саранчук, який з 1964 р. керував процесом перекладів літератури, передав цю справу в німецький філіал Товариства, куди приїхали працювати перші п'ять вісників з України. Згодом роботу перенесено до польського філіалу, а ще пізніше – до ново-збудованого Бетелю в Брюховичах, біля Львова. Будівництво розпочалось у 1998 р. і

завершилось посвятою приміщення філіалу 19 травня 2001 р. На сьогодні в Україні зареєстровано 1030 громада Свідків Єгови [3]. Найбільша кількість громад сконцентрована в Закарпатській області.

Однак, останнім часом представники даної релігійної течії розгорнули активну діяльність. Майже щодня на вулицях можна зустріти представників цієї громади з запрошенням відвідати збори, прочитати літературу. А інколи навіть просто дзвонять у двері, з пропозицією поговорити про віру, кінець світу і спасіння душі, тощо.

Отже, дослідження діяльності релігійної течії Свідків Єгови потребує більш детального та ґрунтовного вивчення у різні періоди української історії.

Список використаних джерел

1. Голубев В. Вот оно, «обличье слуг божьих» / В. Голубев // Бугская заря. — 1959. — № 131 (4810). — 5 июля. — С. 4.

2. Державний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 8, спр. 969, 184 арк.
3. Інформаційний звіт Міністерства культури України про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні (за 2013 рік) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article>.
4. Кантеров И. Я. Свидетели Иеговы // Религиоведение. Энциклопедический словарь. — М., 2006.
5. Климович И. Вот оно, «обличье слуг божьих». На судебном процессе над группой антисоветского иеговистского подполья / И. Климович, В. Компаниец // Бугская заря. — 1959. — № 134 (4813). — 9 июля. — С. 4.
6. Климович И. Вот оно, «обличье слуг божьих». На судебном процессе над группой антисоветского иеговистского подполья / И. Климович, В. Компаниец // Бугская заря. — 1959. — № 135 (4814). — 11 июля. — С. 2.
7. Климович И. Вот оно, «обличье слуг божьих». На судебном процессе над группой антисоветского иеговистского подполья / И. Климович, В. Компаниец // Бугская заря. — 1959. — № 136 (4815). — 12 июля. — С. 4.
8. Офіційний сайт Свідків Єгови [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.jw.org/uk/>.
9. Jehovah's Witness / Britannica Encyclopedia of World Religion, Encyclopaedia Britannica, Inc., 2006.

I. NIKOLAEV, G. MARINCHENKO

Mykolaiv

JEHOVAH'S WITNESSES IN UKRAINE THE FORMATION OF THE PERSECUTION IN THE POSTWAR PERIOD

Reveals the history of the religious movement and development of Jehovah's Witnesses in Ukraine. The condition of the community in the post-war period as an example of community Mykolaiv region.

Keywords: religious communities, religious doctrine, Jehovah's Witnesses, the trial, «Khrushchev thaw», propaganda.

И. НИКОЛАЕВ, А. МАРИНЧЕНКО

г. Николаев

СВИДЕТЕЛИ ИЕГОВЫ В УКРАИНЕ: ОТ СТАНОВЛЕНИЯ К ПРЕСЛЕДОВАНИЯМ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Раскрыто историю возникновения и развития религиозного течения Свидетелей Иеговы в Украине. Проанализировано состояние общин в послевоенный период на примере общины Николаевской области.

Ключевые слова: религиозные общины, религиозное учение, Свидетели Иеговы, судебный процесс, «хрущевская оттепель», пропаганда.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2015 р.

УДК 94(477)

С. В. ПРОНЬ

м. Миколаїв

ТАЄМНИЦЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (МОЖЛИВІ ПРОРОЦТВА ГЕРОДОТА): INTRA VIRES⁴

Використовуючи працю Геродота, матеріали спеціальних досліджень українських, російських, іноземних науковців, автор намагається розібратися у сьогodenній історії України, проводячи паралелі та застосовуючи своєрідні пророцтва «Батька історії».

Ключові слова: Геродот, історія, Україна, музи, єдність, праця, добробут, захист, воля.

Геродот із Галікарнасу (бл.484–425 рр. до н. е.) та його всесвітньовідома «Історія» вже частково були предметом моєї наукової зацікавленості у контексті розвитку історичної науки за професором Бернгеймом (Німеччина) [1].

Цілком зрозуміло, що далеко не всі бажаючи змогли й побачити, й прочитати перший номер наукового журналу «Чорноморський літопис»; та і з року його видання (2010) пройшло достатньо часу, щоб «провідні», «незаплямовані» історики Миколаївщини (читайте газету «Південна правда») [2], які увійшли до складу редакційної колегії, кардинально змінили власне поле досліджень – з Вісунської і Баштанської республік; питань радянського народного господарства на українське «бачення» історії міжнародних відносин (вірнопіддані «всесвітники»; порадив бі їм ще раз перечитати розповідь А. П. Чехова «Душечка»).

Саме тому є потреба на початку фрагментарно повернутися до концептуально-важливих, на моє переконання, моментів вищезгаданої статті.

«Слово «історія» означаються не тільки самые факты и события, но также и историческія сведенія, историческія изследованія, историческія повествованія и историческая наука» (мовою оригінала) – стверджує професор Бернгейм [3, 1]. Більше того, за переконанням німецького дослідника, у розвитку історії можна виділити три головні ступені, перша з яких є оповідна історія, в якій «обмежуються передачею або перерахуванням історичного матеріалу в його безпосередньому хронологічному порядку, бо цей матеріал є цікавим» [4, 3].

Достатньо оригінальною представляється оцінка Бернгеймом внеску в історичну науку Геродота: «... у 440 році до Р. Х. Геродот створив класичний витвір, в якому описав битви греків з персами і тим самим заслужив прізвисько «батька історії» Зі списків чиновників різних історичних нотатків у таблицях створилися у греків, а потім і у римлян докладні літописи і хроніки, все більше й більше спрямовуючи інтерес й увагу істориків на внутрішній зв'язок і мотиви подій» [5, 4].

Посилається на «батька історії» й українська дослідниця Наталя Яковенко: «... Геродот з Галікарнасу ... сформулював на початку своїх «Історій» власне завдання отак: «Тут виклад дослідження [думаю, перекладач – Андрій Білецький – мимоволі осучаснив слово «історія», бо йдеться таки про «розпитування», – Н. Я.] турійця Геродота, проведеного для того, щоб зроблене людьми з часом не забулося, і щоб великі та дивовижні діяння як греків, так і варварів не залишилися невідомими...» [6, 19]. Мені, на жаль, не відомо, хто такий Андрій Білецький і його переклад, бо у бібліографії «Вступу до історії» [7, 341–345] будь-яке посилання на нього відсутнє.

Зважаючи на те, що сьогodenна джерельна база, на яку спирається текст грецького оригіналу, достатньо широка й різноманітна, принаймні, загальновідомі 46 рукописів X–XV століть, що зберігаються у бібліотеках Риму, Флоренції, Мілана, Мадрида, Парижу, Оксфорда, Кембриджа, Тейдельберга та інших міст, змушений підкреслити лише два моменти.

Перший. Це – наукові, ґрунтовні, аргументовані дослідження як самої праці, так і твор-

⁴ Лат. – у межах повноважень.

чості Геродота російських вчених С. Лур'є, А. Доватура, В. Струве та багатьох інших [8].

Другий. Наведу перші рядки «Історії» Геродота у перекладі Г. Стратановського (Москва, 2006): «Геродот з Галікарнасу зібрав і записав ці свідчення [в оригіналі – «викладення подій, отриманих шляхом розпитувань» – С. П.], щоб минулі події з ходом часу не прийшли у забуття і великі, і здивованню достойні діяння [з грецької достовірніше – «успіхи» – С. П.] як еллінів, так і варварів не залишилися у небутті...» [9, 5].

Безумовно, правий український історик Михайло Чугуєнко, коли пише: «Класики історичної науки Геродот, Тит Лівій, Гай Саллюстій, Сіма Цян – це передусім талановиті оповідачі цікавих історій про людей, країни, народи. Ось чому навіть виявлення у них очевидних фактичних помилок, неточностей або неправдоподібних пояснень анітрохи не відбивається на загальній цінності їхніх творів. Саме завдяки незаперечним літературним достоїнствам класичне історичне оповідання не застаріває» [10, 9].

Вже став загальносприйнятним той факт, що про історію, етнічні групи, зовнішню політику, мистецтво, звичаї, вірування, культуру... населення сучасної території України йдеться у четвертій книзі «Мельпомена» (муза Трагедії). Більше того, навіть серед української наукової еліти розповсюдився жах про те, що Батьківщину завжди будуть супроводжувати переважно трагічні моменти.

Як, у зв'язку з цим, не згадати поета, археолога, публіциста, політичного діяча Олега Ольжича (справжнє прізвище – Кандиба), який ще 1940 р. писав: «Вся історія України – це боротьба двох сил: конструктивної, яка накопичує українську могутність..., та руйнної, яка розпорошує її..., несе розкол і розлад. У цій вічній боротьбі творчого створювального духу зі стихією степу й руїни віримо твердо, що творчий дух перемаже...» [11, 25–26].

Отже, заспокоюємося, бо Геродот згадував і оповідав про історію населення сьогоденних українських територій у трьох (з дев'яти) своїх книжках – «Кліо» (перша книга), «Мельпомена» (четверта книга), «Полігімнія» (сьома книга). Так що Україну «опікували» три Музи – Історії, Трагедії, Гімнів.

Тепер докладніше. Вже у розділі 15 книги «Кліо» Геродот пише: «В його [Ардиса, сина Гігеса – С. П.] правління в Сардах кіммерійці, вигнані зі своїх звичайних місць мешкання скіфами – кочівниками, просунулися в Азію й захопили Сарди» [12, 10]. Навалла кімерійців, за версією більшості вчених-істориків, відноситься до 700 р. до н. е.; вони прийшли з заходу сучасного Туркменістану (мешкали на північ від Оксу) та називалися «саки» або «гімір» («гіммірі»). Відомо, що лідійський цар Гігес (Гі-гу), об'єднавшись з ассирійським царем Ассурбаніпалом (Ашшурбанал) [13, 125], воював проти кіммерійців і загинув у битві з ними біля 654 р. до н. е.

Про діяльність кіммерійців на території України відомо достатньо багато. У довіднику з історії України зазначено: «Кіммерійці – найдавніші з відомих за своєю назвою племен, що жили в Українському Причорномор'ї у 8–7 ст. до н. е. Вперше згадуються в «Одісеї» Гомера» (8 ст. до н. е.)

[«Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану,

Там розташовані місто й країна людей кіммерійських,

Хмарами й млою вповиті;»] [14, 12] та «Історії» Геродота (5 ст. до н. е.), а під ім'ям «Гамірра» в ассирійських текстах 8–7 ст. до н. е. Кіммерійці були потомками племен зрубної культури (10–7 ст. до н. е.), поширеної від Волги до нижньої течії Дунаю. В 6 ст. грецькі колоністи Керченську протоку називали Боспором Кіммерійським. Кіммерійці робили походи в Малу Азію, де воювали з Урарту, Ассирією, Лідією» [15, 40].

Загальновідомим є те, що кіммерійці біли войовничим народом. Перевагу в бою їм надавали кінь, а також досконала зброя (лук зі стрілами, меч, спис, кинджал). До речі, один із найбільш довших кіммерійських мечей, відомих в Європі, сягає 108 см. й був знайдений біля села Субботове Черкаської області України [16, 10].

Завдяки походам до Передньої Азії кіммерійці й потрапили до анналів історії. Перебування кіммерійців у Передній Азії знайшло відбиття і у пам'ятках України. Це, зокрема, поховання поблизу села Носачів на Черкащині з оздобленням кінської вуздечки бляшками ассирійського зразка [17, 187]. Автор стат-

ті теж приймав участь у розкопках кіммерійського поселення під керівництвом відомого археолога, к.і.н. І. М. Шарафутдінової (с. Степове, Миколаївська обл., 1976 р.)

Кіммерійське мистецтво мало прикладний характер. Складні орнаменти прикрашали руків'я кинджалів, деталі вузди, наносилися на посуд. Основу декору становили різноманітні геометричні фігури – спіралі, ромби, квадрати. Найкращими зразками кіммерійського геометричного стилю можна вважати різьблені кістяні прикраси кінської вузди з кургану поблизу с. Зольне в Криму.

Кіммерійська культура суттєво вплинула на культуру оточуючих народів. Високоякісні зразки кіммерійської зброї та вдосканала за конструкцією вузда верхового коня доволі часто зустрічаються у пам'ятках Кавказу, українського Лісостепу, Південній та Центральній Європі. Як зазначив сам Геродот, подальший розвиток кіммерійської культури був перерваний скіфською навалюю.

У четвертій книзі «Мельпомена» Геродот 131 розділ з 205-и присвятив історії народів, що жили на території сьогоденної України, переважна більшість якої торкається саме скіфів.

Про скіфів написана величезна кількість наукових досліджень, ще більше праць аналізують «Історію» Геродота. Не ставив за мету повторювати, цитуючи «Батька історії» (вважається, що так його назвав Ціцерон – «Pater historiae»), розповіді про походження скіфів, складові етнічних утворень або міфологічні конструкції. Моє завдання значно скромніше – порівняти й співставити, виходячи з назви та спрямованості статті, окремі данні «геродотової історії» з реально-об'єктивною сучасно-існуючою історією, відкинувши, наскільки це максимально можливо, довготривалу ідеологічно-політичну складову.

Перше, що мене зацікавило в оповіді Геродота, – «... на Скіфську землю з неба впали золоті предмети: – плуг (рало – С. П.), ярмо, сокира і чаша» [18, 236]. Золотом, як відомо, історію скіфів, не здивуєш: у відомому кургані (тюркською мовою «Кур-галь» – велика гора) [19, 10] «Товста Могила», для прикладу, прикрас із золота було 600, а у кургані Чотромлик – біля 4000 [20, 362].

За Геродотом, засновниками скіфського роду були Таргітай (батько) та три його сина – Ліпоксаїс, Арпоксаїс, Колаксаїс; останньому, згідно легенди, й дісталися всі чотири предмети.

Зауважу, що посилаючись на Геродота, у молодшого Колаксаїса теж було три сина й землі було поділено на 3 царства, але найбільшим було те, де зберігалося золото. Яке Вам відомо найбільше давнє державне об'єднання післяскіфського періоду? Вірно, – Київська Русь! Цілком логічно напрошується *перше пророцтво* Геродота: *єдність!* До чого нас – українців свого часу (ще 170 років тому) закликав геній Тарас Шевченко? «Обніміться ж, брати мої» [21, 292, 294]. Саме *в єдності полягає головна національна ідея українців*.

Ох, як не хоче цього єднання «старший брат» (у Геродота – це Ліпоксаїс, який першим намагався підняти золоті речі, але «золото запалало... й тоді він відступив...») [22, 236]. У розумінні людей покоління ХХ–ХХІ століть «старший брат» – це Росія, яка з середини ХVІІ століття й до сьогодення сприймає Україну виключно у ролі «молодшого брата». Історики-росіяни у цьому процесі сприйняття відіграють вирішальну роль. Візьмемо, наприклад, багатосторінкову (488 с. – С. П.) працю О. В. Гудзь-Маркова «Історія слов'ян» (у трьох книгах рос. мовою). Зверніть увагу лише на назви книг – «Слов'янський світ Європи», «Історія Давньої Русі», «Землі Давньої Русі». Як же *Київська Русь?* Із 170 підрозділів словосполучення «Київ» зустрічається 14 разів, але певеважно в якому контексті? Читаємо: «Київ захитався» (розділ 12), «Юрій Довгорукий займає Київ» (підрозділ 12.5), «Юрій Довгорукий знову в Києві» (підрозділ 12.7), «Дивна смерть Юрія Довгорукова в Києві» (підрозділ 13.2), «Ізяслав Давидович повертається в Київ і гине» (14.4), «Руйнування Києва» (підрозділ 17.6), «Взяття монголами Києва у 1240 р.» (20.6)...[23, 487–488].

Не тільки історію Київської Русі сплюндрував російський історик, пропонуючий розглядати історію слов'ян як «історію всіх окремих слов'янських держав від півдня Балкан до Балтики й Білого моря» [24, 4], але й «підробив» самого Геродота. У Геродота

читаємо (російською мовою, розділ 6 книги четвертої «Мельпомена»): «Так вот, от Липоксаиса, как говорят, произошло скифское племя, называемое авхатами...» [25, 236]. У Гудзь-Маркова (ніби за тим же Геродотом): «Так вот, от Липоксаиса [*старший брат*], как говорят, произошло скифское племя, называемое авхатами...» [26, 11].

Звідки взявся «старший брат» у дужках, без позначень (– *О. Г. – М.*)? Складається враження, що це уточнення зробив сам Геродот, а не маловідомий Гудзь – Марков.

Абсолютно погоджуюсь з думкою польської авторки пані Ганни Дильонгової, яка у дослідження «Історія Польщі. 1795–1990» пише: «Виразний полоноцентризм у суспільстві зміцнили не лише письменники і політики, а й історики» [27, 9–10].

Повернемося до Геродота. Вважаю наступним його пророцтвом – це чотири предмети – плуг, ярмо, сокира, чаша. Відштовхуючись від символів означених предметів, можемо констатувати наступне – *тільки важкою працею* (плуг), *здобувши волю* (ярмо – символ рабства, неволі) *й захищаючи її* (сокира), *будемо жити у добробуті* (золота чаша – символ достатку). Якщо хочете, це – «золоте правило» української нації. За правилами необхідно жити, правила слід виконувати.

Цінні, мідрі застереження майбутнім поколінням надає Геродот у підрозділах № 127–132 четвертої книги, розповідаючи про війну перського царя Дарія I проти скіфів 514 р. до н. е. Насамперед, вони містяться у відповіді царя скіфів Іданфірса Дарію I (розділ № 127): «Я і раніше ніколи не бігав із-за страху перед будь-ким й тепер тікаю не від тебе. І зараз я вчиняю також, як звичайно у мирний час. Якщо ви бажаєте будь що не трапилось битися з нами, то у нас є батьківські (вітчизняні – *С. П.*) могили. Знайдіть їх і спробуйте знищити (порушити – *С. П.*), і тоді дізнаєтеся, чи будемо ми битися за ці могили або ні» [28, 276].

Заслуговують на увагу й «подарунки» скіфських царів Дарію – птах, миша, жаба і п'ять стріл. Правим виявився один із радників царя Гобрій, який наступним чином «розшифрував» призначення цих «подарунків»: «Якщо ви, перси, як птахи не підійме-

тесь у небо, або як миші не зарієтесь у землю, або як жаби не заскочите у болото, то не повернетесь назад, (бо будете – *С. П.*) знешкоджено цими стрілами» [29, 278].

У книзі сьомій Геродота «Полігімнія» (розділ 20) знову згадується війна Дарія проти скіфів: «З цим військом (Ксеркса – *С. П.*) не могло зрівнятися ані військо Дарія [у поході] на скіфів, ані скіфське військо, коли скіфи, переслідуючи по п'ятах кіммерійців, увійшли у Мідійську землю та, підкоривши майже всю Передню Азію, там оселилися (із-за чого в наслідок Дарій і виступив у похід помститися скіфам)» [30, 411].

Від часів Дарія I – «царя царів у Персії, сина Гістаспа, онука Аршами, Ахеменіда» [31, 128], який керував державою з 521 до 486 рр. до н. е. до сьогоденних поколінь різних народів дійшла легенда, що більше ніколи перський цар не намагався підкорити скіфів: «Вони цінують свободу більше, ніж золото й пурпурові тканини. Їх неможливо підкупити, як вавилонських купців або єгипетських жерців. Їх неможливо залякати, бо завжди вони можуть сховатися від ворога у безкінечному просторі своєї країни... Краще ніколи не зустрічатися нам вдруге з хоробрим і свободолюбивим скіфським народом» [32, 182].

Автор статті не є прихильником виключно нумерології, але вірить у магічність чисел, про що стверджували Піфагор, Арістотель, Платон, Архіт, Корнеліус Агріппа, Мішель Нострадамус... Геродот, оповідаючи історію народів, що мешкали на сучасній українській території, присвячує цьому 15-ий розділ «Клію» (один), 131-ин розділ «Мельпомени» (№ 1–14; № 17–36; № 46–142), 20-й розділ «Полігімнії» (один), тобто всього *133 розділи*. Виходячи з нумерології, отримуємо цифру *7 (1+3+3)*, а сімка, як відомо, – щасливе й магічне число в історії: сім днів у тиждні; сім чудес світу; сім хлібів, якими Ісус нагодував народ і «залишилися ще сім повних корзин кусків хліба...» [33, 35].

Й на останок. Шануючи історію (Клію), пам'ятаючи і роблячи висновки з минулих трагічних подій («Мельпомена»), будемо, мешкаючи у мирі, добрі, злагоді; складати гімни, прославляючи Бога і героїв («Полігімнія»).

Список використаних джерел

1. Пронь С. В. Исторична наука за професором Бернгеймом: *pop multa, sed multum* // Чорноморський літопис: Науковий журнал. — Випуск 1. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. — С. 103—106.
2. Не теми методами // Южная правда. — 2008. — 5 июля. — С. 3.
3. Бернгейм. Введение в историческую науку. — М. : Изд. М. Н. Прокоповича, 1908. — 135 с.
4. Там само.
5. Там само.
6. Яковенко Н. Вступ до історії. — К. : ЗАТ «ВІПОЛ», 2007. — 375 с.
7. Там само.
8. Лурье С. Я. Геродот. — М.—Л. : Соцэкиз, 1947. — 302 с.; Доватур А. И. Повествовательный и научный стиль Геродота. — Ленинград : Литиздат, 1957. — 184 с. ; Струве В. В. Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. — Л. : Наука, 1968. — 216 с.
9. Геродот. История / Пер. и примеч. Г. А. Стратановского. — М. : АСТ, 2006. — 699 с.
10. Чугуенко М. Україна, яка шокує. Лабіринти історії / Михайло Чугуенко. — Харків : ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 2005. — 351 с.
11. Ольжич О. Дух руїни / Вступне слово О. Зінкевича ; післямова І. Дзюби. — К. : Смолоскип, 2008. — 52 с.
12. Геродот. История / Геродот ; пер. и примеч. Г. А. Стратановского. — М. : АСТ, 2006. — 696 с.
13. Древний Восток. Книга для чтения / под ред. акад. В. В. Струве. — 3-е изд. — М. : Гос. учебно-педагог. изд-во Мин. просв. РСФСР, 1958. — 239 с.
14. Шейко В. М., Тишевська Л. Г. Історія української культури: Навч. посібник. — К. : Кондор, 2006. — 264 с.
15. Довідник з історії України. Том 2. / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. — К. : Генеза, 1995. — 440 с.
16. Козак Д. Н., Крыжицкий С. Д., Мурзин В. Ю. Былое украинской степи. — К. — Николаев : Возможности Киммерии, 1997. — 52 с.
17. Бунятян К. П. Давнє населення України : навч. посібник. — К. : Либідь, 1999. — 228 с.
18. Геродот. История / Геродот ; пер.и примеч. Г. А. Стратановского. — М. : АСТ, 2006. — 696 с.
19. Добровольський О. А. Кризь тисячоліття. Історія Миколаївщини в топонімах. — Миколаїв : Можливості Киммерії, 1998. — 144 с.
20. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посібник / за ред. проф. А. Яртися та проф. В. Мельника. — Львів : Світ, 2005. — 568 с.
21. Шевченко Т. Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє. — К. : Дніпро, 1982. — 647 с.
22. Геродот. История / Геродот ; пер.и примеч. Г. А. Стратановского. — М. : АСТ, 2006. — 696 с.
23. Гудзь-Марков А. В. История славян. В трех книгах. — М. : Произв.-изд. комбинат ВИНТИ, 1997. — 488 с.
24. Там само.
25. Геродот. История / Геродот ; пер.и примеч. Г. А. Стратановского. — М. : АСТ, 2006. — 696 с.
26. Гудзь-Марков А. В. История славян. В трех книгах. — М. : Произв.-изд. комбинат ВИНТИ, 1997. — 488 с.
27. Дильонгова Ганна. Історія Польщі. 1795–1990 / Дильонгова Ганна ; пер з польск. М. Кірсенка. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 239 с.
28. Геродот. История / Геродот ; пер. и примеч. Г. А. Стратановского. — М. : АСТ, 2006. — 696 с.
29. Там само.
30. Там само.
31. Рубинштейн Р. И. Древний Восток. Книга для чтения. — М. : Просвещение, 1974. — 168 с.
32. Древний Восток. Книга для чтения / Под ред. акад. В. В. Струве. — М. : Госуд. учебно-педагог. изд-во Мин. просв. РСФСР, 1958. — 239 с.
33. Новый Завет. От Матфея. 15:32 – 16:7.

S. PRON

Mykolaiv

THE SECRET OF THE HISTORY OF UKRAINE (POSSIBLE PROPHECY OF HERODOTUS): INTRA VIRES

Using the writings of Herodotus and special studies of Ukrainian, Russian and foreign scientists, the author tries to understand the history of today's Ukraine, drawing parallels and applying original prophecy of «Father of History».

Key words: Herodotus, history, Ukraine, muse, unity, work, prosperity, protection, freedom.

C. B. PRON

г. Николаев

ТАЙНА ИСТОРИИ УКРАИНЫ (ВОЗМОЖНЫЕ ПРОРОЧЕСТВА ГЕРОДОТА): INTRA VIRES.

Используя труд Геродота, материалы специальных исследований украинских, российских, иностранных ученых, автор пытается разобраться в сегодняшней истории Украины, проведя параллели и применяя своеобразные пророчества «Отца истории».

Ключевые слова: Геродот, история, Украина, музы, единство, работа, благосостояние, защита, свобода.

Стаття надійшла до редколегії 31.03.2015 р.

РОЗДІЛ 3

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(420)«1714/1837»

А. С. АКУНИН

г. Николаев

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ РАБОВ В АНГЛИЙСКИХ КОЛОНИЯХ НОВОГО ВРЕМЕНИ И КРЕСТЬЯНСТВА УКРАИНЫ В ПЕРИОД МАССОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ: ПОПЫТКА СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА

Автор пытается провести параллели в контексте изучения таких явлений как работорговля в XVIII в. и массовые политические репрессии среди украинского крестьянства в первой половине XX в. Делается вывод про то, что экономическая эксплуатация одних людей другими существовала как в Новое время в виде работорговли, так и в Новейшее время в виде колхозной системы и сопутствующих ей факторов.

Ключевые слова: рабство, Великая Британия, политические репрессии, Украина.

Целью данной статьи стала попытка раскрыть отдельные аспекты укоренения капиталистических отношений в Европе в Новое время. Для этого, как нам кажется, не последним будет показать роль рабовладения в первоначальном накоплении капиталов как отдельными лицами, так и целыми государствами. Автор также сравнивает процессы, связанные со строительством социализма как в Украине, так и СССР в 20–30-х гг. XX в. Доказывается, что благополучие отдельных государств в определённый период времени пошло резко вверх в результате жестокой эксплуатации рабского труда (как колониального периода в Западной Европе и Северной Америки, так и периода массовой и сплошной коллективизации, репрессий в СССР) отдельных слоёв общества.

Пожалуй, начнём с анализа «первоисточков» этих процессов. Первые рабы-африканцы были привезены в Европу в 1442 г. Через полвека Колумб открыл Америку, и невольничьи корабли начали снова, как челноки, через Атлантический океан ме-

жду Африкой и Америкой. Больше четырех столетий продолжалась работорговля. Рабы-африканцы создали процветающие вестиндские колонии европейских стран, они же вдохнули жизнь в рудники и плантации Бразилии, Кубы, Гаити. Могущественная империя «короля-хлопка» в южных штатах США существовала только благодаря чернокожим невольникам, работавшим на хлопковых плантациях. Быстрое развитие некоторых городов Европы и Америки – Ливерпуля, Бристоля, Нанта, Нью-Йорка, Нового Орлеана, Рио-де-Жанейро и других – было связано с их участием в работорговле. Европейские и американские предприниматели богатели, обменивая в Африке товары на рабов. Они получали еще большую прибыль от продажи африканцев в Вест-Индии и Америке. Продукция плантаций – хлопок, сахар-сырец, табак и другие товары – отправлялась в Европу, где становилась сырьем для развивающейся промышленности. Продажа колониальных товаров в Европе приносила новые прибыли купцам и работорговцам. Это и

была так называемая треугольная торговля (Европа – Африка – Вест-Индия или Америка – Европа), которая приносила громадные барыши и работорговцам и плантаторам, и европейским предпринимателям [1]. С середины XVI в. все Атлантическое побережье Африки от Зеленого Мыса (Сенегал) до Луанды в Анголе превратилось в огромный резервуар рабов для плантаций Нового Света. Африканцев сотнями тысяч использовали как рабочий скот на сахарных, табачных и хлопковых плантациях, а также в рудниках [2].

За четыре с лишним столетия, в течение которых эта система процветала, не менее 65–75 миллионов негров было насильно вывезено из Африки; одни из них были доставлены на американскую землю, где они были обречены на пожизненное рабство, другие погибли из-за нечеловеческих условий в пути через океан [3]. Негритянский народ повсюду оказывал противодействие своим поработителям – и в Африке, и на борту кораблей, и в Вест-Индии и Южной Америке, и в колониях, которым предстояло стать Соединенными Штатами, – с непреклонной решимостью выжить, проявляя твердую волю к сопротивлению и неукротимый дух борьбы. Способы сопротивления, как индивидуального, так и коллективного, сильно различались. Они включали замедление работы, симуляцию болезней, уничтожение орудий труда, дурное обращение с рабочим скотом, бегство, поджоги, покушения на жизнь хозяев (особенно посредством отравления), самокалечение и самоубийство, убийство своих детей, покушку свободы, восстания.

В конце 1680-х гг. заговоры рабов значительного масштаба нарушили покой Виргинии и Мэриленда; их раскрытие кончилось казнью нескольких рабов. Та же картина повторилась в 1709 и 1710 гг.; правда, на этот раз в заговорах рабов были замешаны наряду с неграми и индейцы. Наиболее крупными примерами явились вооруженные выступления и заговоры, происходившие в 1713 и 1720 гг. и неоднократно вновь вспыхивавшие в 1737–1741 гг. В 1722 и 1723 гг. были ликвидированы массовые заговоры в Виргинии. В 1759 и 1760 гг. недовольство рабов вновь бурно дало о себе знать в Южной Каро-

лине. В начале 1770-х гг. появились сообщения о волнении и восстании среди рабов Джорджии (где за 20 лет до этого утверждено рабство), а год, предшествовавший Декларации независимости, ознаменовался массовым заговором в Северной Каролине [4].

Документы и газеты колониального периода испещрены упоминаниями об индивидуальных насильственных актах сопротивления. Так, уже в 1644 г. правители Коннектикута жаловались, что кабальные слуги проявляли «упрямство, строптивость и недовольство». Попадаются в материалах того времени и ссылки на отказ кабальных слуг от работы. Из документальных материалов того времени совершенно ясно, что это представляло весьма реальную проблему для хозяев, и газетные объявления о беглых рабах – необычайно распространенное явление для периода, предшествующего Американской революции [5].

Многих рабов захватывали во время военных действий или похищали при набегах. Потом их переправляли на дальние расстояния караванами. Люди шли, скованные друг с другом. Часто их отрывали от родных и любимых, клеймили, потом обнаженными и в кандалах бросали в небольшие лодки, на которых доставляли на суда, идущие через Атлантику. Некоторые предпринимали отчаянные попытки сбежать. Это влекло за собой какое-то наводящее на других ужас возмездие – торговцы могли «отрезать ноги и руки некоторых рабов, чтобы напугать остальных». Большинство (в особенности дети) и так уже пребывали в страхе, а тут приходили в состояние «оцепенения и бесчувственности» или испытывали физический шок. Эти люди никогда не выходили к морю. Во время двухмесячного путешествия, особенно, если оно затягивалось из-за штормов или штилей, рабы вели жизнь, подобную агонии. Они задыхались в тесном помещении, «дышали отвратительным воздухом, катались в собственных испражнениях». Железные кандалы врезались им в плоть, их плохо кормили, начинались болезни. Худшим убийцей считалась дизентерия. Рабыни часто «становились жертвами грубой похоти белых дикарей» [6].

Трансатлантическая работорговля вызвала далеко идущие изменения в хозяйст-

венной и политической жизни Африки к югу от Сахары. В некоторых районах она полностью сковала развитие производительных сил. Огромный отток людей, который можно сравнить с кровопусканием, между XVII и XIX вв. приостановил прирост населения на огромных территориях Западной Африки. Африку насильственный увод рабов лишал самых молодых и здоровых людей, т. е. наиболее ценной рабочей силы [7]. Со времени запрещения торго неграми английским правительством в 1807 г. до организации постоянного патрулирования в 1819 г., в среднем ежегодно вывозилось из Африки до 95240 негров, из которых во время перевозки умирало 27920 или почти 19%, немного меньше 1/5 всех вывезенных для продажи. С 1819 г., – эпохи организации крейсерства, по 1841 г. их вывозилось уже ежегодно по 110000, по пути умирало 27 1/2 тысяч, или ровно четвертая часть; английские же крейсера успевали захватывать только по 4000 ежегодно. Наконец с 1841 г., со времени обнародования конвенции великих европейских держав, признавшей торгов морским разбоем и давшей крейсерам право осмотра, подозреваемых в совершении этой торговли, судов, не взирая на их флаг, продажа в рабство хотя немного и сократилась, но всё ещё оставалась довольно значительной. Так с 1841 г. по 1848 г. в среднем ежегодно вывозилось из Африки до 54000 негров, погибало во время переезда до 12500 или немного более пятой части; захватывалось же крейсерами до 4000 ежегодно или около 1/14 части. Всего же за сорок лет с эпохи запрещения торго невольниками в британских владениях, вывезено из Африки 3904906 негров, из которых 895699 погибло в дороге, 117380 человек перехвачено крейсерами и возвращено на родину, 1476800 чел. доставлено в Бразилию, 1088027 в испанские колонии и 257000 в другие страны [8].

Таким образом, не смотря на все усилия уничтожить неготорговлю, она продолжала существовать в самых обширных размерах и благородные защитники человеческих прав в скором времени убедились в недостаточности одних лишь запретительных мер против торго невольниками. Тогда они решились идти далее и начали апеллировать к общест-

венному мнению и правительству, чтобы оно показало огромный пример миру уничтожением невольничества в британских колониях.

Про существования «невольников» (но уже не в далёких XVII–XVIII вв., а в первой половине XX в.) можно с полной уверенностью говорить в контексте изучения проблемы массовых политических репрессий в СССР, в частности, в Украине. Важное значение для понимания государственной политики в конце 1920-х – в начале 30-х гг. имеет анализ процесса ликвидации «кулачества» как класса в Украине и, в частности, в её южном регионе. Под воздействием этого процесса интенсивно изменялась социальная структура, политическая система украинского общества. Процесс раскулачивания представлял собой серию централизованно-инициированных политических кампаний по конфискации крестьянского имущества, которое передавалось колхозам. Особенно чётко инициатива лидеров компартии и лично И. Сталина прослеживалась во время депортации десятков тысяч хозяйств украинских крестьян в отдалённые районы севера России, Урала, Сибири, Казахстана. Ещё накануне раскулачивания в 1927–1928 гг. началось давление со стороны государства на крепких хозяев, их обкладывали налогами, твёрдыми заданиями по хлебосдаче, а «недисциплинированных» выселяли за пределы данной земельной общины, в результате чего возникали «кулацкие выселки». [9]. Раскулачивание и выселение раскулаченных власть пыталась представить и как метод хозяйственного освоения окраин, как «спецколониацию» новых территорий. Но специальной программы колонизации районов «кулацкой ссылки» не было. Директивы высшего руководства механически определяли, где, когда и сколько необходимо «ликвидировать» хозяйств: кого определить в лагерь «специального назначения», кого выселить в отдалённые районы, а кого расселить в пределах районов проживания. Среднее же звено в аппарате насилия было встревожено прежде всего тем, чтобы полностью затруднить или совсем не допустить побег «спецпоселенцев», и соответственно подыскивала для колонизации самые глухие и отрезанные от дорог селения.

А самое низшее звено карательно-репрессивной системы – комендатура и её персонал, согласно инструкциям о их деятельности, должны были (и были) равнодушными к вопросам целесообразности хозяйственного освоения своей «зоны», и больше всего – к гибели людей от голода, холода и тяжелейшей работы. При депортации людей перевозили под конвоем в переполненных товарных вагонах. Медицинский осмотр назначенных на выселение делался редко, и в эшелоны попадали больные тифом и другими эпидемическими заболеваниями, что приводило к повышению смертности среди спецпоселенцев.

23 января 1930 года Политбюро ЦК КП(б) У закрытым решением утвердило положение Государственного политического управления (ГПУ) Украины относительно ликвидации кулачества как класса. В это время на места разослали инструкцию ЦИК и СНК СССР о методах относительно проведения раскулачивания. Она предполагала в районах сплошной коллективизации конфискацию у кулаков орудий производства, скота, жилья, хозяйственных, производственных и торговых предприятий, продовольственных, кормовых и семенных запасов, излишков домашнего имущества [10; 11].

«Кулака» находили везде, ибо образ врага надёжно работал на становление административно-феодалной системы. К примеру, выселение кулаков из населённых пунктов Новобугского района на Николаевщине (Украина) началось 16 февраля 1930 г. в 7 часов утра. В сельсоветах эту работу возглавляли уполномоченные райисполкома, в подчинении которых были работники милиции, а также отправленные из Николаева и райцентра работники партийных, советских и комсомольских органов, местные активисты. Были задержаны главы семейств, которых должны были выселить. Потом были выселены из домов и члены семей – всего 501 чел. Их посадили на обозы и под охраной отправили на пункты сбора, где происходила посадка в эшелоны [12; 13]. За время с 18 февраля по 12 марта 1930 г. за пределы Украины выселено 12539 кулаческих семей, общей численностью 57720 человек [14; 15].

Основные же принципы организации выселков и регламент внутреннего распорядка в них содержались в инструкции ВУЦИК от 29 мая 1930 г. «Про порядок расселения кулаков в пределах УССР». Раскулаченных селили небольшими группами (до 50 семей на выселок) в местах, отдалённых от городов, райцентров и железных дорог. Необходимые жилые и хозяйственные сооружения на выселках раскулаченные должны были сооружать на собственные деньги. Раскулаченные крестьянские хозяйства находились на полном самообеспечении и, кроме того, вынуждены были выполнять планы по хлебосдаче, платить налоги, как и остальные хозяйства единоличников. Без согласия уполномоченного, которого назначал сельсовет с райисполкомом, не разрешалось покидать выселок. Райисполкомы широко использовали работу раскулаченных по 3-м категориям на тяжёлых землеройных работах, в дорожном строительстве, на лесоразработках [16]. Были случаи, когда переселенные в соседние сёла или даже депортированные на Север крестьяне возвращались в родные дома. Согласно протоколу № 17 заседания Политбюро ЦК КП(б) У от 13 ноября 1930 г. к «возвращенцам» применяли репрессивные меры вплоть до депортации в самые отдалённые места [17].

Таким образом, истребление крестьянской элиты, способных и инициативных производителей, окончательно сломило хребет одной из самых мощных в мире сельскохозяйственных цивилизаций. До мая 1930 г. из республики выселили 20761 сельскую семью в составе 98743 чел. [18]. Немало крестьянских семей было выслано осенью 1930 г. окружными отделами ГПУ, в июне-июле 1931 г. прошла вторая волна централизованной депортации, в результате чего из Украины было депортировано 30000 хозяйств (от 120 тис. до 130 тис. чел.). Несколько тысяч хозяйств было депортировано в 1932–1933 гг. [19]. Созданная в довоенные годы колхозная система по сути создала новую модель крепостничества, которая содержала в себе соединение как экономического, так и внеэкономического принуждения.

Естественно, будучи взвешенными в суждениях, убедительно видим, как похожи

судьбы подневольных рабов в колониальный период европейских государств и экономическое принуждение по отношению к отдельным категориям граждан СССР первой половины XX в.

Список использованных источников

1. Абрамова С. Ю. Африка: четыре столетия работорговли. — М. : Наука. Главная ред. восточной литературы, 1992. — С. 3—4.
2. Бюттнер Т. История Африки с древнейших времен. — М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. — С. 122—123.
3. Аптекер Г. История американского народа. Колониальная эра / Г. Аптекер / пер. с англ. И. Романова. — М. : Изд-во ин. лит-ры, 1961. — С. 12.
4. Аптекер Г. — Указанная работа. — С. 63—66.
5. Там же. — С. 68—69.
6. Брендон П. Упадок и разрушение Британской империи 1781-1997 / Пирс Брендон. — М. : АСТ, 2010. — С. 44—45.
7. Бюттнер Т. — Указанная работа. — С. 125.
8. Вольский М. Рабская обработка земли: Античность. Европейские колонии. Соединённые Штаты / М. Мартинович. — 2-е изд. — М. : ЛИБРОКОМ, 2011. — С. 134—135.
9. Безансон А. Война большевиков против селян // Всесвіт. — 1993. — № 9—10. — С. 129.
10. Васильев В. Коллективизация и селянский оппортунизм на Украине (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильев, Л. Виола. — Вінниця : Логос, 1997. — С. 77—79.
11. Макаруч С. Коллективизация сельского хозяйства на Николаевщине та її наслідки / С. Макаруч, М. Рихальський // Реабілітовані історією. Масові репресії на Николаевщині в 1921–1950-ті роки: Збірник. Випуск 2. — К. — Миколаїв : Світогляд, 2004. — С. 78—79.
12. Там же. — С. 80.
13. Вашкевич В. Правда і кривда: дещо про розкуркулення на Николаевщині / В. Вашкевич, М. Степаненко // Радянське Прибужжя. — 1998. — 18 червня. — С. 2.
14. Васильев В. — Указанная работа. — С. 211.
15. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. І. Винниченко. — К. : Рада, 1994. — С. 20.
16. Єрмак О. П. Ліквідація куркульства як класу / О. П. Єрмак // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — К. : Інститут історії України НАН України, 1991. — Випуск 1. — С. 55—56.
17. Винниченко І. І. — Указанная работа. — С. 20.
18. Васильев В. — Указанная работа. — С. 48, 90.
19. Васильев В. Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни // Укр. іст. журн. — 2005. — № 1. — С. 25.

A. AKUNIN

Mykolaiv

SOCIAL LEGAL STATUS OF SLAVES IN ENGLISH COLONIES OF MODERN TIMES AND THE PEASANTRY OF UKRAINE DURING MASS POLITICAL REPRESSIONS: ATTEMPT OF THE COMPARATIVE ANALYSIS

The author tries to draw parallels in the context of studying of such phenomena as a slave trade in the XVIII century and mass political repressions among the Ukrainian peasantry in the first half of the XX century. The conclusion that economic exploitation of one people by others existed both during Modern times in the form of a slave trade, and in the Latest time in the form of collective-farm system and its contributing factors is drawn.

Keywords: slavery, Great Britain, political repressions, Ukraine.

O. S. AKUNIN

m. Mиколаїв

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ РАБІВ В АНГЛІЙСЬКИХ КОЛОНІЯХ НОВОГО ЧАСУ І СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ В ПЕРІОД МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Автор намагається провести паралелі в контексті вивчення таких явищ як работоргівля у XVIII ст. і масові політичні репресії серед українського селянства в першій половині XX ст. Робиться висновок про те, що економічна експлуатація одних людей іншими існувала як в Новий час у вигляді работоргівлі, так і в Новітній час у вигляді колгоспної системи та супутніх їй факторів.

Ключові слова: рабство, Велика Британія, політичні репресії, Україна.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2015 р.

УДК 327(438)+327.7

Н. М. БУГЛАЙ

м. Миколаїв

ПОЛЬЩА У СИСТЕМІ СПІВРОБІТНИЦТВА ВИШЕГРАДУ

В статті проаналізовано зовнішню політику Польщі в рамках Вишеградської четвірки. Розкрито значення Вишеградського напрямку як ключового елементу регіональної політики РП та його вплив на інтеграцію країни в європейські та євроатлантичні структури.

Ключові слова: зовнішня політика, Республіка Польща, Вишеградське співробітництво, регіональний рівень, Центрально-Східна Європа.

Вишеградська група (Вишеградська четвірка) – угруповання чотирьох центральноєвропейських країн: Польщі, Чехії, Угорщини і Словаччини. Спільність цілей закордонної політики, історичного досвіду та географічна близькість спричинили появу цього регіонального утворення, що взяло курс на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур.

Вишеградське об'єднання виникло 15 лютого 1991 року внаслідок зустрічі президентів Польщі Леха Валенси і Чехословаччини Вацлава Гавела та прем'єра Угорщини Йозефа Антала в угорському місті Вишеград, після ухвалення «Декларації про співпрацю Чеської та Словацької Федеративної республіки, Республіки Польща та Угорської республіки на шляху до європейської інтеграції» [5]. Пізніше відбулось розширення «трійки» засновників до «четвірки» (В-4) через утворення 1 січня 1993 року незалежних Чеської і Словацької Республік.

Актуальність дослідження проблеми визначається необхідністю висвітлення історії країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), в т. ч. Республіки Польща в контексті зовнішньої політики новітньої доби. Історія Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини має багато особливого, спільного і відмінного, що є відображенням інтересів цих країн, у т. ч. на міжнародній арені. Інтерес даної теми для історичної науки України обумовлюється потребою вивчення та аналізу мотивів співпраці країн центральноєвропейського регіону в контексті набуття такого досвіду для нашої країни.

Вишеградське співробітництво має глибокі історичні корені. Підвалинам Вишеград-

ського співробітництва країн Центральної Європи присвячена наукова стаття доктора історичних наук Є. Кіш «Вишеградське співробітництво: історичні аспекти середньовіччя Центральної Європи», де згадується історична зустріч 1335 року, що фактично і поклала початок подальшій розбудові власне концепту Вишеград [9].

В контексті досліджуваної теми можна відзначити вітчизняні наукові розвідки Н. Бокало та С. Трохимчука, В. Дем'янець, Д. Мороза, М. Ткачука; Г. Шелест та О. Полторакова з питань Вишеградського співробітництва ХХ–ХХІ століть, що висвітлюють окремі аспекти його функціонування [1; 4; 10; 12; 14]. Деякі праці відображають також стан та перспективи зв'язків України з країнами Вишеградської групи й присвячені різним питанням українсько-вишеградських відносин [6]. Окремо виділяється аналітична доповідь «Співробітництво з країнами Вишеградської четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України» авторського колективу під керівництвом С. І. Мітряєвої [11].

В контексті вивчення даного питання, зазначимо, що наявні в науковому обігу праці висвітлюють проблематику Вишеградського співробітництва в цілому, особливо не зосереджуючись на окремих країнах, що входять до групи, за винятком робіт, що мають поодинокий, фрагментарний характер. Незважаючи на свою актуальність, проблема польського формату Вишеграду залишається майже не розробленою і лише частково висвітленою у вітчизняній науці.

У дослідженні зроблена спроба проаналізувати польський фактор Вишеградської співпраці та з'ясувати позицію Польщі в роз-

будові міжнародних відносин субрегіонального формату у Центральній-Східній Європі після 1991 року.

Відносини Республіки Польща з країнами Центрально-Східної Європи – один із найважливіших напрямів її зовнішньої політики. Після розпаду соціалістичного табору Польща посіла передові позиції по здійсненню політичних та економічних перетворень в ЦСЄ, завдяки чому була включена до першої групи держав розширення НАТО та ЄС на Схід. Добившись повноправного членства в цих структурах, РП проявляє активну політику просування західних цінностей на кордоні Європейського Союзу та НАТО, що зумовлює особливий статус країни в регіоні.

Після 1989 року Польща кардинально змінила зовнішньополітичну доктрину, що вивела країну з-під радянського впливу й визначила нові пріоритети та завдання польської дипломатії, у тому числі й на регіональному рівні. Зовнішня політика Польщі у цей період була підпорядкована потребам внутрішньої політики та економічним інтересам держави. В цей час зростає її геополітичне значення та міжнародний авторитет. Пріоритетами зовнішньої політики РП були інтеграційні устремління прозахідного вектору, налагодження економічної співпраці, вирішення історичних суперечок, розвиток структур «нового регіоналізму» [3].

Провідним вектором польської регіональної політики є центральноєвропейський напрям. Найважливіші міждержавні взаємодії Польщі в ЦСЄ пов'язані з Чехією, Угорщиною, Словаччиною, що виступають основними партнерами РП в регіоні. Вишеградський напрям є ключовим елементом регіональної політики Польщі, а спільна робота країн Вишеграду з інтеграції в європейські та євроатлантичні структури сприяла реалізації цих намірів.

Ідея регіональних міждержавних об'єднань має давні історичні традиції. Наявною є практика співпраці держав, що волею географічних і культурних обставин перебувають в однаковій геополітичній ситуації та об'єднуються. «Вишеград» має символічне значення для сучасного формату співробітництва центральноєвропейських країн. В листопаді

1335 року відбулась зустріч угорського (Карла Анжуйського), чеського (Яна Люксембурзького) та польського (Казимира III) королів, а також представників німецького Рицарського Ордену у Вишеградському замку. Три центральноєвропейські королівства: Чехії, Польщі та Угорщини були на стадії формування, з багатьма подібними ознаками. Всі три королівства стояли перед схожими викликами часу, отже це теж спонукало їх до спільних об'єднаних зусиль.

Після тривалої підготовки та підписання мирних договорів вони домовилися про співпрацю у політичній та економічній сферах. Ті події були певним етапом розвитку та зміцнення міждержавних відносин країн центральноєвропейського регіону. Кожна з сторін відстоювала власні досягнення чи інтереси. Для поляків ця зустріч була однією з найважливіших зовнішньополітичних подій XIV ст., пріоритет мали польсько-чеські відносини та польські відносини з рицарським орденом [9].

Говорячи про новітню добу розвитку Вишеградського співробітництва, доцільно згадати, що у 1990-ті роки в ЦСЄ утворилось кілька регіональних угруповань, що стало об'єктивною реакцією на розпад радянських систем РЕВ і ОВД. Регіон потребував створення європейського міждержавного об'єднання, що було б спробою протистояння європейському дисбалансу міжнародних відносин в постблоковий період і збереження європейської стабільності після розвалу соціалістичної системи.

Вишеград не створювався як альтернатива європейської інтеграції, а навпаки як її майбутня складова в контексті перехідного, підготовчого кроку до ЄС. Учасники Вишеградської групи мали на меті винятково політичні наміри: деформація постсоціалістичної інфраструктури, перехід на ринкові відносини, розбудова демократичних засад державності та формування демократичних суспільств, співробітництво у військовій і безпековій сферах та вироблення спільних зовнішньополітичних критеріїв щодо провідних структур: ЄС та НАТО [13, 24].

Вишеградське об'єднання сформували країни, які утворюють так звану «класичну» Центральну Європу, поділяючи географічне

розташування та подібні тенденції історичного розвитку, включно з входженням у певні періоди до єдиних державних утворень чи до табору країн-сателітів СРСР. В-4, на відміну від інших субрегіональних утворень, до складу яких входять і постсоціалістичні країни (Центральноєвропейська ініціатива, Центральноєвропейська угода про вільну торгівлю) не розширювала свій склад, якщо не враховувати розширення «трійки» до «четверки» [11, 4–5].

Основними чинниками, які обумовили розвиток Вишеградського блоку стали наступні фактори: історичний (спільний спадок Австро-Угорської монархії, потреби консолідації заради відродження центральноєвропейської тотожності), політичний (повернення в об'єднану Європу, забезпечення гарантій незворотності позитивних зрушень та реформ, зміцнення миру, безпеки і стабільності, розбудови стабільного громадянського суспільства та консолідованої демократії), економічний (формування нових ринкових засад конкурентної спроможності регіону в умовах європейської інтеграції та розгортання процесу глобалізації), соціокультурні чинники (відродження центральноєвропейської ідентичності як основи конкурентної спроможності центральноєвропейського регіону в об'єднаній Європі) [10].

Як зазначає д.і.н. Єва Кіш, історію розвитку діяльності міжнародного регіонального об'єднання країн Вишеградської четвірки доцільно розділити на два періоди. Перший період – від часу утворення 1991 року до 2004 року – як формування Вишеградського об'єднання з 15 лютого 1991 року, до приєднання РП, УР, ЧР та СР до Європейського Союзу і включно до НАТО. Другий період – з 2004 р. і на широку перспективу сьогоденного майбутнього, коли співпраця чотирьох країн Вишеградської групи відбувається вже в складі ЄС [8, 260].

З прийняттям Вишеградської декларації, на початковому етапі закладення основ майбутнього співробітництва, діяльність Вишеградської групи не відрізнялась інтенсивною співпрацею. Відбувалися зустрічі на найвищому рівні, приймалися політичні декларації, та реальні здобутки були лише у сфері безпе-

ки та військової справи. Для постсоціалістичної Польщі це час налагодження контактів з європейськими інституціями та ефективної двосторонньої політики, що сприяла демократичним змінам в регіоні. Вишеградське об'єднання майже одразу проголосило курс на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. Основними завданнями цього угруповання протягом 1992–1993 рр. Польща вбачала інтенсифікацію політичних консультацій, узгодження та вироблення позицій, особливо щодо ЄЕС, утворення зони вільної торгівлі й встановлення відносин з Великою сімкою.

Процес розпаду Чехословаччини і супутні події спричинили кризу співпраці. Проте у вересні 1993 року вдалося погодити меморандум урядів цих країн щодо інтенсифікації співпраці з ЄЕС і перспективи членства в ній, а в грудні підписати Центральноєвропейську угоду про вільну торгівлю (СЕРТА). Окрім існуючих проектів, наприклад співпраці Вишеградської групи з країнами Бенілюксу, політична співпраця була майже повністю згорнута аж до 1997–1998 рр. [2, 5].

Важливим для В-4 став 1998 рік, коли в Словаччині до влади замість В. Мечіара прийшла реформаторська команда М. Дзуринди, а в Чехії В. Клауса змінив соціал-демократ М. Земан. На саміті в Будапешті прем'єр-міністрів Польщі, Чехії та Угорщини 21 жовтня 1998 року була задекларована приналежність Словаччини до Вишеграду, що є свідченням нового етапу вишеградської співпраці. Було проголошено про співпрацю у переговорному процесі з Європейським союзом, а також про підтримку інших країн регіону на шляху інтеграції. Однією із основних цілей було визначено членство Словаччини в НАТО.

Відновлення співпраці, спричинене приготуваннями до членства в НАТО, стало однією із заслуг польської дипломатії, яка виступила за розширення та поглиблення співпраці. У країнах Вишеградської групи були різні стартові позиції. Після вступу в 1999 році Польщі, Угорщини і Чехії до НАТО і початку переговорів з ЄС роль Вишеградської групи для Польщі вбачалася перед усім у провадженні консультацій, які стосуються розширення ЄС і співпраці в рамках НАТО, а також

підтримка кандидатури Словаччини у північноатлантичній інтеграції, результати якої увінчались успіхом у березні 2004 року.

Важливою віхою Вишеградського виміру була зустріч прем'єр-міністрів чотирьох країн в Братиславі, що відбулась 14 травня 1999 року, де були погоджені цілі та методи діяльності відновленого формату та визначені основні аспекти діяльності. В грудні 1999 року в Братиславі відбулась зустріч президентів чотирьох держав, де було започатковано інститут головування Вишеграду. Під час головування Польщі (з 2000 – перша половина 2001 р.), були визначені завдання: підтримка цілей Вишеградської групи в країнах ЄС та НАТО, підтримка словацької кандидатури до НАТО, зміцнення усвідомлення В-4 як регіонального центру економічної та політичної стабільності, продовження співпраці з третіми країнами (Україна, Словенія). Засобами реалізації цієї програми стали тісна міжурядова, міжпарламентська і позаурядова співпраця, узгодження спільних заяв щодо європейської інтеграції, зустрічі та консультації експертів, зустрічі на високому політичному рівні з представниками ЄС та Європейської Комісії (формула «4+1»), спеціальні зустрічі представників В-4 з іншими державами (зі Словенією, Україною, Литвою та Хорватією) [2, 6].

Період трансформації спричинив кілька криз у відносинах усередині Вишеградської спільноти. Під час переговорів про вступ до ЄС країни-учасниці не виявили належної єдності. Польща виступала на переговорах окремо, відстоюючи власні інтереси без погодження з іншими учасниками. Це було пов'язано з питаннями сільськогосподарської політики ЄС та фінансовою допомогою Польщі. Ця ситуація викликала певні непорозуміння у стосунках між Польщею з одного боку і Чехією та Угорщиною з іншого.

Загострення відносин між вишеградськими державами також викликали переговори в рамках Копенгагенського самміту ЄС у грудні 2002 року, де вони спочатку повинні були виступати спільним фронтом. До цього призвів так званий «індивідуалізм» Польщі та здобуття нею додаткових 1,5 млрд євро фінансування від ЄС. Також, великі суперечки

всередині Вишеградської групи викликала позиція Польщі щодо положень Конституції ЄС, яка виступила категорично проти процедури розподілу голосів в Раді міністрів, відстоюючи так звані ніщцькі принципи, заблокувавши, разом з Іспанією, процес переговорів. Вишеградська група робила спроби стати посередником у польсько-німецькому діалозі в справі досягнення згоди щодо статей майбутньої Конституції [2, 6].

Ці факти є підтвердженням особливого статусу РП у В-4 як такої, що спроможна самостійно відстоювати свою позицію, хоча і не характеризує її як «добропорядного» члена однієї команди. Безкомпромісність позиції Польщі з багатьох важливих питань, навіть всередині В-4 свідчить про еволюцію зовнішньої політики країни в бік активного просування свого лідерування в регіоні. Незалежність і твердість позиції Польщі в В-4 обумовлюється також підтримкою США, через те, що вона є головним провідником політики Сполучених Штатів в регіоні і претендує на роль «архітектора» східного виміру політики ЄС, що виділяє її з поміж решти країн ЦСЄ.

Під час головування Словаччини на Вишеградському форумі (до 30 червня 2003 року), обговорювались питання розширення НАТО та спільну позицію країн об'єднання щодо розширення ЄС. Голови урядів В-4 обговорюючи актуальні питання розширення ЄС, заявили про проблематичність вступу їх країн до Євросоюзу у разі, якщо вони стануть лише так званими чистими платниками податків до спільної казни, тобто сплачуватимуть суму вищу, ніж отримуватимуть. Дуже активно з цих питань висловилась саме Польща. Під час спільної прес-конференції прем'єр-міністр РП Л. Міллер заявив, що жоден з нових членів не може бути чистим платником податків, оскільки бідніші країни не можуть допомагати багатшим. Від імені всієї «четвірки» він висловився проти «членства другої категорії», підкресливши, що нові члени ЄС повинні мати рівні шанси з нинішніми членами. Л. Міллер також висловився з приводу власне процесу розширення Європейського Союзу. На його думку, розширення ЄС не може відбутися без Польщі, оскільки як «Євросоюз не можна уявити без Німеччини,

так і його розширення без Польщі» [7, 162–163].

Завдяки наполегливій і скоординованій співпраці країн Вишеградської четвірки в 2004 році завершився черговий етап його еволюції. 24 березня 2004 року Словаччина стала повноправним членом НАТО, а 1 травня 2004 року всі чотири країни Вишеграду вступили до ЄС. Слід наголосити, що саме вишеградська солідарність та взаємна підтримка зіграли надзвичайно важливу роль у здійсненні стратегічних планів держав-учасниць групи. Саме солідарна цілеспрямована підтримка з боку вишеградських партнерів-членів НАТО стала визначальною у прискореному вступі Словаччини в трансатлантичний блок, а постійні консультації, погодження позицій і координація кроків на міжнародній арені забезпечили одночасний вступ РП, СР, УР і ЧР до Європейського Союзу.

Після травня 2004 року вишеградська співпраця набула стратегічного характеру, коли постала проблема вироблення плану фінансування на 2007–2012 роки. Це ключове питання для всіх країн Вишеградської групи, зважаючи на їхнє економічне відставання відносно інших країн ЄС. Ліквідація цього відставання стала їх спільною метою. Втім потрібно розуміти той факт, що на сьогоднішній день країни Вишеградської четвірки виступають не лише як партнери в рамках ЄС та союзники по НАТО, але і як суперники в боротьбі за здобуття фінансування та прихильності з боку західноєвропейських держав та США. Після вступу країн Вишеградської четвірки до ЄС постає проблема підтримання відповідного статусу кожної з країн не лише в самій групі, а також питання до кого приєднатись вже всередині ЄС та в якій мірі підпорядковуватися ЄС, щоб найкращим чином захистити чи реалізувати власні інтереси в регіоні.

Приєднання у 1999 р. та 2004 р. країн Вишеграду до НАТО і Європейського Союзу геополітично змінило статус центральноєвропейського регіону. Відбулась трансформація білатеральних і багатосторонніх відносин країн Центральної Європи. Змінилась система відносин всередині Вишеграду і Вишеградської четвірки з іншими країнами-членами ЄС, а також з Україною. Змінився й

геополітичний статус Вишеградського об'єднання, що створило нові можливості єврорегіональної інтеграції, хоча визначило і передачу повноважень наднаціональним структурам – тобто ЄС [7].

Після виконання Вишеградською четвіркою головних завдань, зазначених у Вишеградській декларації, постало питання пошуку нової стратегії розвитку. З 2004 року і до середини 2005 в групі головувала Польща. Наприкінці 2004 року президент Польщі Александр Квасневський зазначив, що Вишеградська група може виступати зі спільними ініціативами, які стосуватимуться політики ЄС щодо її східних сусідів, у тому числі України, і мати істотну роль в побудові площини європейських цінностей. З 2008 року життєздатність Вишеградської четвірки, її спільні дії в рамках ЄС свідчать про початок нового етапу розвитку Вишеграду у новій геополітичній реальності на континенті. Серед нових пріоритетів вишеградського партнерства є допомога в розвитку євроінтеграційних ініціатив країнам-кандидатам на членство до ЄС і тих країн, що посилено співпрацюють в цьому напрямку без чітко окреслених перспектив вступу.

Серед науковців та політиків і після виконання країнами В-4 основного зовнішньополітичного завдання – набуття членства в НАТО та ЄС, і сьогодні точаться дискусії чи не перетворитися об'єднання на другорядний регіональний форум, якщо не буде знайдено нової формули для розвитку цієї співпраці. В більшості, наявними є прогнози, що в подальшому В-4 не розчиниться в ЄС і її держави будуть відігравати в Союзі помітну роль, бо на них в Європейському парламенті припадає стільки ж голосів, скільки на Францію і Німеччину і узгоджена позиція в даному випадку дозволить лобювати їхні спільні інтереси [2, 7].

На сьогодні механізм співпраці В-4 в рамках ЄС можна визначити у трьох сегментах: по-перше, це урядове співробітництво – яке є визначальним і найпотужнішим у структурі Вишеграду; по-друге – це зустрічі президентів країн-членів Вишеграду і, по-третє, – співробітництво парламентів країн-членів Вишеграду [7].

Вишеградська формула для Польщі є важливим механізмом регіональних контактів, що продовжує своє існування завдяки переконанню представників польської влади про його придатність та необхідність. Останнім часом, внутрішні політичні зміни і нова фаза стосунків з ЄС та НАТО зумовили її наповнення новим змістом, спрямованим у т. ч. на зміцнення безпеки у всьому регіоні. Така роль, визнається і приймається західними державами і йде у руслі польської зовнішньої політики, спрямованої на досягнення провідної позиції в регіоні Центральної та Східної Європи [2].

Механізм і структура співпраці Вишеградської четвірки в рамках ЄС зазнали на сьогодні певних якісних змін, особливо в плані координації дій їх центральних органів виконавчої влади. Важливим тут є проведення регулярних щорічних самітів прем'єр-міністрів В-4, а також зустрічей, переговорів представників міністерств країн Вишеграду. Принципово важливим є той факт, що по чергово, щорічно країна, яка головує у Вишеграді, презентує річний план дій, в якому вказує перелік зустрічей, консультацій, нарад міністрів та інших представників галузевих відомств, інших органів влади, експертів у чітко визначених сферах співпраці.

Інтерес у науковців продовжує викликати також проблема регіонального лідерства в «четвірці» та й у Центрально-Східній Європі, взагалі. Безперечно, лідерські претензії тут має Польща як найбільша регіональна економіка, що пов'язано з масштабами країни, її геополітичним розташуванням, особливими стосунками з партнерами по євроатлантичних зв'язках. Враховуючи відповідні фактори, а також зважаючи на важливу роль, яку Польща відіграє в регіоні Центрально-Східної Європи, наявний потенціал держави, її активну й тверду позицію в субрегіональних організаціях на кшталт В-4, можна констатувати, що її претензії на набуття статусу лідера в даному регіоні виправдались.

Республіка Польща розглядає участь в міжнародних регіональних організаціях виключно з позиції власних інтересів безпеки та економіки. РП виступає одним із найбільш послідовних ініціаторів регіонального співробітництва, постійно розширюючи сфери

взаємодії та рівень своєї участі. Після входу Польщі до ЄС її участь в регіональних організаціях наповнюється новим змістом і надає їй додаткові можливості для розвитку своєї економіки та укріплення безпеки.

Таким чином, Вишеградська четвірка є одним з ефективних прикладів успішної регіональної інтеграції постсоціалістичних держав на межі ХХ–ХХІ століть, що була зумовлена їх спільними історичним минулим, географічним положенням, політичними і економічними зв'язками, схожими геополітичними інтересами. За роки свого існування В-4 постала як складовий елемент нової структури безпеки не лише в регіоні ЦСЄ, але і на європейському континенті в цілому. Після виконання Вишеградською групою свого головного завдання: набуття всіма її учасниками членства в ЄС і НАТО, вона продовжує існувати. Держави субрегіону мають в цьому необхідність через спільність проблем внутрішньої та зовнішньої політики.

Польща показала безкомпромісність та послідовність на шляху здійснення поставлених зовнішньополітичних цілей в регіоні ЦСЄ. Для польської регіональної політики і на сьогодні стратегічно важливим залишається питання збереження механізмів співпраці у Вишеградському форматі й перетворення її у важіль європейської політики. З країнами Вишеградської групи Польщу єднає політичний діалог, транскордонна й військова співпраця, співробітництво у галузі культури, економіки, торгівлі та фінансів, а, головне, бажання разом працювати для подальшої стабілізації центральноєвропейського регіону.

Аналіз досвіду РП може служити Україні орієнтиром у формуванні власної регіональної політики та використанні її для реалізації національних інтересів та стратегічних цілей зовнішньої політики, враховуючи здобутки і помилки одного з найближчих сусідів.

Список використаних джерел

1. Бокало Н. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Вишеградської четвірки) / Н. Бокало, С. Трохимчук. — Львів, 2000. — 68 с.
2. Гуцуляк І. Р. Еволюція політики Польщі щодо Вишеградської групи / І. Р. Гуцуляк // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — Випуск 64. — Ч. II. — К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2006. — С. 4—7.

3. Гуцуляк І. Р. Центральна та Східна Європа у зовнішній політиці Республіки Польща: автореф. дис. ... канд. політ. наук / І. Р. Гуцуляк. — К. : Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2007. — 22 с.
4. Дем'янець В. І. Інтеграційна політика владних органів країн Вишеградської групи щодо ЄС і НАТО у 1989–1999 рр. : автореф. дис. ... канд. політ. наук / В. І. Дем'янець. — К. : Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАНУ, 2001. — 17 с.
5. Declarace o spolupraci Ceske a Slovenske Federativni Republiky, Polske Republiky a Madarske Republiky na ceste evropske integrace. 15.02.1991. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.visegradgroup.eu>.
6. Андрійчук О. Досвід вступу країн Вишеградської групи до Європейської Унії у контексті акцесійних приготувань України / О. Андрійчук // Юридичний журнал. — 2006. — № 2 (44). — С. 92—95. ; Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України: монографія / Г. Зеленько. — К. : Знання України, 2007. — 336 с. ; Каплинський О. В. Роль Вишеградської четвірки у контексті національної безпеки України / О. В. Каплинський // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2 (11). — С. 47—54. ; Соскін, О. І. ЄС та місцеве самоврядування: досвід вишеградських міст та українська перспектива : наук.-метод. посіб. / О. І. Соскін, А. М. Матвійчук, Н. О. Матвійчук ; за заг. ред. О. І. Соскіна. — К. : Інститут суспільної трансформації, 2008. — 56 с. ; Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. проф. Г. М. Перепелиці. — К. : Видавничий дім «Стилос», 2013. — 301 с.
7. Кіш Є. Б. Проблеми регіонального лідерства Вишеградської четвірки / Є. Б. Кіш // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — 2008. — № 38. — С. 156—166.
8. Кіш Є. Б. «Європейська карта» країн Вишеградської четвірки: історія розвитку і формат співробітництва / Є. Б. Кіш // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. — 2012. — Вип. 3.33. — С. 259—267.
9. Кіш Є. Б. Вишеградське співробітництво: історичні аспекти середньовіччя Центральної Європи / Є. Б. Кіш // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць / ред. М. М. Шитюк. — Випуск 3.38 (110). — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. — С. 95—99.
10. Мороз Д. О. Формування системи багатостороннього співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки (1991–2004 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Д. О. Мороз. — К. : НУ «Києво-Могилянська академія», 2006. — 16 с.
11. Співробітництво з країнами Вишеградської четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України: аналіт. доп. / С. І. Мітряєва (кер. авт. кол.), М. О. Лендьел, А. Д. Стряпко, А. М. Крижевський, Г. В. Гайтанжи ; [заг. ред. А. З. Гончарука]. — К. : НІСД, 2013. — 49 с.
12. Ткачук М. Д. Місце євро регіонів в інтеграційному полі Європи: досвід країн Вишеградської групи / М. Д. Ткачук. // Євро регіони: потенціал міжнетичної гармонізації. Збірка наукових праць. — Чернівці, 2004. — 256 с.
13. Ціватий В. Європейське перехрестя безпеки: завдання Вишеграду / В. Ціватий, Л. Чекаленко // Зовнішні справи. — 2013. — № 8. — С. 24—14.
14. Шелест Г. «Вишеградська четвірка»: у пошуках субрегіональної безпеки? / Г. Шелест, О. Полтораков // Зовнішні справи. — 2011. — № 7—8. — С. 30—32.

N. BUGLAY
Mykolaiiv

POLAND IN THE SYSTEM OF THE VISHEGRAD COOPERATION

In the article the foreign policy of Poland is analysed within the framework Vishegrad of four. The value of Vishegrad is exposed straight as a key element of regional policy of RP and his influence on integration of country in the European and evroatlantic structures.

Keywords: foreign policy, Republic of Poland, Vishegrad collaboration, regional level, Central Eastern Europe.

Н. М. БУГЛАЙ
г. Николаев

ПОЛЬША В СИСТЕМЕ СОТРУДНИЧЕСТВА ВИШЕГРАДА

В статье проанализирована внешняя политика Польши в рамках Вишеградской четверки. Раскрыто значение Вишеградского направления как ключевого элемента региональной политики РП и его влияние на интеграцию страны в европейские и евроатлантические структуры.

Ключевые слова: внешняя политика, Республика Польша, Вишеградское сотрудничество, региональный уровень, Центрально-Восточная Европа.

Стаття надійшла до редколегії 27.03.2015 р.

УДК 94(470+571)«18/19»;378

Ю. В. БУРГАЗ

м.Черкаси

ОСОБИСТІТЬ П. Г. ЗАІЧНЕВСЬКОГО ЯК РАДИКАЛА РЕВОЛЮЦІОНЕРА

У статті автор характеризує життя і діяльність П. Г. Заїчневського, як одного з найяскравіших представників молоді інтелігенції та ідейного лідера революційного радикалізму другої половини XIX ст. Його політична прокламація «Молодая Россия», стала найвищим досягненням інтелектуальних та духовно-моральних пошуків у боротьбі проти царської влади та виходу з суспільно-політичної кризи, зумовленої самодержавністю та архаїчністю суспільного ладу Російської імперії.

Ключові слова: Заїчневський, революційний радикалізм, прокламація «Молодая Россия», революційні народники.

Суспільне життя Російської імперії другої половини XIX ст. відзначається політичною активністю зумовленою різноманітними факторами, політичними та соціальними. Особливе місце в революційних подіях посідає студентство, яке стало ідейним авангардом у боротьбі за суспільно-політичні зміни в країні. Саме молодь створювала різноманітні таємні організації та гуртки, розповсюджувала заборонену літературу серед населення, відкрито закликала до революції.

У другій половині XIX ст. починається розповсюдження політичних прокламацій та памфлетів на суспільно-політичну тематику, серед яких вагоме місце посідає «Молодая Россия» [13, 375], написана П. Заїчневським. Вона стала тим важелем, що дав поштовх до початку великих змін. Написана у травні 1862 р., вона стала втіленням бланківської програми та своєрідним революційним маніфестом.

Дослідження діяльності радикально налаштованої молоді та політичних організацій, що розгорнули свою діяльність у другій половині XIX ст. не втратило свою актуальність до нашого часу. Психологія та ментальність членів революційно налаштованих елементів є широким полем для роботи дослідника.

Проблема вивчення особистості П. Г. Заїчневського, як радикала революціонера є відносно мало дослідженою. Так його постать цікавила дослідників XIX і XX ст. дореволюційного (до 1917 р.) та радянського періодів. У дореволюційних працях, Г. Кукліна [8], В. Лінда [2], П. Заїчневський характеризується, як революціонер, що до кінця свого життя був вірним своїм переконанням. У періодич-

них виданнях О. Герцен [3] та М. Бакунін [1] гостро критикували зміст «Молодой России», за радикалізм, націлюючи що всі соціальні та політичні питання, можна було розв'язати без жертв.

Значний внесок у вивченні діяльності П. Заїчневського зробили радянські дослідники Н. Троицкий [11], П. Зайончковський [5], М. Нечкіна [10], Б. Кузьмін [7], Д. Шуб [13] та М. Лемке [9]. Які розглядали політичну діяльність різних революційних груп, зокрема, студентських.

Сучасний російський історик В. Федоров [12] наголошують на тому, що «Молодая Россия» на той період стала однією з перших політичних прокламацій, що поклали початок революційного терору.

З огляду на це дана стаття присвячена життю та революційній діяльності П. Г. Заїчневського.

Петро Григорович Заїчневський народився 1842 р. в Орловській губернії в сім'ї поміщика. Навчався там же в гімназії, а після її закінчення зі срібною медаллю у 1858 р. вступив до Московського університету на фізико-математичний факультет, де стає членом революційного гуртка «Бібліотека казанських студентів». З 1859 р. брав участь у розповсюдженні забороненої літератури – творів О. Герцена, М. Огарьова, Л. Феєрбаха, П. Прудона та ін.

Суспільними питаннями почав цікавитися ще навчаючись у гімназії. В університеті прочитав кілька творів А. Герцена та став вивчати твори західно-європейських соціалістів французькою мовою – Прудона, Луї Блана,

Пере Леру, Огуста Бланка та ін. Одночасно він ретельно вивчає історію французьких революціонерів, що привело до формування в нього ідей яacobинського напрямку.

В університеті П. Заїчневський знайомиться із старшим студентом Періклом Емануїловичем Аргіропуло, греком за походженням, який так само як і він цікавиться соціалізмом. П. Аргіропуло в 1857 р. закінчив у Харкові гімназію з золотою медаллю та вступив на юридичний факультет Московського університету. Знайомиться, як і Заїчневський, із творами О. Герцена і західно-європейських соціалістів та стає одним із перших пропагандистів соціалістичних ідей серед московського студентства [13, 58]. Разом з П. Аргіропуло Заїчневський у 1861 р. організував революційний гурток [6, 26].

За свідченнями осіб, які були учасниками цього революційного гуртка та добре знали Заїчневського і Аргіропуло, говорили, що Заїчневський під час дискусій був різким та прямолінійним, а Аргіропуло, навпаки, м'яким та делікатним. Якщо Аргіропуло співчував соціальним низам, то Заїчневський ненавидів усі антисоціальні прошарки населення. Одне лише зближувало цих повністю протилежних людей, – це вірність ідеалам соціалізму [13, 58–59].

17 березня 1861 р. під час меси за вбитими учасниками варшавської демонстрації 18 січня Заїчневський вимовляє промову на підтримку самостійності Польщі зазначаючи: «наступило время доказать всем, что правительство и образованное и развитое меньшинство различно, что это последнее сочувствует самостоятельности Польши, первое же идет против нее» [9, 29].

Весною та влітку 1861 р. під час канікул, виступаючи перед селянами Польського та Мценського повітів, закликає їх до непокорення владі, «чорному переділу земель та общинному володінню» [6, 26].

22 липня 1861 р. Аргіропуло був заарештований у Москві, а Заїчневський – Орлі, та були негайно відправлені до Петербурга. Їм висунули звинувачення у розповсюдженні творів революційного змісту та продажі портретів О. Герцена, М. Огарьова та інших революційних діячів. На допитах вони відмовили-

ся відповідати, від кого отримали ці портрети та твори революційного змісту [13, 58–59].

Перебуваючи під слідством П. Заїчневський написав прокламацію «Молодая Россия», яка швидко розповсюджувалася та поклала початок революційному радикалізму. У ній уперше в Російській імперії вбивство відкрито визнавалося оптимальним засобом досягнення соціальних та політичних змін. Вихід із становища, в якому опинилася країна лише один – «революція, кривава та безжалісна, яка почне радикальні зміни» [6, 26–27].

Програма прокламації орієнтувалася на молодь. Заїчневський звертається до неї з палкими словами: «из тебя должны выйти вожаки народа, что ты должна стоять во главе движения, что на тебя надеется революционная партия! Будь же готова к своей славной деятельности, смотри чтобы тебя не застали врасплох! Готовся, а для того собирайтесь почаще, заводите кружки, образуйте тайные общества, с которыми Центральный Революционный Комитет сам постарается войти в сообщения, рассуждайте больше о политике, уясняйте себе современное положение общества, а для большего успеха приглашайте на собрания людей действительно революционных и на которых вы можете вполне положиться» [8, 6–7].

У земельному питанні, прокламація спиралася на селянство, старообрядців, особливо молодь, навіть на військових та офіцерів. На думку П. Заїчневського кожен селянин повинен отримати від общини землю на визначений термін, після якого відбувається переділ; причому майном користується пожиттєво, а після смерті власника, воно повертається в общину. У свою чергу В. Лінд, член їх революційного гуртка говорив: «У прокламації було видно незнання справжнього життя і багату юнацького захоплення. Вона мала яскраві сліди колективного авторства, про що свідчать протиріччя, що в ній були» [2, 276].

«Молодая Россия» критикувалася О. Герценом та М. Бакуніним. Так, О. Герцен у журналі «Колокол» у статті «Молодая и Старая Россия» 15 липня 1862 р. писав: «Мы прочли ее раз, два, три раза... со многим очень не согласны». «Молодая Россия» здавалася їм подвійною помилкою. Вони вважали її зовсім

неросійською, а однією з варіацій на тему західного соціалізму. Зрозуміло, що молоді люди, які писали її, більше жили у світі книг, ніж у реальному житті, у ній не було внутрішньої стриманості, яку дає власний досвід.

В іншій статті від 15 серпня 1862 р. О. Герцен зазначав: «Молодая Россия» думает, что мы потеряли веру в насильственные перевороты. Не веру в них мы потеряли, а любовь к ним» [3]. За його словами, насильницькі перевороти бувають неминучими. Терор революції з своїм грізним обличчям і ешафотами подобається юнакам, так само як терор казок із своїми чародіями і чудовиськами подобається дітям. Герцен говорив, що вони давно розлюбили «обе чаши, полные крови, штатскую и военную, и равно не хотим ни пить из черепа наших боевых врагов... какая бы кровь ни текла, где-нибудь текут слезы, иногда следует перешагнуть их, но без кровожадного глумления, а с печальным трепетным чувством страшного долга и трагической необходимости...» [3].

М. Бакунін у брошурі «Народное дело. Романов. Пугачов или Пестель», що була надрукована в 1862 р., писав: «Прокламация «Молодая Россия» доказывает, что в некоторых молодых людях существует еще страшное самообольщение и совершенное непонимание нашего критического положения. Они кричат и решают, как будто за ними стоял целый народ. А народ-то еще по ту сторону пропасти, и не только вас слушать не хочет, но даже готов избить вас по первому мановению царя» [1]. Редакторів «Молодой России» він звинуватив у двох серйозних злочинах. Перший полягав у зневажливому ставленні до народу, а другий, – у безтактному та легковажному відношенні до власної справи визволення. Всі заклики «Молодой России» виявилися на руку владі, вони пов'язали ідеї прокламації з петербурзькими пожежами літа 1862 р., – у підпалах звинуватили студентів [1].

Заїчневський та його друзі були не одинокими в своїх настроях. Так, революціонер, який перебував в еміграції, В. Кельсієв, зазначав, що «Молодую Россию» ніхто не вихваляє, хоча вона має багато однодумців. Її провина в тому, що у цей час ще треба було мовчати [6, 7].

Влітку 1862 р. справа Заїчневського та інших слухалася в Сенаті. Відомий письменник, князь В. Одоєвський, будучи тоді сенатором, брав участь в суді над Заїчневським та його друзями. 5 липня 1862 р. Одоєвський вперше був присутнім на слуханні в Сенаті, і в своєму «Щоденнику», назвав їх «безглуздими хлопчиками». Але вже наступного дня змінив свої переконання: Заїчневського він називає «гарною особистістю», що належить до так званих проповідників соціалізму, який для них є не зрозумілим, але за нього вони здатні іти в мученики. Саме цього бажає Заїчневський, прагнучи не зменшити, а перебільшити своє значення.

Сенат визнав Петра Заїчневського винним у виголошенні промов, направлених на повалення існуючого державного ладу та проти верховної влади, а також у поширенні забороненої літератури, і виніс вирок до позбавлення всіх прав власності і відправив на каторжні роботи на два роки та 8 місяців, а після припинення цих робіт, на поселення до Сибіру назавжди.

П. Аргіропуло Сенат звинуватив у поширенні забороненої літератури та через неспроможність зупинити Заїчневського під час проголошення ним промов у Подольську, був позбавлений деяких прав та привілеїв і відправлений до божевільні на два з половиною роки, двох інших їх товаришів засудили на три місяці до божевільні.

10 січня 1863 р. П. Заїчневського відправлено до Сибіру і лише 18 квітня доставлено до Красноярська, де було здано в Усть-Кут на завод для відбування каторжних робіт.

Різноманітним було подальше життя П. Заїчневського. У 1864 р. він поселився в одному із самих північних та віддалених пунктів Іркутської губернії у Вітімі. А у 1869 р. йому дозволено повернутися до Європейської Росії, місцем проживання була призначена Пензенська губернія. У 1872 р. батько П. Г. Заїчневського подав клопотання про передачу йому сина на поруки, з дозволом проживання на батьківщині в Орлі. 27 грудня 1872 р. йому дозволено під особисту відповідальність батька переїхати в родовий маєток в Орловській губернії. Заїчневський повинен був перебувати під поліцейським наглядом.

Оскільки маєток знаходився за 27 верств від Орла, він неодноразово порушував постанову суду та їздив до міста.

З 1874 р., проживаючи в Орлі, П. Заїчневський організував революційний гурток якобінського напрямку, встановив тісні стосунки з гуртками Москви, Петербурга, Курська, Смоленська, а також із закордонною групою російських якобінців П. Ткачова «Набат». Він стає центром, навколо якого гуртувалася орловська революційно налаштована молодь. До нього приїздила за порадами та вказівками молодь навіть з інших міст. Так, за словами учасниці гуртка, Віри Фінгер, Заїчневський був магнітом, що приваблював студентство. Інший сучасник Заїчневського, відомий народницький письменник Н. Русов, а згодом редактор закордонного журналу «Вестник Российской революции» та незабаром один із редакторів Петербурзького журналу «Русское Богатство» у своїх спогадах («На родине», Москва 1931), писав про нього так: «П. Заїчневський був досить яскравою особистістю, високого зросту, досить добре складений чоловік 35–40 років. Природжений оратор, не лише складно говорив, а й прекрасно управляв своїм баритоном. Коли захоплювався – а з ним це траплялося не рідко – то його промова могла бути трішки напищеною, приводила в хвилювання слухачів, і навіть ті з нас, які вороже ставилися до якобінства, перебували деякий час під його впливом.

Хоча діяльність П. Заїчневського в Орлі була таємною, все ж таки в серпні 1877 р. він був відправлений до міста Повенець Олонецької губернії. Проживаючи там, він встиг створити досить велику бібліотеку, що стала центром дозвілля не лише засланих, а й місцевої інтелігентної молоді. В кінці 1880 р. йому дозволено переїхати до Костроми, де він також згрупував навколо себе гурток революційно налаштованої молоді.

У другій половині 80-х років Заїчневському дозволено знову повернутися до Орла, де він продовжив революційну діяльність. Жандарми в своїх дописах зазначали, що Орел поступово стає центром скупчення значної кількості неблагонадійних осіб, що Заїчневський після прибуття до міста все більше впливає на молодь. Він не лише влаштував досить

популярний революційний гурток, а й неодноразово, таємно від поліції, їздив до Москви, Курська та Смоленська, щоб налагодити і там революційну роботу. У березні 1889 р. за свою революційну діяльність був знову заарештований в Орлі і відправлений до Сибіру. Там проживав в Іркутську, де співпрацював з газетою «Восточное Обозрение». Із закінченням терміну заслання П. Заїчневський в 1885 р. повертається до Європейської Росії, поселився в Смоленську і продовжив свою пропагандистську діяльність, тут він і помер 2 лютого 1896 р. Його найближчий друг та однодумець Аргіропуло помер незабаром після виходу з божевільні [13, 65 – 67].

Послідовниця, М. Голубєва, на руках якої він помер, зазначала, що Заїчневський «жив та помер революціонером», для нього окрім революції, нічого не існувало: навіть в лихоманці, перед смертю, він все сперечався з Лавровим, доводячи, що не далеко той час, коли людство однією ногою крокує «до світлого царства соціалізму» [4, 23–24].

Ультрарадикальні настрої в імперії все наростали. Досить швидко люди, створивши систему ідеологічно зумовленого тероризму, пішли від теорії до практики до не бачених ще в світовій історії масштабів. 4 квітня 1866 р. пролунав вистріл Каракозова, і в Російській імперії розпочалася епоха тероризму [6, 8].

Майже півстоліття основним засобом впливу радикалів на владу був ніж, револьвер, бомба. Від їх рук загинули імператор Олександр II (1881), міністри Н. Боголепов (1901), Д. Сипягін (1902), В. Плеве (1904), великий князь Сергій Олександрович (1905), десятки губернаторів, прокурорів, поліцейських чинів. А завершив цей список жертв тероризму прем'єр-міністр П. Столипін, який був смертельно поранений у київському оперному театрі 1 вересня 1911 р. Разом з ними гинули і не причетні до політики люди, солдати Фінляндського полку під час вибуху в Зимовому палаці, приготовленому народовольцями, чи відвідувачі Столипіна на його дачі, підірваної максималістами 12 серпня 1906 р., а також прості перехожі чи просто відвідувачі. Поштовхом виникнення і поширення політичного тероризму в Росії стала прокламація Петра Заїчневського «Молодая Россия» написана в 1862 р.

Список використаних джерел

1. Бакунин М. А. Народное дело. Романов. Пугачов или Пестель. / М. А. Бакунин. — 1862. — 50 с.
2. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издания. // В. Н. Линд / Московское студенчество в 1861 г. и его отношение к освобождению крестьянства. / ред. А. К. Дживелева, С. П. Мельгунова, В. И. Печета. — М. : О.Р.Т.З. Комис. Учеб.отд., 1911. — Т. 4. — 279 с.
3. Герцен А. И. Молодая и Старая Россия : Сбор. Соч. : в 30 т. / А. И. Герцен. — М., 1954. — 201 с.
4. Голубева М. П. Воспоминания о П. Г. Заичневском // Пролетарская революция. — 1923. — № 6—7. — С. 23—31.
5. Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–80-х гг. — М., 1964. — С. 174.
6. История терроризма в России в документах и биографиях, исследованиях. — Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. — 572 с.
7. Кузьмин Б. П. П. Г. Заичневский и «Молодая Россия». — М., 1932.
8. Куклин Г. А. Итоги революционного движения в России за сорок лет 1862–1902 гг. — Женева : 1903. — 718 с.
9. Лемке М. К. Политические процессы в России 1860-х гг. / М. Лемке. — М. : Гос. изд-во, 1923. — 716с.
10. Нечкина М. В. «Земля и воля» 1860-х гг. // Ист. СССР. — 1957. — № 1.
11. Троицкий Н. А. «Народная Воля» перед царским судом. — М., 1983. — С. 373—408.
12. Федоров В. А. История России 1861–1917 гг. / В. А. Федоров. — М.: Высшая школа, 2000. — 384 с.
13. Шуб Д. Н. Политические деятели России (1850–1920) : [сб.статей.] / Д. Н. Шуб. — Изд. «Нового журнала», 1969. — 120 с.

YU. BURGAZ

Cherkassy

PERSONALITY OF ZAICHNEVSKIY AS RADICAL OF REVOLUTIONARY

In this paper the author characterizes the life and activity of P. G. Zaichnevskiy, as of one of the brightest representatives of young intelligentsia and ideological leader of revolutionary radicalism of the second half of XIX c. The political proclamation «Young Russia», which become the highest achievement of intellectual, moral and spiritual search in struggle against the rule of tsar and socially-political crisis relief, caused by autocratic and archaic social system of Russian Empire.

Key words: Zaichnevskiy, revolutionary radicalism, «Young Russia» proclamation, revolutionary Russian populists.

Ю. БУРГАЗ

Г. Черкасы

ЛИЧНОСТЬ П. Г. ЗАИЧНЕВСКОГО КАК РАДИКАЛА РЕВОЛЮЦИОНЕРА

В статье автор характеризует жизнь и деятельность П. Г. Заичневского, как одного из самых ярких представителей молодой интеллигенции и идейного лидера революционного радикализма второй половины XIX в. Его политическая прокламация «Молодая Россия», стала наивысшим достижением интеллектуальных и духовно-моральных поисков в борьбе против царской власти и выхода из общественно-политического кризиса обусловленной самодержавием и архаичности общественного строя Российской империи.

Ключевые слова: П. Г. Заичневский, революционный терроризм, прокламация «Молодая Россия», революционные народники.

Стаття надійшла до редколегії 26.03.2015 р.

УДК 94(4)«0395/0408»:341.76

В. В. КУЗОВКОВ

м. Миколаїв

КОНСТАНТИНОПОЛЬ І ВАРВАРИ: ВІЗАНТІЙСЬКА ДИПЛОМАТІЯ В ПРАВЛІННЯ ІМПЕРАТОРА АРКАДІЯ (395–408)⁵

У статті досліджується характер дипломатичних зв'язків Східної Римської імперії з варварськими народами. Автор особливу увагу приділяє методам візантійської дипломатії.

Ключові слова: Східна Римська імперія, варвари, дипломатія, імператор Аркадій.

На межі IV–V ст. відносини з варварами склали актуальну проблему політики Пізньої Римської імперії. Ці відносини отримують нову якісну складову після остаточного розділу імперії на Західну та Східну (395 р.). Протягом наступних п'ятнадцяти років Західна імперія пережила декілька спустошливих варварських вторгнень, які остаточно підірвали її військово-економічний потенціал. Відносини константинопольського двору з варварськими племенами носили суперечливий характер. Важливу роль у цій ситуації належала дипломатії. Саме розгляду ролі візантійської дипломатії у відносинах східного імператорського двору з варварами присвячено наше дослідження.

Після поразки під Адріаноподем (378 р.) римським імператорам довелося вести напружену боротьбу з вестготами на Балканах. Успіху вдалося досягти тільки шляхом укладення хиткої компромісної угоди, автором якої виступив імператор Феодосій I (382 р.). Цей договір пропонував новий підхід у відносинах імперії з варварськими народами. Готи отримали землі для розселення вздовж Дунаю у Мезії, зберігаючи широку внутрішню автономію. Фактична влада зберігалась за варварськими вождями. Отже, отримавши статус федератів, вестготи перетворювались у своєрідну «державу у державі» в межах імперії. Не випадково характеризуючи правління Феодосія, Іордан називає його «шанувальником миру і другом готів» [6, 89].

У правління Феодосія I триває процес збільшення варварського контингенту у римсь-

кій армії, який розпочався за його попередників, але зараз набув більш швидких темпів. Значна кількість військових керівних посад займали офіцери, які мали варварське коріння. Як керівники значних армій у західній частині імперії проявили себе франки Баутон і Арбогаст. Причому, донька першого пізніше стала дружиною східноримського імператора Аркадія, сина Феодосія I, а другий фактично керував західними провінціями у 388–394 роках, коли імператорська влада там належала Валентініану II (375–392) і узурпатору Євгенію (394). У безпосередньому оточенні Феодосія I значну роль відігравали вандал Стиліхон, одружений з племінницею Феодосія I Сиреною, та готи Гайна і Фравітта [15, р. 112–114].

Феодосій I помер у січні 395 р., поділивши управління імперією між своїми синами 18-річним Аркадієм, якому досталися східні провінції та 10-річним Гонорієм, що отримав в управління Захід імперії. Обом спадкоємцям він призначив опікунів, які фактично стали правителями відповідних частин імперії [3, 463–465]. Подібне рішення скривало у собі потенційну небезпеку певної узурпації влади, прецедент чого вже нещодавно створив на Заході Арбогаст, усунувши у 392 р. Валентініана II. Ситуація ускладнювалась ворожнечею між двома опікунами, наявністю опозиції їх режимам правління, активізацією варварів на кордонах імперії та загрозою виступу федератів. Усі ці фактори, переплітаючись між собою, ускладнювали картину політичного життя імперії, як на Сході, так і на Заході. У цій картині зовнішньополітичні проблеми

⁵ Стаття виконана в рамках фундаментальної наукової теми № 0115U001210 «Степове Побужжя у контексті соціокультурного розвитку Східної та Центральної Європи (IV тис. до н. е. – XV ст. н. е.)».

тісно переплітались з внутрішньополітичними, і на цьому фоні імператори намагались перетворитись на самостійні політичні фігури, а дипломатичні методи відігравали не останню роль, як засіб досягнення політичної мети.

Питання про призначення опікунів по різному трактується у джерелах. Функції опікуна Аркадія виконував Руфін, якого в 393 році Феодосій I призначив префектом преторія Сходу, а на Заході при Гонорії це місце зайняв Стиліхон. Однак останній стверджував, що Феодосій I доручив йому двох синів і висловлював незадоволення роллю, яку Руфін відігравав при східному дворі [5, 88]. Позиції Стиліхона підсилювала та обставина, що після смерті Феодосія I під його безпосереднім керівництвом опинились війська обох частин імперії, які перебували на півночі Італії і використовувались ним на рейнському кордоні.

Вплив обох опікунів підточували певні опозиційні сили, як на Заході так і на Сході. У Північній Африці напівнезалежну політику від західного двору проводив намісник Гільдон. Він походив з родини мавританських царів. У 70-х роках IV ст. його брат Фірм, який також виконував функції намісника, підіймав повстання проти центральної влади, у придушенні якого приймав участь Гільдон [12, 21]. Після загибелі брата він отримав його посаду і пізніше маневрував між узурпаторами Магном Максимом і Євгенієм та офіційною владою – у особі імператора Феодосія I. Гільдон міг тиснути на західний двір, оскільки Італія залежала від постачання хліба з північноафриканських провінцій.

На Сході опозиція Руфіну при дворі гуртувалась навколо препозита священної опочивальні Євтропія, який організував шлюб імператора Аркадія з Євдокією, донькою відомого полководця Баутона. У цих умовах загострились відносини імперії з варварськими народами на Балканах.

З 70-х років IV ст. важливою політичною проблемою для східного двору залишались відносини з готами. Після війни 377–382 рр. вони отримали статус федератів і землю для розселення. Готи-федерати приймали участь у військових компаніях імператора Феодосія

I, остання з яких проводилась проти узурпатора Євгенія та Арбогаста [14, 330]. На чолі готського війська стояв вождь Аларіх. Готи понесли значні втрати під час битв, що викликало їх незадоволення. На думку Х. Вольфрама, узимку 394–395 років гуни вперше зробили значний напад на придунайські володіння Константинополю, що довело небезпечність перебування готів у Мезії і примусило їх шукати нових земель подалі від кочівницької небезпеки [1, 200–201]. Вони після закінчення компанії проти узурпатора Євгенія раніше за інші східноримські військові контингенти отримали дозвіл повернутись на Балкани, де виступили проти східного двору, стверджуючи, що не отримали належної платні за службу. Готське військо Аларіха підійшло до Константинополя, де він провів переговори з Руфіном, під час яких, можливо, отримав від останнього згоду на зайняття посади магістра мілітум префектури Іллірік. Таким чином, на фоні конфлікту двох імператорських дворів, який поступово розгорався, готи-федерати виступали у якості певного каталізатору дій обох сторін і самі намагались використати ситуацію, що склалася на свою користь.

Подальші дії готів дозволяли Зосимі робити висновки, що вони і надалі діяли у згоді з Руфіном [5, 88; 11, 50]. Той міг сподіватись використовувати Аларіха, як певну противагу військовій силі Стиліхона. Не випадково землі префектури Іллірік знаходились на кордоні з володіннями західного двору і Стиліхон вимагав їх повернення під контроль Равенни. Передача їх готам, на думку Руфіна, могла зіткнутися з Стиліхоном. Що невдовзі і відбулось. Улітку 395 року Стиліхон з західними і східними контингентами вступив до префектури Іллірік і дійшов до Фессалії, де блокував готів Аларіха.

Дії Стиліхона стурбували Руфіна, який умовив імператора Аркадія відправити до західного командувача наказ повернути східні війська. Стиліхон, досягнувши певних домовленостей з Аларіхом, відпустив східні війська, які прибули до столиці, де влаштували переворот, вбивши Руфіна на Марсовому полі біля Золотих Воріт (27 листопада 395 року). Керівник східного контингенту

Гайна прийняв участь у заколоті. Реальний вплив при імператорі Аркадії отримав препо- зит Євтропій. Таким чином, у подіях, що приз- вели до падіння Руфіна можна бачити зако- лот, в якому приймали участь західні (Стиліхон) і східні військові (Гайна), та опо- зиція східного двору (Євтропій). Готи Аларіха намагались грати на протиріччях угруповань, які хотіли їх використовувати у своїх цілях. Так, те, що при своєму русі вони не грабували маєтки Руфіна противники останнього пояс- нювали, як державну зраду [11, 50].

Можливо, вбивство Руфіна поклало край домовленості східного двору з Аларіхом. Готи могли сприймати договір, як особисту угоду між їх вождем та Руфіном. У подальшому во- ни пройшли у землі Еллади, розорили Беотію, Аттіку і Пелопоннес.

Дії готів Аларіха змусили східний двір знов шукати порозуміння з Стиліхоном, який навесні 397 р. виступив на схід. Справжні пла- ни західного командувача важко зв'ясувати. Можливо, похід проти Аларіха знов розгляда- вся, як засіб встановлення юрисдикції захід- ного двору над префектурою Іллірік або влас- ного впливу Стиліхону у Константинополі. Відомо, що протягом попередніх місяців Сти- ліхон проводив підготовку до військових дій на сході і уклав угоди з германськими племе- нами на рейнському кордоні [5, 52].

Військо Стиліхона висадилося у Корінфі і у наслідок успішного маневрування оточила Аларіха на плоскогір'ї Фолойя в Еліді. Однак надалі Аларіха випустили з оточення, при цьому, можливо, уклавши з ним певну угоду [10, 175]. На думку Д. Клауде, Стиліхон розра- ховував на Аларіха у подальшій боротьбі за вплив на Константинополь [8, 26–27]. Само- му західному командувачу треба було відреа- гувати на повстання намісника Гільдона у Північній Африці. Дії Стиліхона засуджува- лись у Константинополі, де його проголосили ворогом держави. Префект Євтропій підтри- мав повсталого Гільдона і намагався підпо- рядкувати Північну Африку східному двору.

Після виходу з оточення на Пелопоннесі готи пройшли в Епір, пограбувавши і цю про- вінцію. Імператор Аркадій пішов на перегово- ри з Аларіхом. Готський вождь отримав ста- тус магістра мілітум Ілліріка, а готи нові зем-

лі для розселення [7, 180, 235]. Таким чином, східний двір знов, як і в часи Руфіна вирішу- вав дві проблеми: заспокоював готів і закріп- ляв під своєю юрисдикцією спірну префекту- ру [1, 204–205]. Сучасник подій Клавдій Клав- діан стверджував, що Аларіх фактично став правителем Ілліріка, що дозволило дослідни- кам стверджувати, що готський вождь також отримав статус префекта преторія [1, 205]. Можливо, цей статус зберігався за Аларіхом до 401 року, коли готи розпочали рух на захід.

Крім готів, які перебували під керівницт- вом Аларіхом, існували певна частина пред- ставників племені, які перебували безпосере- дньо на військовій службі в імперії. Зростан- ня їх впливу на політичне життя Східної Рим- ської імперії також згодом склало проблему для константинопольського двору. Серед них особливо виділявся вже згаданий Гайна, який отримав від Євтропія посаду магістра мілітум Фракії. Приблизно з 398 р. в префек- турі Азія подібну посаду отримав Фравітта, також гот за походження. Останній довів свою лояльність імперії, ще в роки правління Феодосія I, убивши лідера антиримської пар- тії готів Еріульфа [13, 39]. Однак після заги- белі Руфіна загальну діяльність військової ієрархії контролював Євтропій, який інтегру- вав декілька посад у своїх руках, звільнивши колишніх військових Феодосія I [2, 91–92]. У 398 році Євтропій успішно діяв, як команду- вач військ, проти гунів, що вторглись до пре- фектури Схід. Як нагороду за військові успіхи Євтропія проголосили консулом на 399 рік, що не визнав західний двір [10, 179].

Зростання впливу Євтропія викликало формування опозиції військових, яку очолю- вав Гайна і яка, можливо, отримала підтримку Стиліхона [4, 176]. На початку консульства Євтропія проти римської влади виступив за- гін федератів Трибігільда, розташований у Малій Азії і незадоволений незначними ви- платами [10, 180–181]. Готам Трибігільда вдалось нанести поразку військам направле- ним проти них і невдовзі сили Гайни розпо- чали діяти узгоджено з повсталими.

Однак падіння Євтропія викликали чутки про зміну влади в Ірані. Імператор Аркадій, побоюючись нової війни на сході, звернувся за допомогою до Стиліхона, і той обіцяв нада-

ти західні військові контингенти в обмін на усунення Євтропія. Останнього відправили на заслання і, невдовзі, за вимогами Гайни, стратили.

Сумісні дії Гайни та Трибігільда закінчилися поразкою. Проти небезпеки варварського засилля в Константинополі об'єдналися різні сили, включаючи придворних і церкву, у особі архієпископа Іоанна Златоуста. Мешканці Константинополю вигнали загони Гайни з міста, варвари отримали поразку при спробі переправитись морем до Малої Азії і відступили до Дунаю. Тут сили Гайни знищили гуни під керівництвом вождя Ульдїса, який у нагороду отримав статус «федерата» імперії [9, 248].

Таким чином, правління Аркадія виступило важливим етапом у формуванні зовнішньополітичної лінії Константинополя по відношенню до варварських народів. Лінія дипломатії Феодосія I спрямована на надання варварам статусу «федератів» виявила свої негативні риси – втручання готів у внутріполітичну боротьбу. Однак своїх ресурсів у Константинополі бракувало. Отже, протидія виступу готів Аларіха стала можливою завдяки певній допомозі військ Західної Римської імперії на чолі з Стилїхоном, а остаточну поразку загонам Гайни нанесли гуни Ульдїса. Результатом дипломатичних маневрів константинопольського двору стало утримання політичної рівноваги у відносинах з варварськими народами.

Список використаних джерел

1. Вольфрам Х. Готы / Хервиг Вольфрам ; пер. с нем. Б. П. Миловидов, М. Ю. Некрасов / под ред.

V. KUZOVKOV

Mykolaiv

CONSTANTINOPLE AND BARBARIANS: BYZANTINE DIPLOMACY DURING THE REIGN OF EMPEROR ARCADIUS (395–408)

The article examines the nature of diplomatic relations of the Eastern Roman Empire from barbarian peoples. The author pays special attention to the methods of Byzantine diplomacy.

Keywords: Eastern Roman Empire, the barbarians, diplomacy, Emperor Arcadius.

В. В. КУЗОВКОВ

г. Николаев

КОНСТАНТИНОПОЛЬ И ВАРВАРЫ: ВИЗАНТИЙСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ В ПРАВЛЕНИЕ ИМПЕРАТОРА АРКАДИЯ (395–408)

В статье исследуется характер дипломатических связей Восточной Римской империи с варварскими народами. Автор особое внимание уделяет методам византийской дипломатии.

Ключевые слова: Восточная Римская империя, варвары, дипломатия, император Аркадий.

М. Б. Щукина, Н. А. Бондарко, П. В. Шувалова. — СПб. : Ювента, 2003. — 656 с.

2. Глушанин Е. П. Военная знать ранней Византии / Евгений Глушанин. — Барнаул : Алт. кн. изд-во, 1991. — 246 с.
3. Голдсуорти, Адриан Падение Запада. Медленная смерть Римской империи / Адриан Голдсуорти ; пер. с англ. А. В. Короленкова, Е. А. Семенов. — М. : АСТ, 2014. — 733.
4. Головина О. В. Готы в Константинополе: мятеж Гайны в 399–400 гг. / Олеся Головина // Метаморфозы истории. — 2013. — № 14. — С. 173–181.
5. Зосим. Новая история. Книга V // Проблемы историографии всеобщей истории : материалы междунар. науч. семинара, Белгород, 16 окт. 2000 г. — Белгород : БелГУ. 2000. — С. 87–114.
6. Иордан. О происхождении и деяниях готы / Иордан. — М. : Изд-во восточной лит-ры, 1960. — 436 с.
7. Клавдий Клавдиан. Полное собрание латинских сочинений / Клавдий Клавдиан ; пер., вступ. ст., коммент. и указ. Р. Л. Шмаракова. — СПб. : Изд-во СПб ун-та, 2008. — 842 с.
8. Клауде Д. Королевство вестготов / Дитрих Клауде ; пер. с нем. С. Иванова. — СПб. : Евразия, 2002. — 288 с.
9. Коньков Д. С. Готы и империя: восстание Гайны как кризис идентичности / Дмитрий Коньков // Известия Томского политехнического университета. — 2012. — Т. 321. — № 6. — С. 245–249.
10. Кулаковский Ю. А. История Византии / Юлиан Кулаковский. — 3-е изд., исправ. и доп. — СПб. : Алетей, 2003. — Т. 1 : 395–518 годы. — 492 с. (Серия «Византийская библиотека. Исследования»).
11. Марцеллин К. Хроника / Комит Марцеллин ; перевод и комментарии Н. Н. Болгова. — Белгород : БелГУ, типография ГиК, 2010. — 230 с.
12. Сиротенко В. Т. История международных отношений в Европе во второй половине IV – начале VI в. / Василий Сиротенко. — Пермь, 1975. — 284 с.
13. Томпсон Э. А. Римляне и варвары. Падение Западной империи / Эдуард Артур Томпсон ; пер. с англ. Т. О. Пономаревой, под ред. М. Е. Килуновской. — СПб. : Ювента, 2003. — 288 с.
14. Хизер П. Падение Римской империи / Питер Хизер ; пер. с англ. А. В. Короленкова, Е. А. Семенов. — М. : АСТ ; Астрель, 2011. — 795 с.
15. Cameron A., Long J., Sherry L. Barbarians and politics at the Court of Arcadius / Alan Cameron. — Berkeley : University of California Press, 1993. — 441 p.

Стаття надійшла до редколегії 26.03.2015 р.

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930(470)+94(470)«1991-2011»

С. Я. ГРИЦАЙ

м. Київ

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (1991–2011 рр.)

В статті проаналізовано стан наукової розробки питання трансформації соціальної політики Російської Федерації в період 1991–2011 рр. Автор зосередила основну увагу на історіографії таких питань, як особливості модернізації соціальної сфери на різних етапах становлення Російської Федерації, роль держави у проведенні демократичних реформ в процесі побудови соціального економічно розвинутого суспільства.

Ключові слова: соціальна політика, соціальна держава, соціальні інститути, трансформація суспільства, соціальні групи.

Важливим напрямком діяльності держави є соціальна політика, яка сформувалась як історичне явище в ХХ столітті. В останні десятиліття посилюється інтерес наукових шкіл та інститутів до вивчення соціальної проблематики. Соціально-економічні трансформації російського суспільства наприкінці ХХ – початку ХХІ століття сприяли розвитку соціальних дисциплін в науці і дослідженню соціальних процесів, зокрема розробці сучасної теорії і практики соціального управління.

В сучасній науці поняття соціальної політики осмислюється дослідниками в контексті реалізації соціальних функцій держави та посилення соціальної складової суспільних відносин. Російський науковець М. Волгін визначає соціальну політику через призму найважливіших суспільних процесів: «Соціальна політика – це взаємовідносини соціальних груп з приводу збереження та зміни соціального становища населення в цілому і таких, що складають його, класів, верств, соціально-професійних груп, соціальних, соціально-демографічних спільнот (сім'ї, народи, населення регіонів, міст, селищ) [1, 21–22]. В першій у російській літературі енцикло-

лопедії термінів і понять соціальної політики М. Волгін виокремлює наступні її види в залежності від суб'єкта політики – соціальна політика в організації (корпорації), соціальна політика в перехідному російському суспільстві, соціальна політика в регіоні, соціальна політика корпоративна і соціальна політика органів місцевого самоврядування [2].

Український вчений В. Скуратівський теж підходить до розуміння соціальної політики як багатоаспектного суспільного явища: «Соціальна політика – це суспільний феномен, що поєднує різноманітні багатофакторні складові: конституційно-правові, інституціональні, управлінські регулятивні і саморегулятивні, глобальні, національні, державні, наддержавні, громадські, гуманістичні, праксеологічні (ціннісні), комунікативні та ін.» [3, 5]. З позицій автора критерії соціальної політики розкриваються в процесі вивчення її історичного становлення та оптимального функціонування в умовах певної суспільно-економічної системи. С. Смирнов і Т. Сидорина концептуалізують поняття соціальної політики як складової держави: «Соціальна політика являє собою сукупність

прийнятих органами державного управління, роботодавцями, профспілковими та іншими суспільно-політичними структурами (суб'єктами соціальної політики) рішень, що враховують громадську думку, і спрямованих на формування соціальної стратегії держави з метою розвитку суспільства, створення суспільно прийнятних соціальних умов для реалізації можливостей і потреб членів суспільства (об'єктів соціальної політики), підвищення рівня і якості життя, а також заходів щодо практичного здійснення цих рішень» [4, 12].

Серед сучасних підходів до формування соціальної політики багато вчених схильні пізнавати даний феномен через багатомірність соціальної держави, виокремлення принципів і пріоритетів як основоположних напрямків діяльності держави і суспільства з вирішення поставлених соціальних проблем. З точки зору Є. Холостової: «Соціальна політика – це сукупність ідеологічних уявлень суспільства і держави про цілі соціального розвитку та діяльність по досягненню соціальних показників, що відповідають цим цілям» [5, 34].

Український правознавець О. Ярошенко, з'ясовуючи роль держави в соціальній політиці, розрізняє два основні підходи. В поглядах прибічників першого підходу держава виконує організаційні функції, регламентуючи порядок відносин соціальних груп, коли реалізація соціальної політики здійснюється через систему державних заходів, спрямованих на зміну умов життя та життєвого рівня певних соціальних груп. Для другого підходу властивою є включеність людини в суспільство, «держава не відбирає у громадян і соціальних груп їх суспільної суб'єктивності, а тому не культивує патерналістських форм державної соціальної політики; держава утворює простір для суспільних можливостей, захищених від свавілля приватної сили, від руйнівного впливу ситуативної переваги сил на відносини соціальних груп із протилежними інтересами» [6, 61].

Крім того, процеси модернізації соціально-економічної сфери дозволяють диференціювати соціальну політику в залежності від умов її реалізації: 1) в період стабільного розвитку суспільства соціальна політика забезпе-

чує підтримку нормальної життєдіяльності населення; 2) під час фінансових криз і економічного спаду заходи держави в сфері соціальної політики спрямовані на зменшення негативних наслідків в системі трудових відносин та соціального забезпечення населення.

Отже, соціальна політика реалізується суб'єктами, до яких відносять – державу, інститути громадянського суспільства, корпорації (підприємства, організації), людину. Задекларована мета всіх учасників соціальних відносин – досягти стандартів, які б забезпечили достойне життя кожного громадянина.

Зміна суспільно-економічної формації в країнах колишнього СРСР на початку 1990-х рр. стала поворотним моментом для перегляду домінуючої в наукових дослідженнях теорії про патерналістську роль держави в системі соціального забезпечення населення. Важливим етапом в історіографії досліджуваної проблеми є період перебудови (1985–1991 рр.) в Росії. Саме в цей час на фоні політизації суспільства і значного загострення соціальних проблем серед основної маси населення були зроблені спроби перегляду соціалістичних основ соціальної політики держави. Ф. Бородкін, О. Меньшова, К. Микульський, М. Михальченко, Ю. Ольсевич, Ю. Пахомов прагнули відійти від ідеологічних стереотипів розуміння соціальної політики, виробити нові підходи до вивчення соціальних проблем, що замовчувались в радянській період і стали актуальними на рівні соціогенезу в період перебудови.

Підаючи аналізу існуючий в Росії масив наукової літератури, присвяченої основам соціальної політики та розробці її теоретико-методологічних і практичних питань, слід сказати, що до перших фундаментальних видань в цій сфері належить підручник М. Волгіна [6]. Російський вчений визначив зміст і сутність сучасної соціальної політики, надав обґрунтування таким галузям соціальної сфери як освіта, охорона здоров'я, культура, житлово-комунальне господарство, туризм, фізкультура, спорт, соціальний захист, його розробки в сфері соціально-трудова відносин, демографічних і міграційних процесів стали основою для подальших наукових досліджень.

Концептуальні підходи до вивчення сучасної соціальної політики Росії, аналіз системного вивчення соціальних процесів, мета і завдання соціальної політики в умовах нарощування економічного потенціалу держави викладені в роботах О. Аверина, І. Денисової, В. Жукова, Я. Журавльова, Л. Константинова, І. Ларіонова, Г. Морозової, В. Парамонова, С. Смирнова.

Вагомий внесок в питання розробки основних принципів і категорій соціальної політики сучасної Росії, ролі демографічних та етнографічних аспектів в системі соціальних відносин було здійснено в книзі О. Холостової і Г. Клімантової [7]. Російський вчений О. Рождественський [8] зосередив увагу на проблемі еволюції теоретичних підходів в соціальній сфері, перспективах реалізації її пріоритетних завдань, в той час як в дослідженнях Р. Грінберга і Т. Чубарова [9] висвітлюються сучасні тенденції теорії та методології соціальних проблем. В монографії «Сучасна соціальна політика: можливості й обмеження» І. Григор'єва [10] дає теоретичне обґрунтування процесам взаємодії основних суб'єктів соціальної політики – держави, громадянського суспільства і людини в умовах соціально-економічних трансформацій. Теоретичні аспекти політики Росії в соціальній сфері, проблеми модернізації таких галузей як освіта, охорона здоров'я та житлова політика, поліпшення якості життя людей досліджуються в колективному збірнику «Соціальна політика в контексті «нормативної теорії держави» [11].

Соціальна політика як складний і багатогранний процес, в якому зафіксовані й відображені тенденції політичних сил, державних структур, великого і середнього бізнесу щодо формування системи розподілу економічних ресурсів для забезпечення переважної більшості населення та окремих його категорій на певних історичних зрізах, знайшла відображення в монографіях М. Альшиної, Е. Гонтмахера і Н. Зубаревич. Зміни в соціальній структурі російського суспільства представлені через призму реалізації напрямків соціальної політики органами державної влади на федеральному і регіональному рівнях основних.

Фінансування соціальної політики Російської Федерації є прерогативою держави, оскільки держава несе відповідальність за соціальний захист населення, рівень соціального забезпечення кожного громадянина, утримання інфраструктури таких сфер як освіта, охорона здоров'я, забезпечення житлом, встановлює стандарти надання соціальних послуг, системи соціальних пільг, нормативи в системі пенсійного забезпечення і реалізує на практиці принципи соціальної справедливості. Саме тому, державна фінансова політика в соціальній сфері становить невід'ємну складову наукових досліджень російських вчених. До класичних робіт в цій сфері належать монографії російського дослідника В. Роїка [12], в яких дається комплексна оцінка соціальної складової федерального, регіонального і місцевого бюджетів, державних позабюджетних фондів, висвітлюються питання бюджетного процесу та організації системи соціального страхування, розподілу витрат в соціальній сфері. Г. Лазарева, Т. Романова, Т. Сорокіна, Е. Фаєрман, Т. Харитонова, Л. Хусайнова, Л. Юрганова зробили суттєвий внесок в розробку питань, що стосуються особливостей бюджетного фінансування галузей соціальної сфери, вдосконалення теоретичних підходів, методик та механізмів фінансового забезпечення населення в регіонах Росії. Окремі питання теорії і практики соціального страхування як особливого інституту соціального захисту розкриті в роботах В. Павлюченка [13], фінансова система державного пенсійного страхування розглянута у виданні А. Соловйова [14].

Питання державного управління соціальною сферою, зокрема на регіональному і муніципальному рівнях, представлені в ряді робіт російських вчених. Основні теоретико-методологічні та практичні положення даного напрямку дослідження викладені в роботах О. Аверина, А. Александрової, Т. Вернигори, Л. Никонової. Питання формування і реалізації соціальної політики в регіонах Російської Федерації досліджували І. Васил'єв, Т. Галіцина, Г. Старостенко, М. Фещенко.

В дослідженнях останнього десятиріччя російські вчені прагнуть визначити роль людського капіталу в системі соціального

розвитку держави. В наукових виданнях Р. Гутнова, Л. Згонник, О. Легчакова, О. Лосевої, Н. Плискевич, О. Полякова, Т. Ромащенко, Р. Шафеева людський капітал вивчається в контексті переходу до інноваційної моделі, основна увага сконцентрована навколо розробки сучасних теоретичних і концептуальних засад формування та управління людськими ресурсами в умовах модернізації соціальної політики та підготовки національних доктринальних документів щодо оптимізації людського капіталу в системі соціально-економічних відносин.

Основу правових питань дослідження соціальної політики становлять наукові роботи, які присвячені комплексному дослідженню теоретичних і практичних проблем захисту соціальних прав людини, до яких належать право на працю, освіту, медичну допомогу, соціальний захист, пенсійне забезпечення. Т. Апостолова і М. Гриценко [15] присвятили свої роботи теоретичному обґрунтуванню правових відносин у соціальній сфері та правовим механізмам реалізації соціальної політики. Значна частина наукових досліджень присвячена праву соціального забезпечення, серед яких можна назвати підручники М. Буянової і О. Доброхотової [16], правовим основам пенсійної системи – А. Шафигуллин [17], сімейному праву – Л. Пчелинцева [18].

Регулювання соціально-трудова відносин в умовах побудови індустріального суспільства в сучасній Росії, теоретичні і практичні основи положення про працю, ринок праці, державна політика зайнятості населення, діяльність органів державного управління в сфері праці викладені в дослідженнях російських вчених В. Багдасаряна, В. Гриценко, А. Кашепова, І. Колесника, С. Сулакшина, С. Труніна, П. Шлендера і таких українських вчених як О. Жадан, Є. Качан, С. Мельник, Л. Михайлова.

Побудова соціальної держави в Росії, розробка її концептуальних основ висвітлюються в роботах М. Гриценка [19], використання досвіду зарубіжних країн в будівництві соціальної держави, підвищення рівня життя населення, модернізація соціального захисту, страхування та сфери послуг як факторів підвищення соціальних стандартів життя, поси-

лення ролі соціального партнерства досліджуються в трудах М. Волгіна, С. Калашнікова, С. Харлової.

Основи соціального партнерства і роль профспілок в реалізації соціально-трудова відносин та прав найманих працівників досліджували О. Золотов, В. Міхеєв, А. Сурков, А. Чернишов.

В умовах побудови Російської Федерації як самостійної держави дослідження соціальної політики вченими та науковими колективами спочатку відбувалося в контексті переосмислення економічних і політичних трансформацій в суспільстві, вивчення досвіду зарубіжних країн. В наукових роботах економістів, юристів, політологів, філософів соціальна сфера розглядалася у взаємодії з іншими сферами суспільного життя, а соціальна політика поставала емпіричним виразом більш складних ринкових відносин.

Перші ґрунтовні дослідження соціальної політики, що стали передумовою для виділення її в самостійну галузь наукового знання, були здійсненні російськими істориками в другій половині 90-х рр. ХХ століття. В 1997 р. представник московської школи соціальної роботи М. Фірсов захистив першу в Росії докторську дисертацію з історії соціальної роботи «Соціальна робота в Росії: теорія, історія, суспільна практика» [20]. Наукові дослідження саратовської соціологічної школи суттєво розширили діапазон історичних досліджень соціальної політики в умовах модернізації ринкової економіки. Зокрема, в 1998 р. О. Олейникова і С. Наумов [21] захистили докторські дисертації, а в 1999 р. – О. Кувшинова [21] кандидатську дисертацію, в яких становлення соціальної політики і формування її механізмів розглядається на тлі історичних подій та суспільних змін протягом 80–90-х рр. ХХ століття.

В науковій роботі Б. Зумакулова «Державна соціальна політика і особливості її реалізації в суб'єктах Російської Федерації в умовах трансформації суспільства, 80–90-і рр.» автор визначає недоліки, що існують в дослідженні соціальної політики. Зокрема, він говорить про відсутність теоретично обґрунтованої бази, термінологічну невизначеність, відсутність взаємозв'язку соціальних

прагнень з компонентами соціальної політики в умовах реформування російського суспільства. Водночас подано розгорнутий аналіз історичних витоків та традицій соціальної допомоги протягом існування Російської держави. В сучасних умовах тільки конституційність може виступати гарантом соціальних реформ, а для їх забезпечення і підвищення соціальної мобільності всіх груп населення потрібно формувати нову концепцію соціальної політики [22].

Необхідність впровадження ефективних соціально-економічних стратегій на рівні держави сприяла зростанню в наукових колах Російської Федерації інтересу до розробки нових підходів щодо вирішення соціальних проблем. В академічних дослідженнях соціальної політики все більша увага приділяється становищу людини в суспільстві в період реформ, її трудовому потенціалу, впливу соціальної складової на розвиток громадянського суспільства. В докторській дисертації І. Лавриненка соціальний захист населення досліджується через взаємодію державних органів і громадських об'єднань, опрацьовуються питання кадрового забезпечення реалізації соціальної політики в умовах трансформації соціально-економічної системи, визначаються етапи соціальних зрушень в умовах економічної кризи. Вказуючи на багатоваріантність трактування терміну «соціальна політика» в науковій літературі, автор пропонує розглядати її як «діяльність з управління соціальною сферою суспільства, що покликана забезпечити життя і відтворення нових поколінь, створити передумови для стабільності і розвитку суспільної системи і гідного життя людей» [23, 18].

В. Луговський в науковій роботі «Розробка і реалізація державної соціальної політики Російської Федерації в 90-і роки ХХ ст.» [24] через критичну оцінку ринкових реформ приходять до висновку, що головною причиною повільного розвитку економіки стало збідніння основної маси росіян. Соціальна політика стала заручницею еkleктичного законодавчого забезпечення. Тільки пенсійне забезпечення на рівні держави вирішувалося відповідно до встановлених норм та правил. В процесі змін соціально-класова

структура суспільства дає можливість по новому оцінити проблему соціальних гарантій щодо реалізації права людини на працю, забезпечення її трудової зайнятості, відтворення трудових ресурсів. Покращення соціального становища населення залежить від проведення державою комплексних заходів по забезпеченню соціального захисту непрацездатного населення, сімейної політики, захисту материнства і дитинства.

Слід зазначити, що науковцями проводилися історичні дослідження щодо реалізації соціальної політики Російської Федерації в різних сферах суспільного життя. В роботі В. Шаяхметової [25] основна увага зосереджена на проблемі формування ліберальної моделі соціального захисту населення та реалізації адресної допомоги населенню в Російській Федерації; О. Дмитриєва [26] аналізує умови пенсійного забезпечення в Росії, соціально-політичну діяльність в сфері захисту материнства і дитинства, реформування інституту охорони здоров'я; С. Нікітін вивчає питання здоров'я нації, зокрема фізичної культури і спорту, а також зміни в демографічній ситуації і її місце в історичному розвитку Росії [27].

Соціальні суперечності в російському суспільстві, їх роль і місце в економічних, політичних і громадських процесах, пошук вирішення назрілих проблем в державі для створення сприятливих умов життя громадян Росії досліджуються в науковій роботі В. Калмикова «Соціальна політика в умовах трансформації суспільно-політичної системи і економічної реформи в Росії, 1991–2004 рр.» [28]. Автор зосередив увагу на питаннях побудови соціальної держави в Російській Федерації, програмах соціальних реформ, ролі політичних партій в формуванні основних засад соціальної політики, політиці праці і трудових відносин в умовах переходу до ринкових відносин. Прорахунки в соціальній політиці носили як об'єктивний (залежність від нових ринкових відносин), так і суб'єктивний (прорахунки законодавчої і виконавчої влади) характер. Аналіз історичного досвіду дав можливість зробити висновок, що найбільш перспективною для російського суспільства є модель побудови соціально орієнтованого

типу економіки. В умовах ринкових перетворень в Росії почала формуватися принципово нова система соціального партнерства, основою базою якої стали двосторонні і тристоронні комісії для узгодження дій роботодавців і робітників, розширені на законодавчому рівні права і можливості профспілок. Соціальна політика не може зводитися на державному рівні до соціального захисту населення, вона є потужним мотиватором в сфері трудової діяльності в умовах ринкової економіки.

Сформована на початку 1990-х рр. у Росії система соціального захисту населення спочатку обмежувалася наданням соціальної підтримки малозабезпеченим верствам населення і в подальшому зазнала суттєвих змін за рахунок державних ініціатив та перегляду норм і правил соціальної діяльності. Починаючи з 2000-х рр. позитивні зрушення в роботі органів соціального захисту варто розглядати в контексті проголошення керівництвом Російської Федерації принципу соціальної стабілізації. Історія питання розвитку і становлення інституту соціального захисту в Російській Федерації висвітлюється в наукових роботах О. Свистової і І. Уварової [29].

В другій половині 2000-х рр. суттєво змінюється історико-теоретична база наукових досліджень соціальної політики. Передумовою для появи нових підходів до вивчення соціальної політики стали накопичений досвід в системі розбудови соціальних інститутів, сформована державна стратегія і бачення перспектив соціального змісту суспільних відносин Росії.

К. Іванов робить спробу дослідити державну соціальну політику Російської Федерації в контексті відтворення соціально-економічних процесів. Значне місце він відводить вивченню співвідношення прагнень і можливостей виконавчої та законодавчої гілок влади. Приватизація і деформація соціальної сфери, специфіка економічних процесів у перехідний період аналізуються з урахуванням конкретних концепцій соціального розвитку Росії. Проблема функціонування соціальної політики Росії в її історичному контексті аналізується із застосуванням теорії інституційних матриць [30].

Я. Шабанов [31] проводить системне дослідження еволюції державної соціальної політики Російської Федерації в період переходу від соціалістичної до ринкової моделі економіки. Він робить висновок, що комерційні і громадські структури не можуть замінити функції держави в проведенні соціальної політики, оскільки ринкові відносини не гарантують справедливого розподілу суспільних благ. В сучасних умовах зрушення мають проходити в напрямку адаптації соціальних груп до нових умов. Наряду з історичним дослідженням таких сфер соціальної політики як охорона здоров'я, проблеми сім'ї, житлова політика, питання культури, автор звертається до аналізу рівня життя населення Росії як інтегрального показника ефективності соціальної політики.

Значний інтерес становить наукова робота І. Григор'євої, в якій досліджуються питання взаємодії держави, суспільства і людини в соціальній політиці. Внаслідок соціально-економічних змін впродовж 1990-х рр. в Росії сформувалося квазідемократичне суспільство і соціальна політика зазнала радикальних змін. Майнова диференціація спричинила соціальне розшарування суспільства, поділ населення на багатих та збіднілі верстви, що поповнилися працездатною часткою громадян. Всі спроби частково трансформувати універсальну модель соціальної політики держави і перейти до адресної допомоги населенню були неефективними, тому виникла потреба розробки нової концепції соціальної політики, яка б поєднувала традиційні підходи соціального захисту з політикою розвитку людини. Автор пропонує розглядати соціальну політику як засіб координації взаємодій держави, економіки, громадянського суспільства і людини, а також зосередити основну увагу на самоорганізації суспільства і включенні населення у вирішення соціальних проблем, зокрема на локальному рівні, задіявши місцеве самоуправління і громадські організації. Для держави пріоритетними мають стати інтереси працюючого населення, покращення умов найманої праці і рівня оплати працівників. Налагодження діалогу між бізнесом і державою суттєво вплине на зростання соціальної відповідальності підприємців.

І. Григор'єва відстоює наукову тезу: «Основною формою допомоги держави населенню повинна стати підтримка розширення різних форм зайнятості, включаючи само зайнятість, зайнятість у громадському секторі, структурах взаємодопомоги, обміну послугами і т.п. Необхідні державна підтримка безприбуткової «економіки третього сектора» і розвиток соціального обслуговування силами «третього сектора» і волонтерів» [32].

Одним з небагатьох здійснених в Україні наукових досліджень в сфері соціальної політики Росії є робота В. Шульги [33] щодо організаційно-педагогічної діяльності соціальних служб для молоді в Російській Федерації. Питання українсько-російського прикордонного співробітництва, міграційної політики та побудови соціальної правової держави в посттоталітарних суспільствах України і Росії стали об'єктом наукового дослідження С. Вовк, Н. Самойленко, В. Євдокимова.

Отже, аналіз стану наукових досліджень з даної проблематики показав, що систематизація і узагальнення процесів соціальної трансформації суспільства в Російській Федерації ґрунтувалися як на емпіричному досвіді, так і на концептуальних підходах щодо впровадження нових систем державного управління в соціальній сфері, розширенні доступу профспілок і громадських організацій до захисту соціальних прав громадян. Роль і функції суб'єктів соціальної політики Росії на різних історичних етапах відповідали об'єктивним потребам суспільства, що було продиктовано загальною необхідністю залучення їх до модернізації соціально-трудових відносин.

Список використаних джерел

1. Социальная политика : учебник / под общ. ред. Н. А. Волгина. — М. : Экзамен, 2003. — 736 с.
2. Социальная политика. Энциклопедия / под ред. д. э. н., проф. Н. А. Волгина и д. ф. н., проф. Т. С. Сулимовой. — М. : Альфа-Пресс, 2006. — 416 с.
3. Скуратівський В. А. Основи соціальної політики : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. — К. : МАУП, 2002. — 200 с.
4. Смирнов С. Н. Социальная политика: учебник [Электронный ресурс] / С. Н. Смирнов, Т. Ю. Сидорина. — М. : ГУ-ВШЭ, 2003. — 20 а.л. — Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/text/19291279.html>.
5. Социальная политика : учебник для бакалавров / под ред. Е. И. Холостовой, Г. И. Климантовой. — М. : Издательство Юрайт, 2012. — 367 с.
6. Ярошенко О. М. Місце та роль соціальної держави у соціально-трудовій сфері / О. М. Ярошенко // Єдність і диференціація трудового права та права

- соціального забезпечення : матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листопада 2014 р.) ; за заг. ред. К. Ю. Мельника. — Х. : ХНУВС, 2014. — 324 с.
7. Волгин Н. А. Социальная политика : учебник / под общ. ред. Н. А. Волгина. — М. : Экзамен, 2003. — 736 с.
 8. Социальная политика : учебник для бакалавров / под ред. Е. И. Холостовой, Г. И. Климантовой. — М. : Издательство Юрайт, 2012. — 367 с.
 9. Рождественский А. В. Социальная сфера: эволюция теоретических подходов, методология и перспектива / А. В. Рождественский. — М. : Гелиос АРВ, 2009.
 10. Теория и методология исследований социальных проблем / отв. ред. Р. С. Гринберг, Т. В. Чубарова. — М. : Наука, 2005. — 189 с.
 11. Григорьева И. А. Современная социальная политика: возможности и ограничения : монография / И. А. Григорьева. — СПб. : ЛГУ, 2011. — 304 с.
 12. Социальная политика в контексте «нормативной теории государства» [Электронный ресурс] / Под общей ред. проф. А. Я. Рубинштейна. — М. : Институт экономики РАН, 2009. — 343 с. — Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/2010/04/02/1210285674/soc_rubi_A4_fin.pdf.
 13. Роик В. Д. Основы социального страхования / В. Д. Роик. — М. : Анкил, 2005. — 256 с. ; Роик В. Д. Социальный бюджет России: содержание, структура и методы оценки / В. Д. Роик. — М. : РАГС, 2008. — 236 с.
 14. Павлюченко В. Г. Социальное страхование: учебное пособие / В. Г. Павлюченко. — М. : Дашков и К, 2007. — 412 с.
 15. Соловьев А. К. Финансовая система государственного пенсионного страхования в России / А. К. Соловьев. — М. : Финансы и статистика, 2001. — 496 с.
 16. Апостолова Т. М. Социальная политика и правовые механизмы ее реализации: учебное пособие / Т. М. Апостолова, Н. Р. Косевич. — М. : ВЛАДОС, 2008. — 478 с. ; Гриценко М. В. Теория государства и права : учебник / М. В. Гриценко. — М. : Академия, 2013.
 17. Право социального обеспечения России: учебник / М. О. Буянова [и др.]; под ред. К. Н. Гусова. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : ТК Велби; Проспект, 2008. — 640 с. ; Право социального обеспечения России: учебник / Е. Н. Доброхотова [и др.]; под ред. М. В. Филипповой. — М. : Юристъ, 2006. — 446 с.
 18. Правовые основы пенсионной системы Российской Федерации: учебное пособие / А. Р. Шафигуллин [и др.]. — Ростов-н/Д. : Феникс, 2007. — 320 с.
 19. Пчелинцева Л. М. Семейное право России: учебник / Л. М. Пчелинцева. — 5-е изд., перераб. — М. : Норма, 2007. — 704 с.
 20. Основы социального государства : учебник / Н. Н. Гриценко [и др.]; под общ. ред. Н. Н. Гриценко. — М. : АТИСО, 2012. — 464 с. ; Гриценко Н. Н. Концепция социального государства Российской Федерации / Н. Н. Гриценко // Уровень жизни населения регионов России. — 2005. — № 8—9. — С. 22—37.
 21. Фирсов М. В. Социальная работа в России; теория, история, общественная практика. — М. : Союз, 1996. — 448 с.
 22. Олейникова Е. Г. Опыт решения социальных проблем и социальные ориентиры российского об-

- щества на пути к рыночной экономике, 1980–1996 гг. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Олейникова Е. Г. — Саратов, 1998. — 443 с. ; Наумов С. Ю. Социальная политика в условиях модернизации политической и экономической системы России в 80-х–90-х годах XX столетия : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Наумов С. Ю. — Саратов, 1998 ; Кувшинова Е. Е. Формирование механизма социальной политики в Российской Федерации: тенденции и противоречия, 1990 г.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Кувшинова Е. Е. — Саратов, 1999. — 293 с.
23. Зумакулов Б. М. Государственная социальная политика и особенности ее реализации в субъектах Российской Федерации в условиях трансформации общества, 80–90-е гг. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Зумакулов Б. М. — М., 1998. — 407 с.
24. Лаврененко И. М. Государственная социальная политика Российской Федерации : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Лаврененко И. М. — М., 2000. — 392 с.
25. Луговский В. А. Разработка и реализация государственной социальной политики Российской Федерации в 90-е годы XX в. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Луговский В. А. — М., 2003. — 459 с.
26. Шаяхметова В. Р. Изменение концепции социальной защиты населения в СССР и Российской Федерации : 1985–1999 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Шаяхметова В. Р. — Пермь, 2003. — 212 с.
27. Дмитриева О. А. Становление и развитие социальной политики в Российской Федерации (конец XX – начало XXI вв.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Дмитриева О. А. — Курск, 2004. — 273 с.
28. Никитин С. Ф. История разработки и реализации государственной социальной политики Российской Федерации : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Никитин С. Ф. — Воронеж, 2005. — 370 с.
29. Калмыков В. В. Социальная политика в условиях трансформации общественно-политической системы и экономической реформы в России, 1991–2004 годы : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Калмыков В. В. — М., 2005. — 45 с.
30. Свистова Е. Б. История организации и деятельности служб и учреждений социальной защиты населения Российской Федерации в 1991–2000 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Свистова Е. Б. — Воронеж, 2006. — 206 с. ; Уварова И. А. Деятельность органов социальной защиты населения Российской Федерации в условиях системных реформ : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Уварова И. А. — М., 2008. — 356 с.
31. Иванов К. В. Государственная социальная политика Российской Федерации в 1991–1999 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Иванов К. В. ; Орлов. гос. ун-т. — М., 2009. — 262 с.
32. Шабанов Я. В. Социальная политика Российского государства и ее приоритеты (1990–2000-е гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук, 07.00.02 / Я. В. Шабанов. — Саратов, 2011. — 43 с.
33. Григорьева И. А. Социальная политика: взаимодействие государства, общества и человека : дис. ... д-ра соц. наук : 22.00.04 / Григорьева И. А. ; С.-Петербург. гос. ун-т. — СПб., 2005. — 460 с.
34. Шульга В. В. Організаційно-педагогічна діяльність соціальних служб для молоді в Російській Федерації : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Шульга В. В. ; Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — 20 с.

S. GRYTSAI
Kiev

THE STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT RESEARCH PROBLEM OF TRANSFORMATION THE SOCIAL POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION (1991–2011)

The article analyzes the state of scientific development issue of transformation of social policy of the Russian Federation in 1991–2011 years. The author focuses on the historiography of issues such as features of the modernization social services at different stages of the Russian Federation, the state's role in carrying out democratic reforms in the process of building social and economic development of society.

Keywords: social policy, welfare state, social institutions, the transformation of society, social groups.

С. Я. ГРИЦАЙ
г. Киев

СОСТОЯНИЕ НАУЧНОЙ РАЗРАБОТКИ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТРАНСФОРМАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ (1991–2011 гг.)

В статье анализируется состояние научной разработки вопроса трансформации социальной политики Российской Федерации в период 1991–2011 гг. Основное внимание автор уделяет историографии таких вопросов как особенности модернизации социальной сферы на разных этапах становления Российской Федерации, роль государства в проведении демократических реформ в процессе построения социального экономически развитого общества.

Ключевые слова: социальная политика, социальное государство, социальные институты, трансформация общества, социальные группы.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2015 р.

УДК 94(477.7)

А. О. КИРИЛЕНКО

м. Миколаїв

СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1953–1964 рр.

В статті авторка розглядає історіографію періоду 1953–1964 рр. Проаналізовано радянську, вітчизняну та зарубіжну літературу. Визначені ключові аспекти досліджень. Розглянуто сучасний період в вітчизняній історичній літературі.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, дослідження, дисертація, наукова література, історик, статті, монографія.

Праці аналітичного осмислення політико-ідеологічних, господарсько-економічних проєктів М. Хрущова, накопичений за час лібералізації, досвід суспільної модернізації завжди супроводжувався жвавими дискусіями не лише серед істориків, але й широкого кола інших вчених.

Історіографію зазначеного періоду в наукових виданнях умовно поділено на 4 критерії. Перші три – це вітчизняна історіографія, подана за історіографічним принципом. Четвертий критерій – це зарубіжна історіографія. В цілому наукова література цієї доби зосередила великий фактичний матеріал.

Так, російський історик І. М. Стариков, вивчаючи проблеми десталінізації радянського суспільства, розділив історіографію за хронологічним принципом на чотири періоди: 1. Середина 1950-х – середина 1960-х років; 2. Середина 1960-х – перша половина 1980-х років; 3. Друга половина 1980-х років – початок 1990-х років; 4. З початку 1990-х років до наших днів.

Ми традиційно історіографію поділили на радянську, сучасну та зарубіжну. В свою чергу радянська поділена на: 1. Часи хрущовської «відлиги»; 2. Середина 1960-х – незалежна Україна.

З розгортанням демократичних перетворень з'являлися необхідні умови для вивчення процесу десталінізації та його суспільного впливу. За горбачовського правління опубліковано ряд наукових праць, написаних на відкритих для доступу архівних документах.

Другий етап розпочався з здобуття Україною незалежності. В цей період змінилося ставлення до вивчення процесів, що від-

бувалися в минулому. Перед сучасною українською історіографією постало завдання довести свою самостійність і спроможність здійснювати серйозні дослідження, зокрема й такої важливої проблеми як десталінізація радянського суспільства.

Початок цьому поклали праці доктора історичних наук В. Барана. Загальна характеристика десталінізаційного процесу містилася у публікаціях цього дослідника. Так, «Україна після Сталіна: «Нарис історії 1953 – 1985 рр.» опублікована в 1992 р. [7]. У подальшому наукові розробки автора знайшли відображення у монографії «Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи» [2]. Автор з'ясував причини початку процесу десталінізації та висвітлив його проведення в Україні на кожному з трьох етапів (1953–1956, 1956–1961 та 1961–1964 рр.). Особливо важливим є характеристика В. Бараном першого етапу, який на той час не вважали десталінізаційним автори багатьох наукових та науково – популярних праць. Водночас автор побіжно висвітлив вплив десталінізації на політичну і морально – психологічну атмосферу в суспільстві. Цілком слушним видається висновок дослідника про те, що обмеження терору і деяке послаблення контролю означало видозміну кількісних, а не якісних параметрів радянської системи, що продовжувала залишатися типово тоталітарною, підпорядковуючи собі всі сторони суспільного буття. В його дослідженнях розвиток сільського господарства України напередодні «відлиги» порівнювався з довоєнним часом. Дослідник підкреслив нижчий за довоєнний рівень, виробництво зернових куль-

тур, овочів, неповне відновлення поголів'я худоби, вказав на невелику частку, що припала на колгоспи і радгоспи у виробництві м'яса, молока, яєць тощо. Не оминув увагу і дослідження питань, пов'язаних з релігійним життям [4].

Вагомий внесок в подальшу розробку проблеми внесла праця істориків В. Барана та В. Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)» [6]. Книга привертає увагу, зокрема, тим, що в ній хрущовські реформи аналізуються в контексті всієї повоєнної історії СРСР, аж до його розпаду. Це дозволило простежити як витоки й передумови деєсталінізації, так і процес її подальшого згорання після відставки М. Хрущова.

Окремо відзначимо статті українського історика, краєзнавця О. Бажана, теж присвячені процесу деєсталінізації. В них автор подає загальні характеристики здійснення процесу на території України – акцентує увагу на змінах у діяльності карально – репресивних органів у ході деєсталінізації, аналізує вплив політичної «відлиги» на культурне життя українського суспільства. Автор використовує широке коло архівних матеріалів, на основі яких прагне показати половинчастість, обмеженість та непослідовність деєсталінізаційного процесу.

Слід виділити праці соціально-історичного характеру, у яких досліджуються настрої й особливості сприйняття деєсталінізації пересічними громадянами. Зокрема, у монографії «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)» висвітлюється опозиційна (дисидентська) активність після викриття сталінського культу особи на ХХ і ХХІІ з'їздах КПРС, становлення та розгортання кримськотатарського національного руху, настрої звільнених зі спецпоселень оунівців тощо [2]. Ексклюзивністю публікацій О. Бажана є залучення великої кількості матеріалів із архівів органів внутрішніх справ і державної безпеки, де зосереджувалась інформація про протестні настрої населення.

Помітно сприяли нарощуванню наукових знань і праці І. Романюка, пов'язані з ліквідацією МТС в УРСР [27]. Вчений визначив місце машинно – тракторних станцій в аграрній економіці країни. У підсумку історик конста-

тував найголовніші наслідки реформи, а саме – економічну залежність сільськогосподарських артілей від держави, висвітлював негативні риси реформи МТС.

Помітним кроком у вивченні деєсталінізації у вітчизняній історіографії стали публікації М. Барсукова [8], Л. Опенкіна [19]. Вони стосувалися не розроблених раніше аспектів деєсталінізаційного процесу. Так, у статті М. Барсукова висвітлюються перипетії протистояння між М. Хрущовим та «антипартиійною групою», наголошується на важливості рішень червневого (1957 р.) пленуму в ході деєсталінізації. Водночас автор відзначає непослідовність цього процесу, оскільки в постанові пленуму не йшлося про участь В. Молотова, Л. Кагановича і Г. Маленкова в організації масових репресій [8]. Невелика за обсягом монографія Л. Опенкіна важлива тим, що всупереч поширеній на той час думці про початок деєсталінізації після ХХ з'їзду КПРС аналіз цього процесу він розпочинав з 1953 р. У дослідженні схарактеризовано деякі аспекти деєсталінізації на початковому етапі, який охоплював 1953–1955 рр. Однак, практично невисвітленими залишилися реформаційні заходи Л. Берії та реабілітаційні процеси тих років [21].

Поглядів Л. Опенкіна дотримувалася й О. Зубкова, яка намагалася показати різні підходи до проведення деєсталінізації. Авторка слушно зазначала, що політика деєсталінізації далеко непослідовна, нецілісна, змінювалася під впливом не тільки об'єктивних обставин, а й через посилення владних позицій самого М. Хрущова. О. Зубкова узагальнює та вказує, що хрущовські перетворення у суспільстві стали своєрідним «синдромом втоми» від змін, тяжіння до більш стабільних форм життя, які, власне, й вилилися в період брежнєвського «застою» [15–18].

За рахунок цих та інших робіт розширюється сфера дослідження деєсталінізації. Так, В. Тимцуник в монографічному дослідженні «Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.)» відобразив своєрідність викриття культу особи напередодні та після ХХ з'їзду КПРС [25]. Автор показує суспільну атмосферу після смерті Й. Сталіна, реакцію населення на такі події,

як викриття Л. Берії, проголошення Г. Маленковим нового курсу на соціальну переорієнтацію економіки, розвінчання сталінського культу особи тощо.

Плідним є доробок відомого вітчизняного дослідника Ю. Шаповала [30; 31], зокрема, він започаткував нові підходи в осмисленні діяльності М. Хрущова.

Економіст П. І. Гайдучкий видав у 1997 р. працю, присвячену діяльності МТС, аналізує причини ліквідації МТС, приходять до висновків, що МТС не виправдовували витрат державних коштів, сприяли скупченню у них непотрібної колгоспам техніки, за відсутності економічних стимулів для розвитку колгоспного виробництва намагалися виконувати у колгоспах лише вигідні для себе роботи, у багатьох випадках незадовільно виконували плани трудомістких робіт на колгоспних тваринницьких фермах [13].

Заслужують на увагу і дисертаційні дослідження І. М. Лубко та Л. В. Ровчак [26]. В дисертаційному дослідженні І. Лубко цілий підрозділ присвячено реформуванню МТС. Авторка аналізує функції та завдання МТС, розглядала народно – господарські плани, за якими вони працювали, заходи щодо покращення праці МТС, їх технічної оснащеності та інші аспекти. Зрештою, доходять висновку, що в МТС не вистачало сучасної техніки, мали місце розбіжності і суперечності між МТС та колгоспами [19].

Найбільш змістовний і об'єктивний аналіз економічної реформи 1957–1965 рр. в Україні здійснено у дисертаційному дослідженні О. Ворошилова [12]. Прагнення радянської тоталітарної держави встановити контроль над системою духовних ціннісних орієнтацій і, як наслідок, боротьба з релігією як суспільним феноменом взагалі, детально досліджується у багатьох працях, серед яких роботи В. Войналовича [11], В. Єленського [14]. У вказаних працях розвиток відносин у системі «влада – церква» в Україні постсталінського періоду розглядається як складова процесів суспільно-політичного життя.

Заслужує на увагу праця історика-релігіознавця В. О. Паценка [23], присвячена історії православ'я в Україні. У ній, використовуючи велику кількість архівних матеріалів та

статистичних даних, автор описує антирелігійну політику радянського керівництва. Звертає увагу на особливості релігійної ситуації в 50–60-х рр. і П. М. Бондарчук [9;10]. У 2001 р. вийшов з друку довідник «Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність». Певний внесок у вивчення зазначеної тематики внесло й дисертаційне дослідження Г. М. Маринченко [20], в якому вона узагальнює релігійні зміни часів «відлиги» на Півдні України.

Аналізуючи соціальні зміни цього періоду, потрібно зазначити праці Я. А. Федоренко [29]. В них аналізуються соціально-культурні зміни, рівень та якість життя, зміни в освітній, культурно-просвітницькій роботі, розвиток обслуговуючої сфери та ін.

Вивчаючи регіональну специфіку треба зазначити, що питання хрущовської «відлиги» в цілому на регіональних рівнях ще недостатньо досліджені.

Таким чином, історіографічний огляд радянської, пострадянської (сучасної української) літератури зазначеної проблеми дає підстави стверджувати про фрагментарність попередніх напрацювань.

Публікації радянської доби дозволили нагромадити базу для подальшого, якісно вищого в теоретичному плані, етапу осмислення емпіричного матеріалу. Відповідно до ідеологічної доктрини історичний процес відтворювався таким чином, що в центрі всіх суспільних явищ перебувала діяльність комуністичної партії. А наявна література, величезна за обсягом, не розкриває багатьох важливих аспектів радянської політики на Півдні УРСР. Досліджувана проблематика за певних історичних обставин набула ідеологічного забарвлення, підпала під вплив ідеологічної кон'юнктури. Історичний доробок радянських авторів не містив критичного аналізу, а більшість праць були довідковими виданнями, або статистичними збірниками.

Сучасна українська історіографія в основному концентрує увагу на подіях, пов'язаних з питанням соціально-економічних процесів. Значно менше уваги приділяється дослідженню соціально-побутових змін, ніж економічних. Однак бракує праць, які б комплексно розкривали політику десталінізації та лібералізації Південного регіону.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. — К. : Рідний край, 2000. — 329 с.
2. Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. — К. : Рідний край, 2000. — 616 с.
3. Бажан О. Процес десталінізації в суспільно-політичному та культурному житті України (друга половина 50-х – початок 60-х років XX ст.) // Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи. — К. : Видавничий центр «Академія», 2003. — С. 70—85.
4. Баран В. К. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 рр. / В. К. Баран // Сучасність. — 1995. — № 5. — С. 113—128.
5. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. — 488 с.
6. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. — К. : Альтернативи, 1999. — Т. 13. — 304 с.
7. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нариси історії 1953–1985 рр. / В. К. Баран. — Львів : Свобода, 1992. — 124 с.
8. Барсуков Н. Коммунистические иллюзии Хрущева / Н. Барсуков // Диалог. — 1991. — № 5. — С. 75—84.
9. Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1940-х – середина 1980-х рр.) / П. М. Бондарчук // Український історичний збірник. — 2008. — № 11. — С. 294—316.
10. Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років) / П. Бондарчук, В. Даниленко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. — Випуск 3.34. Історичні науки. — Миколаїв : МНУ, 2013. — С. 158—171.
11. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. — К. : Світогляд, 2005. — 741 с.
12. Ворошилов О. В. Економічна реформа в Україні (1957–1965). Історико-політичний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія громадських рухів і політичних партій» / Олег Володимирович Ворошилов. — К., 1994. — 22 с.
13. Гайдучкий П. І. Відродження МТС (Організація машинно-технологічних станцій в ринкових умовах) / П. І. Гайдучкий, М. Г. Лобасі. — К. : Поліграфкнига, Оранта, Агроінком, 1997. — 508 с.
14. Єленський В. Є. Державно-церковні відносини в Україні (1917–1990) / В. Є. Єленський. — К., 1991. — 71 с.
15. Зубкова Е. Маленков и Хрущев / Е. Зубкова // Новая и новейшая история. — 1995. — № 4. — С. 34—42.
16. Зубкова Е. Маленков, Хрущев и «оттепель» / Е. Зубкова // Коммунист. — 1990. — № 14. — С. 86—94.
17. Зубкова Е. Маленков и Хрущев: личный фактор в политике послесталинского руководства / Е. Зубкова // Новая и новейшая история. — 1995. — С. 103—115.
18. Зубкова Е. Реформы Хрущева: культура политического действия / Е. Зубкова // Свободная мысль. — 1993. — № 9. — С. 97—107.
19. Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964): дис. на здобуття ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Інна Миколаївна Лубко. — Донецьк, 2002. — 226 с.
20. Маринченко Г. М. Відносини радянської влади та церкви у Південній Україні (друга половина 40-х – середина 60-х років XX століття): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ганна Миколаївна Маринченко. — Миколаїв, 2013. — 275 с.
21. Опенкин Л. А. Оттепель: как это было (1953–1955 гг.) / Л. А. Опенкин. — М. : Знание, 1991. — 64 с.
22. Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України : [у 2-х ч.]. — Ч. 1. / В. О. Пащенко. — Полтава, 1997. — 354 с.
23. Пащенко В. О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років / В. О. Пащенко. — Полтава : АСМІ, 2005. — 631 с.
24. Романюк І. М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. — Вінниця : Книга-Вета, 2005. — 256 с.
25. Тимцуник В. І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.): Монографія / В. І. Тимцуник. — К. : Вид-тво НАДУ, 2003. — 400 с.
26. Ровчак Л. В. Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті рр.) : дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Лариса Володимирівна Ровчак. — Донецьк, 2000. — 231 с.
27. Романюк І. М. Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст.: дис. на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Романюк. — Чернівці, 2006. — 509 с.
28. Халецька Л. М. Сільське населення України в роки хрущовської «відлиги»: рівень та якість життя : дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Лілія Миколаївна Халецька ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2011. — 282 с.
29. Федоренко Я. А. Зміни в культурно-духовному житті українського селянства в період хрущовської «відлиги»: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Яніна Анатоліївна Федоренко. — Черкаси, 2009. — 225 с.
30. Шаповал Ю. І. «Закрита доповідь» М. Хрущова на XX з'їзді КПРС: обставини появи, наслідки / Ю. І. Шаповал // Історія в школах України. — 1997. — № 3. — С. 10—14.
31. Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов. Нарис політичної діяльності / Ю. І. Шаповал // Український історичний журнал. — 1989. — № 1. — С. 103—115.

A. KIRILENKO

Mykolaiv

MODERN HISTORIOGRAPHY SOUTH OF UKRAINE IN 1953–1964 pp.

In the article the author examines the historiography of the period 1953–1964 pp. Analyzed Soviet, Ukrainian and foreign literature. The key aspects of the research. The current period of national historical literature.

Keywords: Patriotic historiography, Research, LV, nauchnaya literature, historian, articles, monohrafiya.

A. КИРИЛЕНКО

г. Николаев

СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ЮГА УКРАИНЫ В 1953–1964 гг.

В статье автор рассматривает историографию периода 1953–1964 годов. Проанализировано советскую, отечественную и зарубежную литературу. Определены ключевые аспекты исследований. Рассмотрен современный период в отечественной исторической литературе.

Ключевые слова: отечественная историография, исследования, диссертация, научная литература, историк, статьи, монография

Стаття надійшла до редколегії 27.03.2015 р.

УДК 930.1[323.29] (477)«1945/1964»

Р. Н. КРАЙНИК

г. Николаев

ПРОПАГАНДА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ ПОСЛЕВОЕННОЙ УКРАИНЫ: СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Анализируется коммунистическая пропаганда в учебно-воспитательном процессе общеобразовательных школ послевоенной Украины

Ключевые слова: коммунистическая партия, идеология, пропаганда, ученики, школа.

Для современной объективной научной характеристики проблемы коммунистической идеологизации педагогического процесса в украинских учебных заведениях после окончания Второй мировой войны, необходим детальный историографический анализ.

Актуальность характеристики обусловлена тем, что важным условием исследований стало расширение источниковой базы проблемы, путем привлечения новых характеристик особенностей идеологизации системы образования в послевоенный период, для всестороннего анализа советского общественно-политического строя.

Несмотря на существование большого массива разнообразных публикаций, связанных с общей характеристикой пропагандистской работы коммунистической партии в учреждениях образования, актуально в историографии выделить те, которые касаются общеобразовательных школ.

Анализируя советские труды, очевидно, что важная роль во внедрении коммунистической пропаганды отводилась учителям общеобразовательных учебных заведений. Партийные организации целенаправленно действовали в духе поощрения педагогических работников к пропагандистской деятельности среди учащихся по вопросам построения коммунистического общества.

Общие сведения, характеризующие состояние агитационной деятельности коммунистической партии в учебных заведениях, дополняются многочисленными сведениями в литературе о идеологизации учебы.

Общеобразовательные школы – основа системы советского народного образования. Наиболее массовые учебные заведения, в историографии пропагандистской деятельности коммунистической партии, занимают особое место.

С окончательным переходом государства к мирному строительству в 1945 г., публику-

ются важные сведения о постановке пропагандистской деятельности во время учебного процесса в школах на совещаниях учителей западноукраинского региона, присоединенного к УССР. Данные собрания имели консультативный и, главное, показательный характер. Руководство государства всячески имитировало народовластие и демократичность учебного процесса [1]. В дальнейшем появляются новые методические рекомендации, касающиеся преподавания гуманитарных дисциплин для учителей западноукраинского региона [2]. В подобной литературе в основном речь шла не об улучшении или совершенствовании методики ведения занятий, а лишь о необходимости широкомасштабного идеологического наступления на общество, через общеобразовательную школу.

Показательным в историографической характеристике поднятой проблемы, является сборник постановлений партии и правительства, который опубликован в 1947 г. [3]. Составитель А. Г. Сивец особо выделил, как важнейшие, документы о увеличении политической пропаганды в учебных заведениях.

Продолжая массовое идеологическое наступление на общество в середине 1950-х гг., продолжают активно публиковаться брошюры, которые призваны исполнять роль помощника советского учителя-агитатора. В научном контексте подобные сведения являются достаточно ценными для исследования, так как показывают конкретную и бесспорную деятельность советской власти во вмешательстве государства в учебный процесс. Например, в публикации «О мероприятиях сталинского облОНО по выполнению решений XX съезда КПСС и дальнейшем развитии народного образования и о подготовке отделов народного образования, школ, детских учреждений к новому 1956–1957 учебному году», говорится о исполнении решений съезда партии по улучшению и совершенствованию пропагандистской работы в отделах народного образования Донбасса, что фактически должно сводиться к активизации советской пропаганды [4].

Значительное количество работ было опубликовано по случаю помпезного празднования 40-летия советской власти в Украи-

не. В течении всего 1957 г., выходят сборные труды, где говорится о достижениях и больших успехах советской власти в сфере школьного образования [5].

Учитывая нескрываемую заполитизированность публикаций, они имеют бесспорное научное значение, учитывая региональный характер их содержания и пропагандистскую суть, которая приводит конкретные примеры и всячески популяризирует достижения партии в развитии среднего образования. Смысловая близость содержания этих публикаций свидетельствует о заказном характере их издания в интересах власти.

Вначале 1960-х гг., партийным руководством активно обосновываются дальнейшие необходимые изменения в преподавании истории и основ политических знаний в общеобразовательных школах Украины. Существенно менялись методические подходы преподавания предмета «История» по представлению ЦК КПСС и Совета Министров СССР, от 8 октября 1959 г., которые предусматривали усиление пропаганды среди учащейся молодежи [6].

Подтверждением нарастающей тенденции дальнейшего идеологического давления на несовершеннолетних является постановление ЦК КПСС, от 25 апреля 1960 г. «О введении курса Основы политических знаний в средних школах и средних специальных учебных заведений и о подготовке учебника по этому курсу» [7]. Фактически давалось указание на введение нового школьного предмета, который должен сократить учебное время точных наук.

Отечественная идеологическая литература советских времен дает представление о значимости партийной пропаганды в учебном процессе. В частности «Справочник партийного работника» выделяет, как заслугу партии, введение в программы общеобразовательной школы предмета «Обществоведение», что сыграло значительную роль в дальнейшей идеологизации общества. В пятом выпуске справочника за 1964 г., отмечается, что опираясь на постановление ЦК КПСС 1960 г., о введении предмета «Основы политических знаний в средних школах», областные комитеты коммунистической

партии развернули организаторскую работу среди педагогов с целью повысить уровень преподавания в школах предмета «Обществоведение» до уровня необходимых партийных требований [8].

В условиях отсутствия культа личности И. Сталина, идеологи сосредотачивают всю полноту своего внимания на идеализации фигуры первого руководителя советского государства – В. Ленина. Учителя большое значение уделяли изучению научного наследия В. Ленина. Соответственно все эти мероприятия проходили на основе тотальной популяризации идей среди широких народных масс, в том числе на страницах периодических изданий.

Учитывая то, что в основе массовой идеологической работы среди учителей стояли первичные партийные организации, по инициативе коммунистической партии часто проводились семинары среди секретарей школьных партийных организаций. Из содержания журнала «За комуністичну працю» от 6 июля 1963 г., очевиден серьезный анализ решений июньского Пленума ЦК КПСС по вопросам улучшения идеологической работы партийными организациями [9].

На подобных занятиях обращалось первоочередное внимание на организацию пропагандистской и агитационной работы среди учителей. Районные партийные организации ставили перед педагогами задачи постоянного улучшения идеологическо-воспитательной работы с населением для подъема «коммунистического сознания» и укрепления авторитета власти.

По мнению государственных деятелей, привлечение периодической прессы в идеологическую борьбу помогло донести до сведения людей решения партии, что укрепляло идею построения коммунизма в СССР.

Власть всячески принуждала украинских педагогов заниматься активной идеологической пропагандой. Подобные тенденции сохраняются и в 1970-х гг., когда актуальной проблемой для отечественных исследователей оставалось участие партийных организаций в развитии образования. Большое количество защищенных диссертационных исследований подтверждает распространенное

мнение о том, что советские ученые разносторонне анализировали проблему идейно-политического воспитания, обосновывали необходимость активного вмешательства в учебный процесс, особенно в западных областях УССР [10].

Отечественные исследователи освещают особенности обеспечения высших учебных заведений педагогическими работниками, так, как от правильного подбора кадров зависела качественная подготовка будущих специалистов, формирования у них коммунистического мировоззрения.

Подробно исследовал эту проблему на западноукраинских землях советский историк А. В. Ткачук, который на страницах диссертационного исследования показал взаимосвязь партийных организаций с учебно-воспитательным процессом в Украине и подчеркнул руководящую роль партии в послевоенном восстановлении системы образования [11]. А. В. Ткачук воспроизводит особенности агитационно-пропагандистской работы в западноукраинских областях по профессиональной деятельности педагогических работников и показывает различные способы политического воздействия на общество путем массовой агитации, проведения открытых лекций, указывает на разветвленную систему комсомольского просвещения в учреждениях образования УССР. Исследователь доказывает ведущую роль партии в агитационной деятельности и конкретный вклад выдающихся деятелей в культуру и науку.

Необходимость широкомасштабного идеологического наступления на советское общество требовало массового привлечения молодежи к делу навязывания коммунистической идеологии в учебных заведениях. В этом плане особое стратегическое значение имеют работы советских исследователей, связанные с деятельностью комсомольских организаций, которые на региональном уровне анализируют историю комсомола, подчеркивая его важнейшую роль в пропаганде [12]. Подробно анализируется роль шефства комсомольских организаций над учебными заведениями республики, упоминается важная роль молодежи в помощи обездоленным детям после окончания войны.

С либерализацией общественно-политической жизни, после прихода к власти М. Горбачева, на историческую науку распространяются процессы демократизации.

Отечественные историки во времена «перестройки», почти не уделяют в научных исследованиях место характеристике положительного влияния коммунистической партии на процесс образования. После провозглашения Украиной государственной независимости, исследователи смогли правдиво рассматривать историческое прошлое.

Таким образом, в послевоенное время, по инициативе партии перестраивалась работа учебных заведений, через усиление марксистско-ленинской пропаганды.

Практически во всех советских научных работах указывается на большие недостатки в преподавании общественных наук, недостаточный идейный уровень лекционных и семинарских занятий. Акцентировалось внимание на недостаточно глубоком изучении преподавателями произведений классиков марксизма-ленинизма.

Все это не обеспечивало учебный процесс необходимым уровнем подготовки советских школьников в послевоенное время.

На страницах доступной литературы учителя общественных дисциплин часто не доводили на объективных фактах деятельность марксистско-ленинских принципов, что ставило под сомнение суть коммунистической пропаганды, а многие исторические события оставались без научного анализа.

Эти субъективные подходы значительно снижают научную ценность советской историографии о влиянии коммунистической партии на учебный процесс. Поэтому, в дальнейшем современным исследователям необходимо продолжить исследование историографии советской пропаганды для полноценной научной характеристики деятельности советской власти в образовательной сфере.

Список использованных источников

1. За радянську школу (матеріали міжобласної наради активу вчителів західних областей УРСР у Львові). — К. — Харків : Укрдержвидав, 1945. — 158 с. ; Школа Закарпаття: збірка матеріалів наради працівників народної освіти Закарпатської області УРСР 9–12 січня 1946 року / під ред. В. О. Повха. — К. : Радянська школа, 1946. — 72 с.

2. Радянська школа та організація її роботи: Збірка на допомогу вчителів західних областей України. — К. — Львів : Радянська школа, 1946. — 47 с.
3. Сивець О. Г. Постанови Партії та Уряду про школу / О. Г. Сивець. — К. — Харків : Радянська школа, 1947. — 152 с.
4. О мероприятиях Сталинского облОНО по выполнению решений XX съезда КПСС и дальнейшем развитии народного образования и о подготовке отделов народного образования, школ, детских учреждений к новому 1956–1957 учебному году. — Сталино, 1956. — 23 с.
5. Розвиток народної освіти в Запорізькій області за роки радянської влади. — Запоріжжя, 1957. — 177 с. Шашло Т. М. Розвиток народної освіти на Київщині за 40 років / Т. М. Шашло. — К. : Радянська школа, 1957. — 24 с.; Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади. — Житомир : Житомирське обл. вид-во, 1957. — 128 с.; Розвиток народної освіти на Львівщині. — Львів, 1957. — 159 с.; Аврамова В. Г. Розвиток народної освіти та культури за 40 років радянської влади / В. Г. Аврамова. — Хмельницький, 1957. — 320 с.
6. О некоторых изменениях в преподавании истории в школах. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 8 октября 1959 г. Вопросы идеологической работы. — М. : Госполитиздат, 1961. — 12 с.
7. О введении курса Основы политических знаний в средних школах и средних специальных учебных заведениях и о подготовке учебника по этому курсу. Из постановления ЦК КПСС 25 апреля 1960 года. Вопросы идеологической работы // Сборник важнейших решений КПСС (1954–1961 гг.). — М. : Госполитиздат, 1961. — С. 27–32.
8. Справочника партийного работника / Отв. за выпуск В. Н. Малин. — М., 1964. — Выпуск пятый. — 446 с.
9. Соціалістична Харківщина (1943–1959) // 36 документів і матеріалів. — Х., 1959. — 211 с.; За комуністичну працю. — 1963. — 6 липня. — С. 2.; Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979 // Збірник документів і матеріалів / Упорядники : Х. І. Горожанкіна та ін. / Відп. ред. Д. А. Яремчук. — К., 1980. — 548 с.
10. Кондратюк А. С. Идеино-политическая работа Коммунистической партии среди крестьянства западных областей Украины в период перестройки деревни (1944–1950 гг.): автореф. ... канд. ист. наук / А. С. Кондратюк. — М. : АОН при ЦК КПСС, 1972. — 23 с.; Масловский В. Борьба трудящихся западных областей УССР против классово враждебных элементов в период социалистических преобразований в деревне (1944–1950 гг.): автореф. ... канд. ист. наук / В. Масловский. — Львов, 1974. — 24 с.
11. Ткачук А. В. Діяльність КП України по ідейно-політичному вихованню робітничого класу західних областей УРСР (1944–1950 рр.) : дис. ... канд. ист. наук / А. В. Ткачук. — К. : КДУ, 1970. — 167 с.
12. Пономаренко Г. Я. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации / Г. Я. Пономаренко, А. И. Бут, И. Я. Омеляненко и др. — К. : ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1987. — 296 с.; Позняков К. И. Очерки истории Днепропетровской областной комсомольской организации / К. И. Позняков, В. К. Брызгалова, Л. К. Дешко и др. — К. : ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1987. — 264 с.; Киричек Р. И. Из истории партийного руководства комсомола в освобожденных районах СССР в 1941–1945 гг. / Р. И. Киричек. — Харьков : Основа, 1990. — 216 с.

R. KRAYNIK
Mykolaiv

**PROPAGANDA IN THE PEDAGOGICAL PROCESS
OF THE POST-WAR UKRAINE: SOVIET HISTORIOGRAPHY**

*Analyzes communist propaganda in the educational process in secondary schools post-war Ukraine.
Key words: Communist party, ideology, propaganda, students, school.*

Р. М. КРАЙНИК
м. Миколаїв

**ПРОПАГАНДА В ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ ПІСЛЯВОЄННОЇ УКРАЇНИ:
РАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ**

Аналізується комуністична пропаганда в навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл повоєнної України.

Ключові слова: Комуністична партія, ідеологія, пропаганда, учні, школа.

Стаття надійшла до редколегії 25.03.2015 р.

УДК 930.1(477)«1941-1944»

Д. В. НЕФЬОДОВ
м. Миколаїв

**РАДЯНСЬКА ТЕЧІЯ РУХУ ОПОРУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ 90-х рр. ХХ ст.**

У статті подані основні тенденції сучасної (90-ті рр. ХХ ст.) історіографії радянської течії руху Опору у Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.), визначені особливості та напрями досліджень.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, рух Опору, комуністичне підпілля, партизанський рух, Південна Україна, сучасна історіографія.

Головні теоретико-методологічні зміни у трактуванні проблемних питань руху Опору та початок створення цілковито нової концепції історії України воєнної доби відбулись на початку 90-х рр. у зв'язку із загальновідомими доленосними подіями в суспільно-політичному житті держави і пов'язані з ім'ям колишнього завідуючого відділом історії України періоду Другої світової війни М. Ковалем. На сторінках чотирьох монографій [1–4], дослідником здійснено ґрунтовний аналіз та визначені основні «білі плями» та замовчувані питання історії руху Опору. Дослідник детально проаналізував основні хиби під час організації руху Опору, до яких відніс репресії знавців «малої війни» у 30-х рр., поспішність, формалізм у доборі кадрів, закладанні матеріально-технічної бази, створенні конспіративних квартир для підпільників. В цілому, науковець високо оцінив радянських руху Опору, у тому числі і в південних областях республіки, зазначив, що дії його учасни-

ків об'єктивно сприяли операціям Червоної армії та явили собою фактично «регулярний другий фронт» [3, 270].

Що стосується історіографії радянського руху Опору, необхідно відзначити зниження наукового інтересу, зменшення кількості публікацій, особливо порівнюючи з радянською добою. Втім не дивлячись на зменшення кількості, підвищилась якість праць. Науковці здійснили спробу відмежуватись від вкрай позитивістського доробку радянської історіографії, направити свої розвідки у більш критичне русло та зосередитись на «білих плямах» та замовчуваних питаннях історії радянського руху Опору. До останніх вітчизняні історики відносять значне завищення кількості учасників підпілля та партизанських загонів, існування членів багатьох підпільних обкомів переважно «на папері», значна перевага ідеологічної та «каральної» функцій партизанських загонів над суто бойовою, військовою.

Найбільшу увагу привертає чи не єдине комплексне дослідження А. Чайковського [5–6]. Автор послідовно розкрив основні причини помилок при організації руху Опору, акцентуючи увагу на знищенні майже усіх знавців «малої війни» під час репресій 30-х рр. та недооцінку вищим військовим та партійним керівництвом значення підпільно-партизанського руху вже під час самої війни. Науковець детально торкнувся й такого аспекту як колабораціонізм, що також став однією з причин розкриття підпільних груп, а саме Миколаївського підпільного центру, підпілля Одеси, Запоріжжя. За оцінкою історика, масові провали й арешти у Сімферополі, Феодосії та інших населених пунктах Криму стали наслідком порушення правил конспірації. Гонитва за зростанням чисельності організацій, купівля зброї на вулицях у румунських солдатів, занотовування до записників справжніх прізвищ учасників, їх адрес та збирання коштів на підприємствах – все це, підкреслює А. Чайковський, носило масовий характер і призводило до тяжких втрат [6, 19]. Особливу увагу дослідник звернув на процес становлення партизанського руху в Криму, під час якого, на думку вченого, організатори припустилися грубих помилок, нехтуючи принципом добровільності вступу до загонів, порушуючи правила конспірації. Наслідком цього стала велика кількість дезертирів. Історик послідовно проводить думку, що «народні месники» на Кримському півострові у 1941–1942 рр. фактично кинуті на призволяще і керівництво партизанським рухом не розуміло справжнього стану справ, радячи їм «самим себе забезпечувати». Порівнюючи значне піднесення підпільно-партизанського руху у 1943–1944 рр., в період коли радянське керівництво «почало куди серйозніше, ніж раніше, ставитись до партизанського руху» [6, 34], обмеженість руху Опору в 1941–1942 рр. вчений пояснює відсутністю зброї, а не «прияним ставленням» населення до окупантів.

У середині 90-х рр. дещо активізувались регіональні дослідження руху Опору. Перу відомого миколаївського історика М. Шитюка належить монографія «Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини в 1941–1942 роках» [7]. Джерельна база даного

дослідження підібрана за конкретно визначеним напрямком та складається лише із закритих раніше фондів обласного архіву. На їх основі автор зробив спробу дати об'єктивну картину підпільно-партизанського руху на території області в роки війни. Ввівши до наукового обігу велику кількість нових документів, науковець дослідив діяльність на території обласного центру таких підпільних організацій як «Миколаївський підпільний центр», «Центр», «Патріоти Батьківщини», а також велику кількість організацій та груп, що діяли в Первомайську, Вознесенську, Новій Одесі, в інших містах та селах області. Торкнувся історик і діяльності партизанських загонів, що діяли на території Баштанського, Казанківського районів та ін. Одне з центральних місць в монографії займає аналіз спотворених історичних даних про діяльність того чи іншого формування. Зокрема науковцем підкреслений той факт, що після звільнення області було представлено чимало звітів, часто досить широких, про підпільно-партизанську діяльність. Однак після перевірки даної «діяльності» радянськими спецслужбами та партійними органами, виявилось, що таких загонів просто не існувало. Істориком наведений перелік даних груп та загонів, які склались переважно з «мертвих душ». У процесі дослідження М. Шитюк приходять до висновків, що не дивлячись на те, що підпільний обком і райкоми партії в період окупації «не працювали», не було створено єдиного організуючого центру, частина комуністів проявила малодушність, поставивши особисті інтереси вище суспільних, на території Миколаївщини з ініціативи низів розгорнулася підпільна і партизанська боротьба. Окрему увагу М. Шитюк приділив історії діяльності підпільної молодіжної організації «Партизанська іскра» [8]. Використовуючи матеріали нововідкритих фондів архіву СБУ в Миколаївській області, науковець більш об'єктивно, аніж попередники, окреслив картину діяльності іскрівців, детально відтворив шлях їхньої боротьби, визначив причини розкриття та знищення більшості підпільників.

У монографії М. Турби [9] вперше проаналізовано соціально-політичний аспект руху Опору в Криму, визначені особливості під-

пільно-партизанської боротьби на території півострова. У 1998 р. автор захистив з цієї теми дисертацію [10]. Цінності дослідженню додає джерельна база, яка складається з оригінальних фактичних даних, що вперше введені у науковий обіг, в тому числі розсекречених архівних матеріалів. Робота базується на нових концептуальних підходах до взаємодії двох тоталітарних режимів в екстремальних умовах їх протиборства, ролі народних мас у боротьбі, визначення характеру і суті партизанського руху на території Криму [10, 5]. Значна увага приділена науковцем проблемам військової боротьби, участі у ній представників різних соціальних та етнонаціональних груп, ролі нелегальних органів державної влади та громадських організацій на окупованій території, підкреслена особлива жорстокість та непоступливість партизанської війни у Криму. Розглядаючи організацію руху Опору на території Криму у початковий період війни, історик вказує на численні помилки, називає її безграмотною та «просто божевільною» [9, 126]. Свою позицію дослідник аргументує тим, що неврахування специфіки, тактичних особливостей та географічних умов, рішення розгорнути сітку підпільних організацій для загального керівництва всіма діями проти окупантів в густо населеному та замкненому півострові, призвело до масової загибелі добре відомих партійних керівників, що не мали досвіду конспіративної роботи. Вченим зосереджується увага на тому, що неефективність керівництва командно-адміністративної системи партизанським рухом у Криму була настільки очевидною, що вона не змогла навіть розпорядитися оптимально наявними силами і засобами. Втім не дивлячись на це, автор наголошує, що внаслідок проведених заходів на 10 листопада 1941 р. в Криму діяло 28 партизанських загонів, особовий склад яких нараховував 3734 чол., а за останні три місяці 1943 р. «до партизанів» вступило 5600 чол., виникло сім нових партизанських бригад. В цілому, М. Турба високо оцінив роль партизанського руху на території Криму, вказав на перетворення його у «важливий стратегічний фактор війни» [10, 5], що відіграв велику роль у забезпеченні перемоги, наголосив на його прогресивності та справедливості.

Однією з узагальнюючих праць першого десятиліття існування незалежної української держави стала монографія І. Муковського та О. Лисенка «Звитяга та жертвовність» [11], що побачила світ у 1997 р. Автори вперше у вітчизняній історіографії зробили спробу провести комплексний аналіз ролі минулої війни в долі кожного українця. Саме в цій праці чи не вперше використаний суто антропоцентристський підхід для оцінки всіх подій минулої війни та започатковано комплексне та об'єктивне вивчення участі українців у війні – у тому числі в різних течіях руху Опору.

Узагальнюючою та, так би мовити, «завершальною» працею 90-х рр., а разом і ХХ століття став заключний том «Книги Пам'яті України» – «Безсмертя» [12]. Саме у цій фундаментальній колективній монографії відобразився сучасний на той період стан вітчизняної історіографії минулої війни, всіх її складових. Рух Опору у південних областях країни розглянуто науковцями з нових концептуальних засад, підкреслені особливо важкі умови діяльності партизанів і підпільників в степових районах Півдня та в обмеженому просторі Кримського півострова, наведені причини поразок та невиправданих втрат під час організації підпільно-партизанського руху, особливості та характерні риси руху Опору у Південній Україні, результати боротьби. У той же час дана монографія віддзеркалила усі протиріччя, наявні у трактуванні неоднозначних питань у тому числі в тематиці руху Опору.

Таким чином, можна зробити висновок, що проголошення незалежності України та якісні зміни у вітчизняній історичній науці сприяли перегляду всіх ключових питань руху Опору, у тому числі в Південній Україні. Втім не слід трактувати дані події як «революційний злам», а скоріше як перехідний етап для історіографії руху Опору на Півдні, в науковому доробку якої відбилися основні протиріччя суспільно-політичного процесу та різні погляди на спільне минуле. Відбулась остаточна відмова від радянської методології та розуміння історії минулої війни, заснованих на марксистсько-ленінському вченні, втім і створення нової відбувалось доволі повільно. Проте не дивлячись на ці

вади «перехідного віку», більшість істориків розпочали із суто наукових позицій створювати об'єктивну, незаангажовану та, що найголовніше, аполітичну історію руху Опору. Почали досліджуватись «білі плями», прорахунки та вади радянського руху Опору. Праці М. Ковалю, О. Лисенка, І. Муковського, М. Турби, А. Чайковського, М. Шитюка та інших заклали підвалини зовсім нової історіографії, окреслили коло актуальних та малодосліджених питань з історії руху Опору на Півдні України, відповідь на які мали б дати науковці XXI століття.

Список використаних джерел

1. Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): історіософські нотатки / Михайло Васильович Коваль. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — 75 с.
2. Його ж. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / Михайло Васильович Коваль. — К.: Вища школа, 1995. — 192 с.
3. Його ж. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль; за заг. ред. В. А. Смолія; НАН України, Ін-т історії України. — К.: Альтернативи, 1999. — 335 с. — (Україна крізь віки: у 15-ти т.; т. 12).
4. Його ж. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення / Михайло Васильович

Коваль. — К.: Інститут Історії України НАН України, 1994. — 58 с.

5. Чайковський А. С. Відлуння далеких сурм: Словом історика і публіциста / Анатолій Степанович Чайковський. — К., 1995. — 172 с.
6. Його ж. Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр.: мовою документів, очима історика) / Анатолій Степанович Чайковський. — К.: Україна, 1994. — 255 с.
7. Шитюк М. М. Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини в 1941–1944 роках / Микола Миколайович Шитюк. — Миколаїв, 1996. — 70 с.
8. Його ж. Діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» в світлі нових історичних документів (1942–1943 рр.) / М. М. Шитюк // Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 101–106.
9. Турба Н. Н. Опыт и особенности партизанских действий в Крыму 1941–1944 гг.: социально-политический аспект / Николай Николаевич Турба. — Одесса: ОКФА, 1998. — 140 с.
10. Турба М. М. Досвід та особливості партизанських дій у Криму 1941–1944 рр.: соціально-політичний аспект: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Микола Миколайович Турба. — Одеса, 1998. — 154 с.
11. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 1996. — 568 с.
12. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / [голов. ред. кол.: Герасимов І. О., Муковський І. Т., Панченко П. П., Вишневецький Р. Г.]. — К.: Книга пам'яті України, 2000. — 944 с.

D. NEFYODOV

Mykolaiv

THE SOVIET MOTION OF RESISTANCE ON THE SOUTH OF UKRAINE IN THE DOMESTIC HISTORIOGRAPHY 90-ty XX CENTURY

Ukraine's independence and qualitative changes in the national historians contributed view all key issues of the resistance movement, including in Southern Ukraine. But one should not interpret these events as «revolutionary break», but rather as a transitional stage to the historiography of the Resistance movement in the South, in the scientific heritage which wandered basic contradictions of the political process and different views on the common past. There was a final rejection of Soviet methodology and understanding of the history of the war based on Marxist-Leninist doctrine, however, and create a new happening slowly. However, despite these flaws «adolescence», most historians began with purely scientific positions to create an objective, impartial and, most importantly, apolitical history of resistance. Became measured «gaps» mistakes and shortcomings of the Soviet resistance movement.

Keywords: Great Patriotic war, soviet motion of Resistance, Southern Ukraine, modern historiography.

Д. В. НЕФЬОДОВ

г. Николаев

ДВИЖЕНИЕ СОПРОТИВЛЕНИЯ НА ЮГЕ УКРАИНЫ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ 90-х гг. XX в.

В данной статье поданы основные тенденции современной (90-е гг. XX в.) историографии советского течения движения Сопротивления в Южной Украине в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.), определены особенности и направления исследований.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, движение Сопротивления, коммунистическое подполье, партизанское движение, Южная Украина, современная историография.

Стаття надійшла до редколегії 13.03.2015 р.

УДК 930.2.«1914-1916»

В. А. ПАРХОМЕНКО

м. Миколаїв

1914–1916 рр. У МЕМУАРНІЙ СПРАДЩИНІ ДМИТРА ДОРОШЕНКА

У статті автором проаналізовано мемуарні свідчення українського державного діяча, історика Д. Дорошенка, в яких відображено суспільно-політичне життя Наддніпрянської України в роки Першої світової війни (1914–1916 рр.).

Ключові слова: мемуари, Дорошенко, Перша світова війна, громадські організації.

Важливою джерельною складовою при висвітленні подій Першої світової війни в Україні є мемуари сучасників тих буремних років.

Мета даної статті – на підставі спогадів Д. І. Дорошенка висвітлити суспільне життя в Україні в роки Першої світової, охарактеризувати діяльність благодійних установ, виявити еволюцію громадсько-політичних поглядів представників українського національного руху в Наддніпрянщини часів Великої війни.

Активним мемуаристом на початку 1920-х рр. зарекомендував себе чільний діяч консервативно-гетьманського руху, міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951). У 1921–1922 рр. він почав оприлюднювати спогади про події Першої світової війни й Української революції, та власну участь у них у віденському журналі «Хліборобська Україна» та берлінському часописі «Историк и современник» [1; 2]. 24 квітня 1923 р. у листі з Праги до Києва, що адресований М. Грінченко, повідомляє про власні перші кроки у царині мемуаристики: «Друкую свої спомини «Война и революция на Украине» в журнале «Историк и Современник» (Берлін), а у Львові, здається, вийдуть вони в україн[ському] тексті» [3, 224].

У 1923 р. львівське видавництво «Червона Калина» здійснило повне видання другого тому мемуарів Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)» включно з першою частиною, присвяченою подіям Першої світової війни – «Галицька Руїна 1914–1917 рр.» [4]. Історик і державний діяч писав свої спогади, спираючись не лише на власну пам'ять, а й наявний у нього документальний

матеріал. Останнім часом вони також перевидані київським видавництвом «Темпора» [5].

Однак появу матеріалів про «недавнє минуле» не обійшли увагою критики, особливо по той бік радянського кордону. Київська кореспондентка Д. Дорошенка М. Грінченко інформувала його, що «Мої спомини про недавнє минуле» читають у Києві [6, 97]. Однак давній знайомий Дмитра Івановича С. Єфремов 24 квітня 1924 р. занотував украї негативний відгук про перші дві частини цих споминів: «Дочитав «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)» Дм. Дорошенка ... Літературно написані, як усе в Дорошенка, і подекуди досить цікаві. Але вузький світогляд автора на них може найбільше з усіх його творів одбився...» [7, 114].

Далі київський рецензент у щоденнику висловлює й особисту образу на Д. Дорошенка, який, мовляв, проігнорував роль С. Єфремова в передреволюційному українському русі: «Мене він ніби ввесь час бойкотує і згадує тільки тоді, коли вже не можна не згадати. Говорючи, наприклад, про ТУП та його Раду, згадує зовсім другорядних і малодіяльних членів і проминає беззмінного секретаря всіх з'їздів... мало не єдиного емісара для організації провінції, людину, через яку провадилися мало не всі зносини з політичними кругами російськими, на якій лежала вся відповідальна робота під час війни, з 1914 р. Трудно допустити, щоб Дорошенко цього не знав або забув, а проте ані словом не згадує. Чи не одбилася й тут пізніша образа?» [7, 116].

Мемуарист змушений був виправдовуватися. У його листі від 1 листопада 1924 р. до М. Грінченко зокрема йдеться: «В своїм передостаннім листі Ви, Маріє Миколаєвно, напи-

сали, що дехто дивується, чом я не згадав Сергія Ол[ександрови]ча, як секретаря ТУПа, і що з цього приводу думають, ніби я... бойкотую Сергія Олександровича. Ця звістка мене дуже вразила. Перш за все, я як шанував Сергія Ол[ександрови]ча, так шаную й досі, ставлю його дуже високо як людину й діяча, не вважаючи на те, що, може, ми тепер на деякі справи дивимось кожен інакше, ніж було колись. Якщо і сам Сергій Ол[ександрович] думає, ніби я у відносинах до нього змінився, то я би був дуже вдячний Вам, Маріє Миколаєвно, як би Ви при нагоді переказали йому від мене, що глибоко поважаю і люблю його, і ці почуття мої до нього ніколи не зміняться. Щодо того, що я не згадав його в споминах, то це ж пуста річ помилка, описка, може, галичане, друкуючи, викинули хіба ж це свідоме умовчання? Ні в якому разі! І що за дурниця була [б] з мого боку таким способом «бойкотувати» Сергія Олександровича!» [3, 229–230]. Зрештою, конфлікт було залагоджено, а Сергій Єфремов навіть взяв на себе небезпечну місію пересилки за кордон, з радянської України до Німеччини, принаймні частини київської бібліотеки Д. Дорошенка [7, 245].

Отже перейдемо безпосередньо до спогадів мемуариста.

У передвоєнні роки Дорошенко працював у Катеринославській вченій архівній комісії,

Автор спогадів Д. І. Дорошенко
(фото із книги В. Солдатенка «Україна: 1917 рік»)

був заступником голови Катеринославського товариства «Просвіта». Повернувшись у 1913 р. до Києва, вчений викладав історію та працював секретарем Українського наукового товариства. Початок війни застиг Д. Дорошенка у Берліні, з великими труднощами йому вдалося повернутися через нейтральну Швецію до Російської імперії. Спостережливий свідок, історик за фахом, доволі яскраво передає настрої перших воєнних років.

Діти-біженці з Галичини, батьки яких заарештовані австрійською владою
фото із журн. «Огонек» 1914 р. № 46)

Саме Перша світова показово висвітлила трагедію України 1914–1916 рр., адже її територія стала об'єктом зазіхань обох ворогуючих коаліцій, а українці мобілізовані до лав армій Габсбургів та Романових, опинилися по різні сторони фронту, поневіряючись в ніколи раніше не знаній позиційній, «окопній війні». Влітку 1914 р. в умовах наступу російських військ австрійська влада за підтримки місцевої польської адміністрації розпочала репресії проти галицьких українців, звинувачуючи їх у зраді та «русофільстві». Мемуарист наголошує, що ці події, зокрема сумнозвісний табір Талергоф, стали «незмимим соромом для старої Австрії і європейської цивілізації» [5, 34].

Також Д. Дорошенко у спогадах свідчив, що Михайло Грушевський, який повернувся з Галичини в Київ, до свого заслання ще встиг виступити на зборах Товариства українських поступовців (ТУП) і розповів про масові арешти галичан у Львові в перші дні війни, а також про те, що галицька молодь розпочала записуватись до українського військового легіону Січових стрільців, однак австрійська влада поставилась до цієї ідеї скептично [5, 34–37]. Грушевський ознайомив присутніх й про створення та програмні відозви Союзу визволення України. Проте враховуючи відверто проавстрійську позицію цього союзу, рада ТУП звернулася до нього із закликом не робити заяв від імені населення усієї України [5, 38]. Адже у Наддніпрянщини настрої були зовсім іншими більшість там сподівалася на перемогу російської зброї.

Дорошенко був й свідком поліцейського обшуку в будинку М. Грушевського, якого незабаром заарештували, і після 4-х місяців перебування у Лук'янівській в'язниці заслали до Сибіру за «австрофільство» [5, 38–40].

На початку війни український політик у Наддніпрянщині заявив про свою підтримку російського уряду. В журналі «Украинская жизнь», що видавався в Москві, С. Петлюра виступив з декларацією, закликаючи українців чесно виконати свій обов'язок перед державою. Проте з початком військових дій більшість українських товариств та видань заборонено, а редактора часопису «Українська хата» П. Богацького навіть заслано до Сибіру

[5, 20–21]. Однак українські громадські організації в Києві, Полтаві, Харкові, Катеринославі, Москві змогли зберегти свій статус, взявши на утримання лазарети для поранених.

У спогадах згадується й арешт глави уніатської церкви в Галичині митрополита Андрія Шептицького. Дорошенко відзначає, що причиною арешту та заслання митрополита вглиб Росії стала його тривала місіонерсько-національна діяльність, про яку російська військова адміністрація була добре поінформована, і не могла залишити Шептицького у Львові. Митрополита під посиленою охороною привезено до київського готелю «Континенталь», а звідси – заслання до Курську [5, 33]. Перебуваючи вже в еміграції, Дорошенко один із перших серед українських істориків присвятив цій події своє дослідження [8]. До Сибіру відправлено й ректора Львівської духовної семінарії Й. Боцяна [5, 55].

Масштабність Першої світової, змусила царський уряд дати дозвіл на створення та діяльність численних громадських організацій для обслуговування потреб армії та тилу. Д. Дорошенко у мемуарах розповідає про діяльність однієї з небагатьох українських легальних організацій воєнного часу – «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій». У ті роки він був заступником голови цієї благодійної установи, що надавала в Києві допомогу біженцям та українцям, депортованим царською владою з Галичини [5, 52–59]. Автор спогадів доволі емоційно передає враження перших місяців війни «коли київські участки й тюрми переповнились вивезеними галичанами, серед котрих були професори університету, поважні старі священники, інтелігенти всіх професій, жінки, діти, селяни, гірські гуцули ... що все вихоплено з хати зненацька, без грошей, часто-густо напіводягнене, залякане до смерті, і що їх везуть до Томської, Іркутської, Архангельської й Астраханської губерній без засобів, невідомо на яку долю і на який час» [5, 29]. Новостворене товариство за рахунок надходжень від всеросійських благодійних установ та численних приватних пожертвувань змогло відкрити харчові пункти, до роботи в яких активно залучилося київське студентство [5, 49–50]. «Тепер арештовані

виселенці, переїздячи через Київ, були забезпечені білизною, обувом, одежею й грошовою допомогою» [5, 60].

У 1915 р. після поразок російських військ на фронті, зі Львова до Києва перебрався «Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст». Його очолив член ТУП барон Ф. Штейнгель, якому вдалося залучити до роботи у комітеті чимало українських громадських діячів. Крім Дорошенка, це були – А. Вязлов, М. Біляшевський, А. Ніковський, І. Красковський та ін. Навколо цієї установи з часом згуртувалась українська інтелігенція Києва. З призначенням головою Штейнгеля «почалась зовсім нова ера в житті комітету Союзу міст, ера, так би мовити, його українізації, що мало певні наслідки взагалі для українського руху в Києві і на провінції» [5, 58–59]. У підсумку все це сприяло зростанню українського впливу в громадському житті Наддніпрянщині доби Першої світової війни.

Наприкінці 1915 р. Д. Дорошенко в складі делегації комітету здійснив подорож до Галичини (Тернопіль – Терехівля – Збараж), щоб безпосередньо на місці допомогти розореному війною населенню. Як зазначає мемуарист певний благодійний внесок здійснювало й київське Товариство охорони жінок, яке збирало пожертви для галичан, зокрема передало Дорошенку 15 тисяч комплектів теплої одягу та взуття для місцевого населення [5, 60]. Навесні 1916 р. для дітей-сиріт розпочали діяльність десятки притулків, цією справою опікувалась українська письменниця Н. Романович-Ткаченко (1884–1933).

Внаслідок Брусилівського прориву війська російського Південно-Західного фронту знов взяли під контроль деякі райони Східної Галичини та майже всю Буковину. Територію розподілено на 2 губернії: Чернівецьку і Тернопільську. Новостворене генерал-губернаторство очолив Ф. Трепов.

За спостереженнями Дорошенка режим Трепова відрізнявся від колишнього губернаторства Г. Бобринського (1914–1915). Тепер на першому місці стояла не політика, а забезпечення потреб армії. Не ставилося за мету переслідувати місцеву мову та втручатися у культурне життя. Навпаки, дозволено відк-

рити гімназії у Тернополі та Чернівцях, і учительську семінарію в Тернополі [5, 67]. Арешти звичайно відбувались, але приводом для обвинувачення вже виступало не «мазепинство», а більш узагальнююче «шпигунство».

Після двох років війни змінився настрій серед українських політичних та громадських організацій, які більш рішуче почали заявляти про свої вимоги та здійснювати культурно-просвітницьку діяльність. Так, восени 1916 р. в Катеринославі Д. Дорошенко прочитав публічну лекцію українською мовою у зв'язку зі смертю І. Франка, щоправда у присутності місцевого поліцеймейстера. Як пише мемуарист, у 1914–1915 рр. такий виступ був би неможливим [5, 75]. У Москві де перебували А. Кримський, С. Петлюра, Б. Кістяківський та нелегально В. Винниченко почав видаватися український тижневик «Промінь». «Зростав активний настрій серед української молоді, з-поміж котрої багато проходило гарну школу практичної національної роботи в Галичині, в установах земського й міського Союзів» [5, 75].

Показово, що напередодні 1917 р. в Київ приїхав О. Керенський, на той час лідер фракції «трудовиків» російської Державної Думи, і під виглядом лікаря разом з Дорошенком відвідав у в'язниці депортованих галичан [5, 99].

Активну політичну діяльність автор спогадів розпочав після Лютневої революції. 22 квітня 1917 р. він призначений російським Тимчасовим урядом крайовим комісаром Галичини і Буковини з правами генерал-губернатора. Попереду у мемуариста були зустрічі з П. Мілюковим, О. Гучковим [5, 100–102] та верховним головнокомандуючим російської армії Л. Корніловим. Останній за свідченнями Дорошенка завжди «тактично й гуманно ставився до місцевої [галицької] людної» [5, 135]. В серпні Дорошенку довелося декілька днів (13–18 серпня) очолювати Генеральний Секретаріат – фактично український уряд.

У травні 1918 р. за Гетьманату Дорошенко – міністр закордонних справ Української Держави. Насиченим виявилось для мемуариста і перебування з 1920 р. в еміграції. Разом з В. Липинським, С. Шеметом та іншими прихильниками гетьманського руху брав

участь у створенні монархічного Українського союзу хліборобів-державників, очолював Український науковий інститут у Берліні (1926–1931).

Отже, органічне поєднання в особі Д. Дорошенка державного діяча, історика та мемуариста надає його споминам високої достовірності. Спогади Д. І. Дорошенка є цінним, інформативним джерелом при дослідженні суспільно-політичного життя в Україні 1914–1916 рр. Вони засвідчують як в умовах воєнного часу українська інтелігенція, працюючи в громадсько-благодійних установах, набула практичного досвіду в організаційно-адміністративній роботі, що стане корисним під час подальших визвольних змагань 1917–1921 рр.

Список використаних джерел

1. Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні: (Спомини) / Дмитро Дорошенко // Хліборобська Україна. — Відень, 1921. — Кн. 3. — Зб. 5/6. — С. 75–104.

V. PARKHOMENKO

Mykolaiv

1914–1916. THE MEMOIR HERITAGE DMYTRO DOROSHENKO

In this article the author analyzed memoir testimony Ukrainian statesman, historian D. Doroshenko, which displays the socio-political life of Ukraine in the Dnieper during the First World War (1914–1916).

Keywords: memoirs, Doroshenko, the First World War, public organizations.

В. А. ПАРХОМЕНКО

г. Николаев

1914–1916 ГГ. В МЕМУАРНОМ НАСЛЕДИИ ДМИТРИЯ ДОРОШЕНКО

В статье автором проанализированы мемуарные свидетельства украинского государственного деятеля, историка Д. Дорошенко, в которых отражена общественно-политическая жизнь Надднепрянской Украины в годы Первой мировой войны (1914–1916 гг.).

Ключевые слова: мемуары, Дорошенко, Первая мировая война, общественные организации.

2. Дорошенко Д. Война и революция на Украине / Д. Дорошенко // Историк и современник. — Берлин, 1922. — Кн. 1. — С. 207–245. ; Кн. 2. — С. 180–205. ; Кн. 3. — С. 178–209. ; 1923. — Кн. 4. — С. 178–209. ; 1924. — Кн. 5. — С. 73–125.
3. З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка: Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченко / Публ. Ю. Пінчука та Л. Гриневич / Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — К. : Українознавство, 1996. — С. 223–225.
4. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / Дмитро Дорошенко. — Львів : Червона Калина, 1923. — Ч. 1 : Галицька Руїна 1914–1917 рр. — 131 с.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. — К. : Темпора, 2007. — 272 с.
6. Липинський В. Твори. Архів. Студії / В'ячеслав Липинський / Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського; загальна ред.: Є. Зиблікевич. — Філадельфія, Пенсільванія, 1973. — Архів. Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. — 452 с.
7. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / Сергій Єфремов / упоряд. : О. І. Путро та ін. ; редкол. : О. С. Онищенко та ін. — К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. — 848 с.
8. Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита А. Шептицкого // На чужой стороне. — Прага, 1925. — Кн. XIII. — С. 160–166.

Стаття надійшла до редколегії 01.04.2015 р.

РОЗДІЛ 5

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 947.930(477)

Т. В. БУНДЮЧЕНКО

м. Миколаїв

МІСЦЕ МИКОЛИ АРКАСА В ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ НА МИКОЛАЇВЩИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюється проблема місця та ролі Миколи Миколайовича Аркаса в становленні та розвитку історичного процесу на Миколаївщині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Ключові слова: історична наука, історіографія, археологія, краєзнавство, історія України, історія українського козацтва, військово-історичні дослідження та історія Чорноморського флоту.

Для української історичної науки ХІХ – початку ХХ ст. характерний плюралізм у методологічних підходах до проблем історії. В українській історіографії на той час сформувалися два основних історіософських напрямів: народницький та державницький. Перші навчальні книги з історії України, які з'явилися на межі ХІХ–ХХ ст., та були створені М. Аркасом [5], М. Грушевським [8], О. Єфименко [12] з позицій народницького напрямку. На початку ХХ ст. поряд з ним поступово склався державницький напрям, представники якого вважали головним рушієм історії державу [14; 6]. Історичні школи, що базувалися на народницькому та державницькому напрямках, діяли в Україні ще протягом 20-х років ХХ ст. і лише в 30-ті роки під ідеологічно-адміністративним тиском були згорнуті, хоча плідно продовжували розвиватися вченими Західної України та української діаспори [11].

Загалом можна виділити кілька напрямків у розвитку історичного процесу та становленні історичної науки на Миколаївщині: *археологічні дослідження* (Аркас З. А., Гайдученко С. І.); *військово-історичні дослідження та історія Чорноморського флоту* (Аркас М. А., Манганарі М. П.); *історія українського козацтва* (Борщак І. Л.); *історія України* (Аркас М. М., Слабченко М. Є.); *історичне*

краєзнавство (Ге Г. М., Кир'яков М. М., Фідоровський В. М., Камінський Ф. Г., Лагута М. Д. та ін.).

Аркас Захарій Андрійович (21 листопада 1793 р. – 2 квітня 1866 р.). Народився в Греції. Ще малюком привезений до Миколаєва. Вчився і служив усе життя на флоті у Севастополі. Аркас З. А. похований у Миколаєві. В українську історію увійшов як археолог, історик, перший дослідник історії Чорноморського флоту, генерал-лейтенант. З початку 40-х років ХІХ ст. Аркас З. А. вивчав проблему грецької колонізації [2; 3]. У 1836 році за дорученням адмірала М. П. Лазарева – головного командира Чорноморського флоту, капітан-лейтенант М. П. Манганарі зробив опис грецьких колоній на землях морського відомства, використавши античні джерела. 1852 р. він надрукував у «Записках Одеського товариства історії і старожитностей» працю «Сравнительная таблица эллинских поселений по Евксинскому Понту безыменного автора с местами, назначенными на меркаторской карте Черного моря последней описи 1836 года капитан-лейтенант Манганари – 1-го» [1]. При виконанні вищезгаданого завдання З. А. Аркас використав методики дуже близькі до сучасних археологічних досліджень. Одна з найважливіших праць З. А. Аркаса є «Описание Ираклийского полуострова

и древностей его» [4]. Свого часу відомий історик, секретар Одеського товариства історії і старожитностей М. Н. Мурзакевич зауважив, що З. А. Аркас став першим дослідником історії Чорноморського флоту. До речі, він був засновником і директором Морської офіцерської бібліотеки в Севастополі, яка певний час (в роки Кримської війни) розміщувалася в Миколаєві [19].

Гайдученко Сергій Іванович – юрист, громадський діяч, перший директор Миколаївського міського природно-історичного музею. В 1901 р. став член-кореспондентом Одеського товариства історії і старожитностей і по його завданню займався дослідженням курганів в Херсонському та Єлисаветградському повітах. В 1907 р. став членом миколаївського відділу «Просвіти». В лютому 1913 р. був обраний головою комісії по організації міського природно-історичного музею, ставши внаслідок його директором. Далі продовжував археологічні дослідження. Приймав участь у розкопках Ольвії (1920 р.), займався формуванням музейної етнографічної колекції і збором матеріалів по історії козацтва [15].

Аркас Микола Андрійович – адмірал, генерал-ад'ютант, військовий губернатор міста Миколаєва у 1871–1881 рр., головний командир Чорноморського флоту [10]. У в'язку з насиченою військово-морською справою, часу вистачало тільки на публікацію своїх військово-історичних творів в різноманітних часописах. Зокрема в часописі «Морской сборник» протягом 1852–1854 рр. були розміщені такі його статті: «Описание маневров двух соединений дивизий Балтийского флота», «Турецкий и греческий неаполитанский флоты в 1852 году», «Размышления о приготовлениях к дальнему вояжу» та ін. [20] М. А. Аркас також був членом Одеського товариства історії та старожитностей.

Манганарі Михайло Павлович – адмірал, вчений, історик грецького походження. Після смерті М. А. Аркаса у 1881 році його призначено головним командиром Чорноморського флоту, військовим губернатором Миколаєва та Севастополя. Найголовнішою заслугою М. П. Манганарі є те, що він склав надзвичайно цінний Атлас Чорного, Мармурового та Азовського морів, а також перед цим видав у

Миколаєві лоцію Мармурового моря та першу в Росії лоцію Чорного моря. Як більшість науковців того періоду, М. П. Манганарі був членом Одеського товариства історії та старожитностей і Морської вченої ради [13, 21–22]. За допомогою зусиль адмірала Манганарі в Миколаєві було відкрито першу велику бібліотеку (нині – обласна наукова бібліотека ім. О. Г. Гмирьова).

Борщак Ілля Львович – докор історичних наук, професор Державної школи Східних Мов у Парижі, директор Архіву української еміграції у Франції, редактор наукового радянського журналу «Україна», дійсний член НТШ у Львові. Найвагомішою заслугою І. Л. Борщака залишалася популяризація української проблематики у франкомовному середовищі, нарешті самої назви «Україна» в найширших колах Франції. Завдяки зусиллям історика в Парижі в 1947 р. було опубліковано «Кобзар» Т. Г. Шевченка [6; 9; 18].

Микола Миколайович Аркас – автор першої україномовної популярної книги з історії України – «Історія України-Русі» (1908 р.). Проте першим історичним твором М. М. Аркаса, який вміщений в його щоденнику за 1875 рік є повість «Калниш». Це історична розвідка про козацьку добу та трагічну долю останнього кошового отамана запорожців П. Калнишевського. Автор детально описав державно-політичний та суспільний устрій Січі, організацію влади, законодавчий процес, судочинство, показав останні роки існування запорозького козацтва, величезне значення їх участі в походах війська імперії Катерини II до Криму [19].

Поправу найвагомим внеском Миколи Аркаса в українську історію вважається книга «Історія України-Русі». Вона дуже приваблює простою, образною мовою викладу. Її автор не обмежується даними, зафіксованими у сухих документальних джерелах. Він залюбки вдається до фольклорного бачення історії, різних легенд і переказів, що закарбувалися в історичній пам'яті народу. Микола Аркас надавав перевагу висвітленню політичної історії проти соціально-економічної. Тому Аркасова «Історія України-Русі» є книгою популярною, орієнтованою на широкі кола населення і залишається актуальною і

дотепер [19]. М. Аркас виступив провідником української національної ідеї й справи, української культури. Він вважав сенсом свого життя служіння історичній просвіті української людності, а свій творчий доробок розглядав не як самодостатню справу, а тільки як одну з цеглин для побудови спільного українського дому.

Михайло Єлисейович Слабченко – визначний історик, доктор історичних наук, професор, дійсний член НАН України. Серед багатой і різноманітної спадщини вченого-історика основною є чотиритомна «Історія господарства України від Хмельниччини до світової війни» та десятки інших наукових історичних праць [15]. Він є автором значної кількості пісень та творів про українське козацтво.

Ге Григорій Миколайович – український і російський письменник, культурний діяч, історик-краєзнавець, публіцист і драматург, автор першої вагової історичної краєзнавчої праці «Історичний нарис столітнього існування міста Миколаєва при гирлі Інгулу».

Григорій Миколайович досліджував документи про заснування й історію Миколаєва. В результаті виявив, що не було якоїсь певної дати, яку можна було б вважати датою заснування міста. Свої літературні твори писав українською і російською мовами (п'єси «Гануся» (1870), «Відьми», «Киникулы» (1868), «Шквал» (1892) та ін., роман «Софія Мілич», трактат «Про драматичне мистецтво» та ін.) [13, 79–80].

Фідровський Василь Михайлович – професор, історик, ректор Миколаївського учительського інституту народної освіти (тепер – Миколаївський національний університет імені В. О. Сухолинського). 1926 р. вийшов з друку краєзнавчий збірник «Миколаївщина» за його авторства. Неабиякої уваги заслуговує вихід у світ першої (1927 р.) та другої (1930 р.) книг наукових записок. До науково-дослідної роботи вчений все частіше залучав молодих науковців, студентів. Незабаром вийшли з друку такі великі колективні роботи за редакції професора Фідровського, як «Сторінки боротьби», «1905 рік на Миколаївщині», «Жовтень на Миколаївщині», «Наваль у 1905 році». Також побачив світ путівник по музею. В умовах масових комуністичних реп-

ресій у липні 1937 року його заарештували, а трохи пізніше заслали до спецтабору його дружину. В результаті Фідровського В. М. звинувачено у приналежності до якоїсь міфічної терористичної організації і розстріляно. Тільки у 1957 році справу вченого було переглянуто і реабілітовано через відсутність складу злочину [7; 17].

Процес конституювання української національної історіографії далеко неоднозначно сприймався суспільною свідомістю. Цьому, значною мірою, заважали суспільні стереотипи, сформовані на базі імперської традиції. Таким чином, набуття виразно національного українського обличчя вітчизняною історичною наукою відбувалося у важкому протистові з офіційною схемою історичного розвитку як у суто науковій сфері, так і з її втіленням у масову свідомість, у тому числі й серед українського населення. У цьому відношенні важливого значення набула регіональна історична наука, що стала основою становлення загальнонаціональної історії в умовах розвитку процесу національно-культурного відродження. Не стала винятком у даному процесі історична наука на Миколаївщині.

У добу суспільно-політичних трансформацій, що мали виразний революційний характер, зростала вага національного історичного знання, а сама історична думка перетворювалася у могутній засіб формування національної свідомості. Національна мобілізація, котра в основному відбувалася за етнокультурною моделлю, спиралася на актуалізацію історичної пам'яті широких народних мас. У цій справі провідну роль відіграли історичні знання, поширені науково-популярною літературою («Історія України-Русі» М. М. Аркаса). Однак, водночас, закладалися й серйозні концептуально-наукові та інституційні основи для розвитку національної історичної науки.

Отже, майже вся національна регіональна історіографія виступала ваговою основою для формування модерної національної свідомості українського народу. Історичний процес на Миколаївщині кінця XIX – початку XX століття є невід'ємною частиною загальноісторичного процесу в Україні, і представляє всі напрямки його розвитку. Також слід

відмітити той факт, що наукова праця Миколи Миколайовича Аркаса є головним стрижнем розвитку історичного процесу на Миколаївщині, адже являє собою синтез більшості його напрямків.

Список використаних джерел

1. Аркас З. А. Сравнительная таблица эллинских поселений по Евксинскому Понту, безымянного автора с местами, назначенными на меркаторской карте Черного моря, последней описи, 1836 года капитан-лейтенанта Манганари 1-го / З. А. Аркас // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1853. — Т. 3. — С. 114—150.
2. Аркас З. А. Начало учреждения Российского флота / З. А. Аркас // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 4. — Одесса, 1860. — С. 261—300.
3. Аркас З. А. Действия Черноморского флота / З. А. Аркас // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 6. — Одесса, 1867. — С. 368—444.
4. Аркас З. А. Описание Ираклийского полуострова и древностей его / З. А. Аркас // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 245—271.
5. Аркас М. Історія України-Русі. Вступне слово і коментарі В. Г. Сарбєя / М. Аркас. — К. : Вища школа, 1990. — 456 с.
6. Борщак Ілько // Історія України в особах / За ред. проф. В. П. Шкварця. — У 2-х частинах. — Ч. 2. — Миколаїв, 1993. — 373 с.
7. Брусилова А. Пам'яті розстріляного педагога / А. Брусилова // Голос України. — 2004. — 13 січня.
8. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. — К. — Відень : Дніпросоюз, 1921. — 576 с.
9. Гузенко Ю. І. Визначні постаті краю. Ілько Борщак (1892–1959) – Миколаївщина: літопис історичних подій / Ю. І. Гузенко. — Миколаїв, 2002. — 547 с.
10. Денисов А. И. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас / А. И. Денисов. — Севастополь, 1887. — 134 с. — С. 12—13.
11. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Д. І. Дорошенко. — 2-ге, англ. вид. — Нью-Йорк, 1957. — 367 с.
12. Ефименко А. Я. Історія українського народу / А. Я. Ефименко. — Вып. 2. — СПб., 1906. — 389 с.
13. Жадько В. О. Узбережя Божої ріки. Історичний календар Миколаївщини. 1703–2003 / В. О. Жадько. — К., 2003. — 675 с.
14. Липинський В. Історичні студії та монографії / В. Липинський. — Т. 3. : Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — К. — Відень, 1920. — 635 с.
15. Николаевцы. Энциклопедический словарь. (2000 персоналий, 1500 портретов и иллюстраций). — Выпуск 7. — Николаев : Возможности Киммерии, 1999. — 374 с.
16. Томашівський С. Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки / С. Томашівський. — Львів, 1919. — 457 с.
17. Фідровський В. М. – ректор Миколаївського інституту народної освіти // Історія України в особах / за ред. проф. В. П. Шкварця. — У 2-х частинах. — Ч. 2. — Миколаїв, 1993. — С. 343—348.
18. Шкварець В. П. Ілля Борщак. Життя, діяльність, творчість. – Монографічне дослідження. З додатком праць І. Борщака / В. П. Шкварець. — Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2002. — 136 с.
19. Шкварець В. П. Миколаївці – визначні історики і краєзнавці минулого: посібник / В. П. Шкварець. — Миколаїв : ТОВ ВіД, 2004. — 105 с.
20. Яковлев В. Николай Андреевич Аркас / В. Яковлев // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 15. — Одесса, 1889. — С. 109—110.

T. BUNDYUCHENKO

Mykolaiv

PLACE MYKOLA ARKAS IN THE HISTORICAL PROCESS IN MYKOLAIV LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The article highlights the problem space and the role of Mykola Mykolaevich Arkas in formation and development of the historical process in the Mykolaiv region in the late nineteenth - early twentieth century.

Keywords: historical science, historiography, archaeology, local history, history of Ukraine, history of Ukrainian Cossacks, military history and historical research and history of the Black Sea Fleet.

T. В. БУНДЮЧЕНКО

г. Николаев

МЕСТО НИКОЛАЯ АРКАСА В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ НА НИКОЛАЕВЩИНЕ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье освещается проблема места и роли Николая Николаевича Аркаса в становлении и развитии исторического процесса на Николаевщине в конце XIX - начале XX века.

Ключевые слова: историческая наука, историография, археология, краеведение, история Украины, история украинского казачества, военно-исторические исследования и история Черноморского флота.

Стаття надійшла до редколегії 16.04.2015 р.

УДК 929:359.8(477)«1836/1885»

Ю. Н. ДЕМЬЯНЕНКО

м. Миколаїв

НАСТОЯТЕЛЬ СВЯТО-НИКОЛАЕВСКОЙ ГРЕЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ ГОРОДА НИКОЛАЕВА ИВАНОВ ЕВДОКИМ ФЕОДОРОВИЧ

В форме восстановленного послужного списка реконструируется биография православного священника и законоучителя в хронологическом порядке. Впервые приведены данные гос. архива о его семье и персональной деятельности в XIX в.

Ключевые слова: священник, законоучитель, биография, гимназия, проповедь, награда, орден, крещение, известный своими заслугами горожанин, место захоронения.

Постановка проблемы в общем виде: целью статьи является восстановление биографии одного из священнослужителей Николаева XIX ст. – Е. Ф. Иванова. Его биография в форме послужного списка представлена впервые. Данные о нем отсутствуют в энциклопедии «Николаевцы», монографиях Т. Н. Губской [4; 5; 7].

Иванов Евдоким Феодорович (ок. 1836, с. Большая Лепетиха, Днепропетровский уезд, Таврическая губ. – 1.06.1885, Николаев (далее – Н.), похоронен (далее – †) 3.06.1885, Н.) [2, лл. 81об-82, 174об-176], родился и вырос в семье церковнослужителя. В 1853 г. – окончил духовное училище по 1-му разряду, в 1859 г. – окончил Херсонскую духовную семинарию по 1-му разряду, со степенью студента. По собственному решению и резолюции Дмитрия епископа Херсонского и Одесского, 11.10.1859 г. – Антонием, епископом Ново-Миргородским, викарием Херсонской епархии, был рукоположен в сан диакона, а 13.10.1859 г. – им же был рукоположен в сан иерея и определен к приходу Св. Духовской церкви с. Троицкого [2, лл. 174об-175]. 23.05.1863 г. – по распоряжению Дмитрия, архиепископа Херсонского и Одесского был утвержден в должности старшего священника церковью 5-й, 6-й, 7-й волостей Херсонского поселения. В 1865–1866 гг. – служил старшим священником Новоодесского благочинного округа, Елисаветградского у., Херсонской губ. [14, 21]. 20.05.1865 г. – Софонием, епископом Ново-Миргородским, викарием Херсонской епархии, был награжден набедреником «за старанья о благолепии храма Господня и не-

сенин трудов по должности старшего священника». 24.09.1866 г. – указом Херсонской духовной консистории за № 3939, по собственному прошению и вследствие резолюции Дмитрия, архиепископа Херсонского и Одесского, был переведен в г. Вознесенск к Св. Вознесенскому собору на вакансию младшего священника. 5.02.1876 г. – по случаю открытия в Вознесенске 2-х класного народного училища, избран гражданами города штатным преподавателем Закона Божия и утвержден в должности уездным училищным советом. В том же году исполнял должность учителя старших классов Вознесенского народного училища. 23.10.1867 г. – предписанием благочинного церковей г. Вознесенска протоиереем Михаилом Вартминским назначен преподавателем Закона Божия в местную артиллерийскую команду к нижним чинам без жалования; находился на этой должности до 1.05.1875 г. В 1868 г. – утвержден архиепископом Дмитрием в должности законоучителя Вознесенского народного училища. По случаю преобразования этого училища в приходское ведомства Министерства народного просвещения с 10.12.1869 г. – определен его законоучителем распоряжением директора училищ Херсонской губ. С 1.11.1870 по 1.05.1873 г. – преподавал Закон Божий нижним чинам 4-й батареи 14-й артбригады без жалования по приглашению командира батареи. С 20.10.1870 г. по 1.02.1872 г. – по предписанию благочинного Мих. Вартминского за № 1009 преподавал Закон Божий в сельской школе Вознесенска без жалования [2, л. 175]. 3.07.1872 г. –

указом ХедК за № 3264 всемілостивейше нагороджен скуфією *«за попечення о благолепії храма Божія и полезніе вплияннн на сельскіе училища»*. С 12.10.1873 г. по 1.05.1874 г. – по предписанію благочинного Мих. Вартминського за № 1021 преподавал Закон Божій нижнім чинам 1-й и 2-й батареї 15-й артбригады без жалованія. 20.12.1874 г. – утвержен Леонтием, архієпископом Херсонским и Одесским законоучителем бригадної учебної команди и 3-й батареї 15-й артбригады, размещавшейся в Вознесенске; находился на этой должности до 1.02.1877 г. 27.06.1875 г. – указом ХедК за № 3676 по представлению начальника артиллерии Одесского военного округа всемілостивейше нагороджен камилавкою *«за безвозмездное преподавание Закона Божьего нижнім чинам и отличнн-усердннн службу»*. 13.10.1875 г. – указом ХедК за № 3694 по выбору духовенства 5-го Елисаветградского благочинного округа архієпископом Леонтием утвержен окружным бібліотекарем. В его семье тем временем подросли сыновья. Для получения ими качественного образования иерей Е. Ф. Иванов подал прошение в ХедК о предоставлении должности законоучителя в Вознесенской мужской прогимназии. По освобождении должности законоучителя в этой прогимназии Иоанникий, архієпископ Херсонский и Одесский 16.09.1876 г. назначил, а 23.09.1876 г. – указом ХедК за № 6966 Е. Ф. Иванов был утвержен в должности законоучителя прогимназии, с оставлением в должности законоучителя и в прочих учебных заведениях, в которых до того времени преподавал Закон Божій, но с увольнением от должности приходского священника. 20.09.1876 г. – был утвержен в должности законоучителя мужской прогимназии распоряжением попечителя Одесского ученого округа (далее – ОдУО), а с 2.11.1876 г. – им же был утвержен законоучителем в новооткрытой Вознесенской женской прогимназии; обе должности исполнял по 1.03.1883 г. 30.11.1876 г. – указом ХедК за № 9221 предоставлено право исполнять требы у служащих тех учебных заведений, где иерей Е. Ф. Иванов состоял законоучителем. 28.09.1876 г. – собранием педсовета Вознесенской мужской про-

гимназии был избран членом хозяйственного комитета на 3 года, состоял в этой должности в течение 2-х трехлетий – по 28.09.1882 г. [2, л. 175об]. 26.08.1877 г. – предписанием попечителя ОдУО за ф № 6015 утвержен классным наставником мужской прогимназии и состоял в этой должности по 1.03.1883 г. 18.04.1881 г. – высочайше нагороджен наперсным крестом от правящего синода выдаваемым *«за отличннн службу и усердннн исполнение возложенных на него обязанностей»*. 21.02.1883 г. – по собственному прошению, указом ХедК был переведен настоятелем Св. Николаевской (греческой) церкви г. Николаев. 25.02.1884 г. – распоряжением попечителя ОдУО за № 1111 был назначен законоучителем Николаевской 2-й женской гимназии. [2, л. 176]. Недолго длилось его служение в Св. Николаевской городской церкви, но за это время он сделал немало. В частности, вместе с церковным старостой в 1879–1885 гг. отставным капитаном Иваном Христофоровичем Острено, хлопотал об упорядочении церковной ограды. Заботился вместе общиной о семьях представившихся ранее церковнослужителей – вдове предыдущего настоятеля Марии Ивановне Лисневской (49 л. – на 1884 г.) и ее детях Марии (19 л. – на 1884 г.) и Павле (16 л. – на 1884 г.), а также вдове диакона Александре Ващенко, состоявшей с 1875 г. просфорней в этом храме [2, лл. 177об-178]. Его стремление к систематизации (сказывалось долгое пребывание в должности бібліотекаря Вознесенского благочиния) пригодилось не только церковной общине, но и городу – именно церковная метрика Св. Николаевской (греческой) церкви за 1884–1886 гг. содержит не только послужные списки, но и полный список прихожан с указанием социального статуса и возраста, что является ценнейшим краеведческим источником для исследователей XX–XXI вв [2]. Обязанностью священнослужителя есть не только служение в храме, но и проповедничество. И его проповеди имели успех: 12.01.1885 г. – через миропомазание к православию в Св. Николаевской греческой церкви был присоединен лютеранин контр-адмирал Александр Иванович Вальд [2, лл. 43об-44]. Только за 1884 г. кроме четырех обширных

поучений, написанных, предоставленных экзарху и произнесенных в воскресных проповедях, иерей Е. Ф. Иванов написал торжественную речь, сказанную им по случаю посещения архиепископом Херсонским и Одесским Св. Николаевской церкви в 1884 г. [2, л. 176об]. По мнению автора, это событие состоялось летом 1884 г., когда в Николаев из Одессы привозили Касперовскую икону Божьей Матери. Иерей Е. Ф. Иванов продолжал духовно окормлять мирян Вознесенска, города в котором до этого прослужил более 20 лет. В метрике Св. Николаевской церкви за 1884 г. сохранилась следующая запись: «18.07.1884 г. учитель Вознесенского 2-х классного училища Гавриил Гаврилович Павлюк, православный, 34 лет, вступил в 1-й законный брак с дочерью коллежского регистратора Амплия Моисеева Гертопана, девицей Софией, вступающей в 1-й законный брак, православной, 30 лет. При венчании в церкви свидетелями по жениху были сыновья священника местной церкви Иван и Николай Евдокимовичи Ивановы. Свидетели по невесте: дворянин Николай Амплиевич Гертопан и капитан Степан Петрович Максимов» [2, лл. 23об-24]. Как и любой приходской священник иерей Е. Ф. Иванов выполнял обычные обязанности: крестил новорожденных, венчал вступающих в законный брак, исповедовал тяжелобольных и отпевал новопреставленных. За недолгое время своего служения в Св. Николаевской церкви ему довелось проводить в последний путь немало усопших. Среди них были представители старой московской служилой знати, участники русско-турецкой войны 1877–1878 гг.: штабс-капитан инженерных войск **Михаил Сергеевич Хитрово** (1847–30.12.1883, Н., † 31.12.1883, Н.) [1, лл. 137об-138], командир 55-го пехотного резервного батальона полковник **Петр Михайлович Салтыков** (1843–13.01.1885, Н., † 15.01.1885, Н.) [2, лл. 76об-77]; известные в то время в Николаеве военные и гражданские лица: участник Крымской кампании отставной полковник **Михаил Егорович Кореницкий** (1821/1822–14.07.1884, Н., † 16.07.1884, Н.) [2, лл. 42об-43], вдова штабс-капитана, начальница Николаевской Мариинской женской гимназии в 1870–1884 гг. **Александра Фео-**

доровна Молчанова (1820/1821–16.10.1884, Н., † 18.10.1884, Н.) [2, лл. 42об-43; 6, 87, 151]; участник блокады Дарданелл в 1827 г., обороны Свеаборга от англо-французского флота в 1854 г., контр-адмирал в отставке **Александр Яковлевич Тишевский**, (1811/1812, Н.(?)/Севастополь (?) – 22.01.1885, Н., † 25.01.1885, Н.) [2, лл. 77об-78; 9, 48–49]. Особо хотелось бы рассказать о непростой судьбе семьи Селистрановых, многолетних прихожан Св. Николаевской церкви. Отец семейства – **Михаил Константинович Селистранов** (8.11.1820–19.02.1885, Н., † 20.02.1885, Н.) [1, лл. 77об-78; 6, 300], 10.05.1829 г. – поступил в Черноморскую штурманскую роту учеником, а 6.10.1838 г. – был произведен в гардемарины. Ходил на различных военных судах по Азовскому, Балтийскому и Черному морям. С 13.09.1854 г. по 27.05.1855 г. – состоял в гарнизоне Севастополя, командуя сперва 38-м морским батальоном, после – бастионом № 3. 5.10.1854 г. – при взрыве порохового погреба был контужен в голову и спину. 30.03.1855 г. – осколком был контужен в голову. 26.05.1855 г. – был контужен в правую голень и штуцерной пулей ранен в указательный палец правой руки. За оборону Севастополя был награжден чином капитан-лейтенанта, орденом Св. Владимира 4-й ст. с бантом и золотой саблей. Награжден всеми орденами до орд. Св. Станислава 1-й ст., включая орд. Св. Георгия 4-й ст. [8, 486–488]. 11.02.1885 г. – был произведен в вице-адмиралы с увольнением от службы, а спустя 8 дней скончался от водянки [2, лл. 77об-78]. Через 3 месяца умерла его супруга – **Мария Михайловна Селистранова** (1837/1838–22.05.1885, Н., † 24.05.1885, Н.) [2, лл. 81об-82], дочь участника походов и сражений легендарного Ф. Ф. Ушакова, первого историка города Николаева, адмирала **Михаила Николаевича Кумани** (1773, Севастополь – 1865, Н.) [6, 191–192, 300]. Она скончалась «от порока сердца» [2, лл. 77об-78]. После смерти отца и матери круглыми сиротами остались семь их дочерей: Мария, Александра, Анна, Вера, Зинаида, Юлия и Елизавета. Все дочери окончили Николаевскую Мариинскую женскую гимназию и долгие годы учительствовали в учебных заведениях города [6, 300].

Иерей Е. Ф. Иванов, проводивший М. М. Селистранову в последний путь, сам скончался 1.06.1885 г. «от порока сердца», на 9-й день после ее смерти [2, лл. 81об-82]. За весомые пастырские заслуги перед церковно-приходской общиной иерей Е. Ф. Иванов 3.06.1885 г. был погребен соборно в ограде Св. Николаевской (греческой церкви). Отпевали усопшего Николаевский благочинный Анатолий Корочанский, священник Иоанн Воскресенский, диакон Василий Болгаров, другие представители Николаевского духовенства [2, лл. 81об-82]. Семья: Е. Ф. Иванов был женат на дочери священнослужителя **Олимпиаде Алексеевне** (44 г. на 1885 г.). После смерти супруга она в 1885–1886 гг. проживала в Николаеве вместе с детьми [2, л. 194об]. Сыновья: **Иванов Николай Евдокимович** (5.12.1864, Вознесенск (далее – В.)?) – п.03.1917). 08.1875–03.1883 – ученик Вознесенской мужской прогимназии [2, лл. 174об-176, 194об]; 03.1883–06.1885 гг. – ученик Николаевской Александровской мужской гимназии (далее – НАМГ); 06.1885 г. – выпускник НАМГ [3, 95]; 1885–1889 гг. – студент С-Петербургского ун-та, курса не окончил; с 1889 г. – в службе Морского Ведомства; 1.07.1900–11.03.1913 гг. – старший делопроизводитель Управления порта им. Имп. Александра III; 1.09.1900 г. – коллежский асессор [10, 233]; 1.09.1907 г. – надворный советник [11, 134]; 1.09.1911 г. – коллежский советник [12, 777]; 11.03.1913–04.1916 гг. – старший делопроизводитель Главного Морского хозяйственного управления; 22.03.1915 г. – статский советник «за *отлично-ревностную службу и труды вызванные обстоятельствами войны*» (старшинство в чине с 1.01.1915). Награды: 1896 г. – серебряная мед. «В память царств. Гос. Имп. Александра III»; 1897 г. – темно-бронзовая мед. «За труды по 1-й переписи»; 1897 г. – светло-бронзовая мед. «В память коронования Гос. Имп. Николая II»; 9.04.1900 г. – орд. Св. Станислава 3 ст.; 1907 г. – орд. Св. Анны 3 ст.; 18.04.1910 г. – орд. Св. Станислава 2 ст.; 1913 г. – светло-бронзовая мед. «В память 300-летия царств. дома Романовых»; 1915 г. – светло-бронзовая мед. «Пам. 200-лет Гангутской победы»; 6.12.1915 г. – орд. Св. Анны 2 ст. [13, 983];

Иванов Иван Евдокимович (1866/1867, В. – ?), 08.1876–03.1883 гг – ученик Вознесенской мужской прогимназии, 03.1883–06.1887 гг. – ученик НАМГ, 10.06.1887 г. – выпускник НАМГ [2, лл. 174об-176; 3, 96]; **Иванов Стефан Евдокимович** (1868/1869, В. – 1.07.1883, Н., † 3.07.1883, Н.), 08.1879–03.1883 гг. – ученик Вознесенской мужской прогимназии [2, лл. 174об-176], умер от воспаления легких, исповедовал и отпевал его заштатный священник Евмен Синькевич [1, лл. 132об-133]; **Иванов Афанасий Евдокимович** (ок. 1870, В. (?) –?), 08.1884–06.1886 гг. – ученик Николаевской ремесленной школы [2, лл. 174об-176, 194об]; **Иванов Михаил Евдокимович** (ок. 1880, В. (?) –?), в 1883–1886 гг. – проживал в г. Н. [2, лл. 174об-176, 194об]; **Иванов Василий Евдокимович** (26.04.1885, Н. –?), в сохранившейся метрике Св. Николаевской церкви за 1885 г. есть запись о его крещении 14.05.1885 г.: восприемниками были мировой судья Николай Александрович Матвеев и князя Димитрия Георгиева Маврокордато жена Мария Евангелиева [2, лл. 51об-52, 174об-176, 194об]. Дочери: **Иванова Леонилла Евдокимовна** (ок. 1874, В. (?) –?), 08.1884–06.1886 гг. – ученица Николаевской 2-й женской гимназии; с 1886 г. – ученица Одесского епархиального женского училища [2, лл. 174об-176, 194об]; **Иванова Елена Евдокимовна** (ок. 1879, В. (?) –?), в 1883–1886 гг. – проживала в г. Н. [2, лл. 174об-176, 194об].

Подводя итог можно сделать вывод, что данная статья открыла имя священнослужителя, чья деятельность была направлена на церковное устройство и религиозное воспитание, проповедничество и помощь малоимущим.

Список использованных источников

1. Государственный архив Николаевской области (далее – ГАНО) Ф. 484 – Сводный фонд метрических книг. — Оп. 1. — Д. 1188 «Метрическая книга Св. Николаевской (греческой церкви) в 1881–1883 гг.». — 140 л.
2. ГАНО Ф. 484 – Сводный фонд метрических книг. — Оп. 1. — Д. 1189 «Метрическая книга Св. Николаевской (греческой церкви) в 1884–1886 гг.». — 195 л.
3. 50-летие Николаевской Александровской мужской гимназии. Краткая историческая записка, составленная преподавателем истории Н. К. Матвеевым. — Николаев : Электрич. Типо-литография бр. Л. и И. Белолипских. — 1912. — 108 с.

4. Губская Т. Н. Город мраморных ангелов: Очерки. — Николаев : Изд-во Ирины Гудым, 2010. — 362 с. : ил.
5. Губская Т. Н. Соль земли. Священнослужители и храмы Николаевщины. — Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2013. — 316 с. : ил.
6. Календарь и справочная книга г. Николаева на 1883 г. / Сост. В. И. Ильин. — Херсон : Типография Н. Ф. Ващенко, 1882 г. — XXII с., 168 с.
7. Николаевцы. Энциклопедический словарь (2000 персоналий, 1500 портретов и иллюстраций) / гл. ред. В. А. Карнаух. — Николаев : Возможности Киммерии, 1999 г. — 376 с. : ил.
8. Общий Морской Список. Часть XI. — Царствование Николая I. — I-С. — СПб. : Типография Морского Министерства, 1900 г. — 680 с.
9. Общий Морской Список. Часть XII. — Царствование Николая I. — Т-Ю. — СПб. : Типография Морского Министерства, 1900 г. — 516 с.
10. Список гражданским и медицинским чинам Морского Ведомства. Исправлено по 2-е января 1904 г. — СПб. : Типография Морского Министерства, 1904 г. — XXVI с., 982 с. + XIV с., 420 с.
11. Список гражданским чинам Морского Ведомства. Июльское издание. — СПб. : Типография Морского Министерства, 1910 г. — XXV с., 694 с.
12. Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений морского ведомства / Издание Статистического отделения Главного Морского Штаба. — Октябрьское [издание] 1914 г. — Петроград : Тип. Морского Министерства, 1914 г. — CCLXVI с., 1030 с.
13. Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений морского ведомства / Издание Статистического отделения Главного Морского Штаба. Исправлено по 11 апреля 1916 г. — Петроград : Тип. Морского Министерства, 1916 г. — CCVII с., 1232 с.
14. Чурсин А. В. История церковных приходов Новоодесского района / А. В. Чурсин. — Николаев : изд-во И. Гудым, 2008 г. — 186 с.

У. DEMYANENKO

Mykolaiv

SENIOR PRIEST OF NIKOLAEVAN GREEK CHURCH NAMED AFTER ST. NIKOLAS, ARCHBISHOP OF MYRA IN LYCIA IVANOV YEVDOKIM FEDOROVICH

Biography of Orthodox priest and religious teacher in the form of restored service record is reconstructed in chronological order. Facts from State Archives about his family and personal activity in the XIX c. are announced at first.

Key words: priest, religious teacher, biography, gymnasium, sermon, award, battle-decoration, christening, conspicuous city dweller, burial place.

Ю. М. ДЕМ'ЯНЕНКО

г. Николаев

НАСТОЯТЕЛЬ СВ. МИКОЛАЇВСЬКОЇ ГРЕЦЬКОЇ ЦЕРКВИ МІСТА МИКОЛАЇВ ІВАНОВ ЄВДОКИМ ФЕДОРОВИЧ

У формі поновленого формулярного списку реконструюється біографія православного священика і законовчителя у хронологічному порядку. Вперше наведені дані державного архіву про його родину і персональну діяльність у XIX ст.

Ключові слова: священик, законовчитель, біографія, гімназія, проповідь, нагорода, орден, хрещення, відомий своїми заслугами городянин, місце поховання.

Стаття надійшла до редколегії 27.03.2015 р.

УДК 94:616(477)«18/19»

В. С. ЄРМІЛОВ

м. Миколаїв

ПРОТИЕПІДЕМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті розглядається стан інфекційної захворюваності сільського населення та протиепідемічна діяльність земської медицини Таврійської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: інфекційні захворювання, епідемії, земська медицина, протиепідемічні заходи, Таврійська губернія.

Інфекційна захворюваність здавна займала провідне місце серед загальної захворюваності населення. З XIX ст. більшість інфекційних хвороб набули епідемічного перебігу. Організована протиепідемічна боротьба почалася саме в середовищі земської медицини, багато заходів якої є актуальними й сьогодні. Особливо активно ця робота проводилася в південних губерніях України.

Тому метою нашого дослідження стало висвітлення протиепідемічної діяльності земської медицини Таврійської губернії при найбільш розповсюджених інфекційних захворюваннях. Для досягнення цієї мети поставлені такі завдання: з'ясувати стан інфекційної захворюваності в губернії, визначити епідемічне розповсюдження цих захворювань, показати розробку та здійснення протиепідемічних заходів Таврійським земством та його лікарями.

Історіографію протиепідемічної діяльності земської медицини Таврійської губернії складають публікації земських лікарів В. Малишева, А. В. Корвацького, М. І. Єрмолинського, Г. А. Братцева, Д. І. Ульянова та А. А. Дзевановського [1]. Радянські дослідники С. Н. Ігумнов, Г. І. Харченко, Н. Н. Мурсалова [2] стосовно губернії робили наголос на розповсюдженості епідемічних захворювань і високій смертності при них, не зупиняючись детально на самих заходах, що проводилися Таврійським земством та його лікарями. У наш час серед авторів, які розглядають земську протиепідемічну діяльність на Півдні України, можна назвати І. В. Радул, В. І. Різника, Л. О. Саприкіну, С. А. Калініну, Н. І. Коцур, А. М. Приходько [3]. Але ці дослідники питання боротьби з інфекційними та епідемічними

хворобами аналізують не виокремлюючи Таврійську губернію, її особливості в цьому аспекті, що значно інформаційно збіднює розгляд проблеми.

У Таврійській губернії протиепідемічна робота становила значну частину діяльності земської медичної організації. У період, що передував введенню земської медицини, в Таврійській губернії траплялись епідемії деяких хвороб, частіше натуральної віспи, але й проводилася певна робота з віспощеплення. На той час у губернії реєструвалися спалахи цих захворювань «с колебаниями летальности от 37% в 1849 г. до 11,8% в 1862 г.» [4, 139].

Початкова земська медицина ставку робила на фельдшерів, у тому числі й в справі щеплень проти віспи. Так, перший земський лікар Сімферопольського повіту Суханов пропонував «вместо бывших 6 оспопрививателей поручить их занятия волостным фельдшерам, и оспопрививателей места закрыть. Кроме сокращения расходов земства на жалование оспопрививателям и на избавление их от повинностей, мера эта успешнее и вернее обеспечивает самый ход оспопрививания, большинству жителей недостает убеждения в пользе оспопрививания, следственно необходимо, чтобы им занимались не мальчики, едва достигшие узаконенных лет, а люди с большим доверием и умением взяться за это серьезное дело» [5, 79].

Але, як і в інших губерніях, боротьба з віспою мала багато недоліків і не відрізнялась особливими досягненнями: «в результате некачественного проведения прививок, неполного охвата детей заболевания оспой регистрировались ежегодно, а иногда принимали характер эпидемий с летальностью до

20–30%» [6, 71]. Про стан боротьби з віспою, наприклад, у Перекопському повіті в кінці 70-х років XIX ст. говорилося: «Во многих деревнях половина детей успевала переболеть натуральной оспой, пока до врача или фельдшера доходила весть о появлении там эпидемии». Коли повітові збори постановили «сделать привитие оспы обязательным для населения, а фельдшерам платить по 25 коп. за каждую привитую оспу», то за першу половину 1889 р. щеплених стало у 3 рази більше, ніж за весь 1888 р. [7, 27, 41–42]. З часом такий спосіб організації боротьби з віспою через нестачу коштів відмінили і кількість щеплень почала зменшуватись. У 1898 р. у повіті впровадили подворове щеплення, яке теж тільки тимчасово покращило цю роботу. Потім земські лікарі неодноразово розглядали стан віспощеплення, але радикально поправити справу (через ряд причин) так і не змогли, хоч вона помітно покращилася, коли цю роботу доручили спеціально найнятому медичному персоналу.

У кінці 1891 р. – на початку 1892 р. у Таврійській губернії спалахнула епідемія натуральної віспи. На 1 січня 1892 р. захворіло 2631 чол., із них померло 911 чол. Тому на IX губернському з'їзді лікарів (травень 1892 р.) детально обговорювалося питання боротьби з цією епідемією. Було прийнято рішення про передачу віспощеплення земському медичному персоналу і рекомендовано влаштувати губернський віспяний телятник. Також на з'їзді розглядалося питання про загальні заходи для попередження розповсюдження будь-яких заразних хвороб у губернії. Комісія з цього питання серед заходів координації дій земського медичного персоналу заявила, що «в ознакомлении населения с элементарными понятиями о заразительных болезнях и их сущности, с одной стороны, и с основными правилами гигиены, с другой, комиссия видит залог успеха борьбы с распространением эпидемических болезней в будущем» [8, 109].

У Таврійській губернії в доземський період траплялися епідемії холери (в 1830–1831 рр., 1847–1848 рр. і в 1854 р.). Тому на час введення земського самоуправління в губернії вже мали певний досвід боротьби з цією хворобою. Великі епідемії холери в губернії в земський

період трапилися у 1892–1894 рр. і у 1908–1910 рр. В епідемію 1892–1894 рр. захворіло 4678 чол., в епідемію 1908–1910 рр. – 6185 чол. [9, 383]. За епідемічний 1910 р. у губернії холерою всього захворіло 5692 чол. (із них у сільській місцевості – 3696 чол. і у міській – 2096 чол.). На її подолання було витрачено 254062 руб. 18 коп. З них доля повітів склала 128259 руб. 78 коп. З цієї суми половину витрат (49,5%) становили утримання тимчасового медичного персоналу та доплати постійному персоналу, друга половина витрат складалася з: 16,2% – облаштування та утримання ізоляційних бараків, 13,0% – вартість лікувальних засобів, 4,4% – роз'їзди епідемічного персоналу, 3,7% – будівництво бараків, 1,8% – знищення заражених предметів, інші витрати [10, 58].

У Таврійській губернії теж була досить високою захворюваність дітей на дифтерію. У земський період перший епідемічний спалах цієї інфекції відбувся в кінці 70-х років XIX ст., коли було зареєстровано 2452 випадки дифтерії у 1877 р. і 2144 випадки у 1878 р. Потім захворюваність пішла на спад, а через 7 років у 1885 р. зареєстрували вже 3064 випадки дифтерії. За 1886–1889 рр. захворіло більше 10 тис. дітей (38 випадків на 10 000 населення). У наступні роки рівень захворювань дифтерією знижувався (до 8 на 10 тис. населення). Але з 1905 р. знову почалося поширення цієї хвороби до 137 випадків на 10 000. Епідемічний рівень дифтерії зберігався до 1911 р. [11, 207].

Перші введення протидифтерійної сироватки з лікувальною метою в Таврійській губернії зробив мелітопольський земський лікар А. В. Корвацький, який за відрядженням земства на початку 1895 р. відвідав Москву і Петербург, де ознайомився з методом лікування сироваткою і привіз декілька флаконів із нею [12, 17–18]. З 1895 р. губернське земство стало організовано закуповувати сироватку і розсилати її по повітах.

Особливістю протиєпідемічної боротьби в Таврійській губернії в другій половині XIX ст. було також наявність у деяких повітах відповідних обов'язкових правил для населення. Наприклад, у Бердянському повіті з 1879 р. діяли «Обязательные постановления

для жителей Бердянского уезда о мерах к предупреждению и прекращению повальных и заразительных болезней», з 1885 р. – «Обязательные правила для жителей Бердянского уезда о принятии мер к предупреждению и пресечению повально-заразительных болезней домашних животных» і з 1893 р. – «Правила санитарной организации борьбы с заразными болезнями и особенно холерою в селах и городах Бердянского уезда» [13, 135–141]. Подібні обов'язкові постанови були прийняті у Мелітопольському, Дніпровському і Феодосійському повітах.

У 1903 р. у губернії спалахнула епідемія черевного тифу. Земські лікарі Дніпровського повіту, обговорюючи заходи боротьби, серед іншого, пропонували і «преимущественно общие меры (просвещение, экономические, санитарные), с целью дать возможность населению самостоятельно и сознательно бороться с эпидемиями» [14, 48]. У Бердянському повіті земські збори уповноважили управу на час епідемії видавати бідним хворим грошову допомогу, асигнувавши на це 700 руб., а також запропонували управі «продолжать раздачу населению брошюр, издаваемых комиссией по распространению гигиенических знаний в народе о способах предохранения и борьбы с заразными болезнями» [15, 84].

Спочатку фінансові витрати на протиєпідемічні заходи в повітах Таврійської губернії здійснювали тільки повітові земства. Так, у Перекопському повіті в 1884 р. вперше було утворено спеціальний фонд для боротьби з епідеміями. В 1886 р. у цей фонд (складав майже 1 тис. руб.) внесли ще 3000 руб., виділені для влаштування тимчасових лікарень на час епідемій [7, 35]. А в 1903 р. губернські земські збори вирішили, що губернське земство візьме на себе витрати з організації заходів боротьби з епідеміями. Але при цьому воно «принимает участие в борьбе только в тех случаях, когда уездное земство не может своими силами справиться с эпидемией» [16, 32].

Губернська лікарська рада, яка зібралася в травні 1905 р. для розробки заходів проти можливої епідемії холери, визнала за необхідне (як і в інших південних губерніях) організувати свої громадські протиєпідемічні ко-

місії в складі представників земських і міських громадських самоуправлень та громадських лікарів на противагу урядовим санітарно-виконавчим комісіям із місцевих чиновників, де громадський елемент майже не був представлений. Лікарська рада також висловила протидію адміністративного призначення санітарних попечителів у селах і запропонувала організацію санітарних попечительств за ініціативи та під керівництвом земських лікарів, «как специалистов и людей вполне интеллигентных, могущих оказать серьезную услугу в деле проведения в народ здравых гигиенических сведений». Ці попечительства рекомендовано формувати з учителів, священників, освічених селян тощо і вони повинні були мати філантропічний, а не адміністративно-примусовий характер дій [17, 153].

З 1911 р. до протиєпідемічної роботи активно долучилися вперше найняті губернським земством повітові санітарні лікарі. Ця робота складалась як із запровадження медичної статистики, так і з розробки та участі санітарних лікарів у здійсненні протиєпідемічних заходів.

Земські санітарні лікарі А. А. Дзевановський та Д. І. Ульянов у доповіді XI-му (1913 р.) губернському з'їзду запропонували губернському земству відшкодовувати повітам частину витрат на протиєпідемічні заходи не тільки при холері, чумі та висипному тифу, а й при віспі, дифтерії, скарлатині, дизентерії, черевному і поворотному тифах та взагалі більш активно брати участь у боротьбі з епідеміями [10, 65]. У наступні роки губернське земство в окремих випадках надавало повітам фінансову допомогу при епідемічних спалахах деяких з цих хвороб.

З початком Першої світової війни в Таврійській губернії через прибуття біженців, загострення соціально-економічної кризи, зменшення кількості медичного персоналу та низку інших причин почало збільшуватися число різних інфекційних захворювань. Епідемічного характеру вони набули в роки громадянської війни. Так, улітку 1919 р. спалахнула епідемія холери. З 25 червня по 15 вересня за неповними даними захворіло 788 чол., із них 323 чол. померло. Найбільше враженими виявилися Сімферополь, Гені-

чеськ, Бердянськ, Мелітополь із повітом, Армянський Базар. Незважаючи на тяжку ситуацію (військові дії та ін.), у губернії почали діяльність губернська санітарно-виконавча комісія, у повітах – санітарні комісії, лікарсько-санітарні ради, постійні медичні наради, комітети громадського здоров'я та інші організації протиепідемічного спрямування. Активно працювали завідуючий санітарним відділом губернської управи А. А. Дзевановський, санітарні лікарі Сімферопольського повіту І. І. Годицький-Цвірко і міста Сімферополя І. К. Кондорський.

Інфекційна захворюваність селян серед загальної захворюваності населення Таврійської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. була досить високою. А такі хвороби, як натуральна віспа, холера, дифтерія, черевний, висипний та поворотний тифи час від часу приймали епідемічний характер розповсюдження. Тому в губернії земськими органами влади та лікарями розроблявся та здійснювався комплекс протиепідемічних заходів. Такі з них, як медико-санітарна статистика інфекційної захворюваності, масові щеплення, обов'язкові для населення постанови, санітарна просвіта і залучення до санітарно-протиепідемічної роботи широкої громадськості залишаються актуальними й сьогодні.

Список використаних джерел

1. Малышев В. 1864–1913. Юбилейный сборник. Земская медицина в Перекопском уезде / В. Малышев. — Симферополь, 1914. — 318 с.; Корвацкий А. В. Отчет о командировке для ознакомления с положением серотерапии дифтерита в Москве и С. Петербурге / А. В. Корвацкий // Журналы заседаний Таврического губернского врачебного совета 28 февраля и 1 марта 1895 года. — Симферополь, 1895. — С. 17–27.; Ермолинский Н. И. Об улучшении сельского водоснабжения Таврической губернии / Н. И. Ермолинский, Л. Д. Ульянов // Труды XI Губернского съезда врачей и представителей земств Таврической губернии. — Том II-й, часть II-я. — Симферополь, 1913. — С. 383–387.; Братцев Г. А. Эпидемия натуральной оспы в с. В.-Белозерке Мелитопольского уезда / Г. А. Братцев // Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии. — 1912. — № 8–9. — С. 465–482.; Ульянов Д. И. К вопросу об участии губернского земства в борьбе с эпидемиями / Д. И. Ульянов, А. А. Дзевановский // Труды XI Губернского съезда врачей и представителей земств Таврической губернии. Том II-й, часть I-я. — Симферополь, 1913. — С. 50–65.; Дзевановский А. А. Обзор состояния земской медицины и деятельности земско-медицинской организации Таврической губер-

нии с 1895 — 1911 г. / А. А. Дзевановский // Труды XI Губернского съезда врачей и представителей земств Таврической губернии. Том I-й (Делегатские доклады). — Симферополь, 1913. — 147 с.

2. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав У.С.С.Р., в Бессарабии и в Крыму / С. Н. Игумнов. — Киев, 1940. — 154 с.; Харченко Г. И. Заболевимость дифтерией в Крыму за 60 лет (1886–1911, 1921–1956) и мероприятия по ее профилактике / Г. И. Харченко // Крымский государственный медицинский институт имени Сталина. Труды. — Симферополь, 1957. — Том XVIII. — С. 207–217.; Мурсалова Н. Н. Эпидемии холеры и борьба с ними в Таврической губернии в первой половине XIX века (По материалам Крымского областного архива) / Н. Н. Мурсалова // Советское здравоохранение. — 1964. — № 5. — С. 75–77.; Мурсалова Н. Н. Борьба с натуральной оспой в Таврической губернии в первой половине XIX века (по материалам Крымского областного архива) / Н. Н. Мурсалова // Журнал микробиологии, эпидемиологии и микробиологии. — 1964. — № 6. — С. 137–139.; Мурсалова Н. Н. Материалы по истории медицины в конце XVIII и XIX веках в Таврии / Н. Н. Мурсалова // Тезисы докладов научной сессии института. Июнь 1964 года. — Симферополь : Крымский государственный медицинский институт, 1964. — С. 69–71.
3. Радул І. В. Боротьба з епідеміями віспи в Україні на початку XX століття / І. В. Радул, Р. В. Савіна // Медичні перспективи. — 2004. — № 1. — С. 131–133.; Радул І. В. До історії боротьби з холерою в Україні / І. В. Радул, Р. В. Савіна // Медичні перспективи. — 2004. — № 2. — С. 128–131.; Різник В. І. Історичні та епідеміологічні аспекти інфекційної захворюваності в м. Мелітополі / В. І. Різник, Л. О. Саприкіна, С. А. Калініна // Запорізький медичний журнал. — 2007. — № 6. — С. 106–108.; Коцур Н. Роль земств у становленні вітчизняної гігієни в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) / Надія Коцур // Волинські історичні записки. — 2010. — Т. 5. — С. 14–19.; Приходько А. М. Історичні аспекти боротьби з туберкульозом в Україні (початок XX ст.) / А. М. Приходько // Український медичний часопис. — 2012. — № 6. — С. 37–42.
4. Мурсалова Н. Н. Борьба с натуральной оспой в Таврической губернии в первой половине XIX века (по материалам Крымского областного архива) / Н. Н. Мурсалова // Журнал микробиологии, эпидемиологии и микробиологии. — 1964. — № 6. — С. 137–139.
5. Суханов. Записка об устройстве медицинской части по Симферопольскому уезду / Суханов // Постановления Симферопольского уездного земского собрания созыва 1867 года. С приложением докладов уездной земской управы. — Симферополь, 1867. — С. 79–80.
6. Мурсалова Н. Н. Материалы по истории медицины в конце XVIII и XIX веках в Таврии / Н. Н. Мурсалова // Тезисы докладов научной сессии института. Июнь 1964 года. — Симферополь : Крымский государственный медицинский институт, 1964. — С. 69–71.
7. Малышев В. 1864–1913. Юбилейный сборник. Земская медицина в Перекопском уезде / В. Малышев. — Симферополь, 1914. — 318 с.
8. Доклад комиссии об общих мерах для предупреждения распространения заразных болезней в

- губернии // IX съезд земских врачей Таврической губернии 1892 года. — Симферополь, 1892. — С. 106—110.
9. Ермолинский Н. И. Об улучшении сельского водоснабжения Таврической губернии / Н. И. Ермолинский, Л. Д. Ульянов // Труды XI Губернского съезда врачей и представителей земств Таврической губернии. — Том II-й, часть II-я. — Симферополь, 1913. — С. 383—387.
 10. Ульянов Д. И. К вопросу об участии губернского земства в борьбе с эпидемиями / Д. И. Ульянов, А.А. Дзевановский // Труды XI Губернского съезда врачей и представителей земств Таврической губернии. Том II-й, часть I-я. — Симферополь, 1913. — С. 50—65.
 11. Харченко Г. И. Заболеваемость дифтерией в Крыму за 60 лет (1886–1911, 1921–1956) и мероприятия по ее профилактике / Г. И. Харченко // Крымский государственный медицинский институт имени Сталина. Труды. — Симферополь, 1957. — Том XVIII. — С. 207—217.
 12. Корвацкий А. В. Отчет о командировке для ознакомления с положением серотерапии дифтерита в Москве и С.-Петербурге / А. В. Корвацкий // Журналы заседаний Таврического губернского врачебного совета 28 февраля и 1 марта 1895 года. — Симферополь, 1895. — С. 17—27.
 13. Делегатские доклады // Труды X Губернского съезда земских врачей Таврической губернии. Т. II. Делегатские доклады, инструкции и обязательные постановления (Приложения №№ с 4 по 10 включительно, 16 и 17). — Симферополь, 1895. — С. 135—151.
 14. Заседания Днепровского земского уездного врачебного совета 19 и 20 августа 1903 года // Вестник Таврического Земства. — 1903. — № 6. — С. 48.
 15. Уездные земские собрания XXXVIII очередной сессии. Бердянское. // Вестник Таврического Земства. — 1903. — № 8—9. — С. 84.
 16. Таврическое губернное земское собрание XXXVIII очередной сессии // Вестник Таврического Земства. — 1903. — № 12. — С. 32.
 17. Губернский Врачебный Совет Таврического Земства. (8–10 мая 1905 г.) // Вестник Таврического Земства. — 1905. — № 10—11. — С. 152—153.

V. YERMILOV

Mykolaiv

ANTI-EPIDEMIC ACTIVITIES OF ZEMSTVO MEDICINE TAURIDE PROVINCE

The article discusses the status of infectious diseases of the rural population and epidemiological activities of Zemstvo medicine Tauride province in the second half of XIX – early XX century.

Keywords: infectious diseases, epidemics, Zemstvo medicine, anti-epidemic activities, Taurida gubernia.

В. С. ЕРМИЛОВ

г. Николаев

ПРОТИВОЭПИДЕМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗЕМСКОЙ МЕДИЦИНЫ ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ

В статье рассматривается состояние инфекционной заболеваемости сельского населения и противоэпидемическая деятельность земской медицины Таврической губернии во второй половине XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: инфекционная заболеваемость, эпидемии, земская медицина, противоэпидемические мероприятия, Таврическая губерния.

Стаття надійшла до редколегії 25.03.2015 р.

УДК 93:528.931(477)

Т. С. МІТКОВСЬКА

м. Миколаїв

ФОРМУВАННЯ КАДРІВ ДЛЯ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ГІДРОГРАФІЧНОЇ СЛУЖБИ У КІНЦІ XVIII – XIX СТ.

Висвітлено процес створення та розвитку освітніх закладів, що готували кадри для Чорноморського флоту з моменту його заснування у кінці XVIII ст. Розкрито роль учбових закладів Чорноморського флоту у формуванні кадрового складу гідрографічної служби на Чорному морі у XIX ст.

Ключові слова: гідрографічна служба, Чорноморський флот, Чорноморське штурманське училище, Чорноморська штурманська рота, корпус флотських штурманів.

Важливим питанням у розвитку гідрографічної служби з моменту її створення постала проблема формування кадрового складу. З розвитком Чорноморського військово-морського флоту виникла необхідність створення учбових закладів. У 1786 р. у Херсоні засновано Чорноморський кадетський корпус. Згодом його перевели у Миколаїв. Рішення про переведення цього учбового закладу до Миколаєва у Чорноморському адміралтейському правлінні ухвалили вже у квітні 1793 р. Розмістити навчальний заклад планувалося у спеціально побудованому приміщенні. Джерельну інформацію про це вміщують накази Чорноморського адміралтейського правління від 13 січня 1794 р.: «Дабы состоящие при Николаевском порте штурманские ученики могли надлежащим порядком в науках успевать и быть полезными службе, завезть тамо училище, предоставитъ распоряжению Овцына, о чем послать к нему предписав нужные книги и прочее истребовать от интендантской экспедиции», та від 9 березня 1794 року: «Поручить покупку книг, инструментов и двух глобусов (небесный и земной) для Николаевского штурманского училища в Москве капитану 2 ранга Львову и при первом транспорте оттуда доставить сие вещи» [1]. У квітні 1795 р., коли приміщення збудували, надійшло розпорядження про переведення корпусу у Миколаїв [2, 129]. Попечителем та розпорядником його став капітан 1-го рангу М. Язиков. Будівля кадетського корпусу на 360 осіб з необхідними господарськими прибудовами розташувалася на вулиці Адміральській. В рік переміщення кадетського корпусу

у Миколаїв відбувся випуск на флот гардемаринів – 21 особи, а в наступному, 1796 р. – 26 осіб.

В той же час виникла необхідність певної спеціалізації морських офіцерів, у зв'язку з чим створюються училища корабельної архітектури та штурманські училища. У 1796 р. Чорноморський кадетський корпус у Миколаєві було перетворено в Штурманське училище. Сюди ж із Херсона було переведено і училище корабельної архітектури. Нові штати цих навчальних закладів затверджено 20 серпня 1798 р. Училище корабельної архітектури проіснувало у Миколаєві недовго – у 1803 р. його розформували. Звернемо увагу, що на відміну від останнього, штурманське училище працювало досить плідно. У 1800 р. з штатним числом вихованців у 271 особу в ньому налічувалося 440 осіб, у тому числі гардемаринів, які залишилися від кадетського корпусу – 68, а тих, хто знову вступив, в комплекті – 8, понад комплект – 16, кадетів в комплекті – 35, понад комплект – 45; штурманських учнів в 1-му класі – 55, в 2-му – 133, у 3-му – 65. Різниця між штатним розкладом і реальним становищем пояснюється не лише кількістю прийнятих понад комплект, але й постійною зміною кількості самих штурманських учнів. Педагогічний склад училища нараховував 14 вчителів, за виключенням директора і помічника [3].

В училище набирали дітей місцевих службовців – як дворян, так і різночинців. Курс навчання тривав 8 років. Викладалися предмети: правопис, арифметика, геометрія, тригонометрія площинна та сферична, астроно-

мія, геодезія, навігація, еволюція (маневрування кораблів), користування морськими картами та інструментами, англійська мова, малювання і креслення планів.

Першим директором Чорноморського штурманського училища став капітан 1-го рангу І. Т. Овцин, одночасно виконуючий обов'язки капітана над портом. За адмірала графа М. І. Войновича, який працював директором училища у 1801–1805 рр., при навчальному закладі засновано друкарню, бібліотеку, а також придбано необхідну кількість астрономічних і фізичних інструментів. Для проведення практичних занять у дворі училища побудовано навчальний фрегат «Денница».

Після адмірала М. І. Войновича директорами Чорноморського штурманського училища були: віце-адмірал М. Л. Язиков (1805–1808 рр.), який у 1811–1816 рр. перебував на посаді головного командира Чорноморського флоту і портів та військового губернатора Миколаєва та Севастополя, віце-адмірал С. О. Пустошкін (1808–1810 рр.), генерал-майор І. Г. Бардака (1810–1821 рр.), а також капітан 1-го рангу П. О. Адамопуло (1768–1835) – з 1823 р.

У 1805 р. в училищі відбуваються зміни. Число штатних учнів скорочується до 150 осіб, а сума, відпущена на їх утримання збільшується з 29770 крб. до 35542 крб. 80 коп. До попередніх предметів додавались: Закон Божий, граматики, риторика, логіка, географія, історія, алгебра, вища математика, гідравліка, початки фізики, мови: французька, італійська, турецька. Пізніше турецьку мову замінили грецькою, а потім – англійською. При роті знаходилася бібліотека, що налічувала 5699 томів.

В училище стали набирати тільки обер-офіцерських (починаючи з майора) дітей всіх відомств. У випадку недобору дозволялося брати учнів з існуючих тоді у Миколаєві артилерійського та флотського училищ.

Гардемарины, які закінчили курс наук та успішно провели на морі три кампанії, за особливим екзаменом щорічно, в кількості 7–8 осіб, ставали мічманами та поступали на судна морського флоту. Решта гардемаринів і кадетів, що відмінно закінчили курс, випускалися штурманськими помічниками 14-го кла-

су, з хорошими показниками – штурманськими помічниками унтер-офіцерського (сержантського класу). Випускні іспити гардемаринам проводив особливий комітет штурманського училища.

При підготовці штурманів значну увагу приділяли питанням астрономії, геодезії, здійсненню описів берегів, морських зйомок. Саме тому практичне виконання гідрографічних робіт все частіше доручалося штурманам. Із стін Чорноморського штурманського училища вийшло багато офіцерів, які стали потім відомими гідрографами. Серед них Є. П. Манганарі (1796–1859), автор «Повного атласу Чорного і Азовського морів» та І. Ф. Казаков (1829 – 1903), штурманський помічник, який займався вимірами та описом у Північному Льодовитому океані.

У 1820 р. для училища на березі Інгулу (на місці Порохового погребу) зведено нове двоповерхове приміщення з бельведером, пристосованим для астрономічних спостережень. На той час новобудову вважали однією з найкращих у місті. Вона виглядала дуже ефектно, особливо з боку бульвару. Проте саме училище проіснувало в цьому приміщенні недовго. У 1826 р. за наказом Миколи І його перейменували у Чорноморську штурманську роту. «Здание, в котором помещается нынче рота, расположено вне города, на местности возвышающейся на 204 фута над горизонтом воды, и передано заведению после перестройки и необходимых приспособлений, сделанных в нем после бывшего Артиллерийского училища. Главное здание трехэтажное, состоящее из двух наружных (надземных) этажей с мезонином и одного подвального. С двух сторон его (северной и южной), к зданию пристроено по одноэтажному флигелю, из коих северный соединен с главным корпусом крытою деревянною галереею» [4].

Головний командир Чорноморського флоту і портів та військовий губернатор Миколаєва та Севастополя О. С. Грейг двічі клопотав перед Морським міністерством про відкриття у Миколаєві Морського кадетського корпусу – у 1823 та у 1826 рр., проте, не отримавши на це дозвіл, він добився обов'язкового щорічного прийому 10 дітей чорноморців

у Петербурзькому кадетському корпусі. Для підвищення освіти офіцерів за розпорядженням О. Грейга відкрився курс лекцій – своєрідний прообраз Морської академії. Практичні заняття проходили в Миколаївській морській астрономічній обсерваторії та у фізичному кабінеті при Літньому морському зібранні, так званій Молдаванці. Наступний головний командир Чорноморського флоту і портів М. П. Лазарєв ці курси закрит [5].

Залученню штурманів до гідрографічних робіт сприяло заснування у 1827 р. Корпусу флотських штурманів, що знаходився у підпорядкуванні Управління генерал-гідрографа (пізніше – Гідрографічного департаменту). Керівництво службовою діяльністю здійснював інспектор Корпусу штурманів Чорноморського флоту і Гідрографічного департаменту. Він же, зазвичай, був управляючим гідрографічним відділенням штабу флоту.

Чорноморська штурманська рота продовжувала готувати нових спеціалістів на флот. Кадети, які відмінно закінчили курс, випускалися на флот прапорщиками корпусу штурманів, а інші – кондукторами. Заняття велись за старою, встановленою для штурманських училищ, програмою, до якої у 1837 р. додалися дисципліни: корабельна архітектура, лоція, а в 1853 р. – нарисна та аналітична геометрія, артилерія, фортифікація.

Набирали до роти хлопчиків у віці від 10 до 16 років – дітей дворян, а також офіцерів та класних чиновників. У зв'язку з тим, що кількість бажаючих вступити в роту значно перевищувала число вакансій, існував досить численний інститут кандидатів.

З 1851 р. керував ротою відомий чорноморський гідрограф М. П. Манганарі (1804–1887). Він же викладав учням навігацію, вчив читати карту, працювати з навігаційними інструментами. Викладачем у штурманській роті працював також астроном 5-го класу Миколаївської морської обсерваторії К. Кнорре [3]. У Звіті по управлінню Чорноморською штурманською ротою за 1860 р., складеному контр-адміралом М. Манганарі знаходимо багато інформації про цей учбовий заклад в останні роки його функціонування. Зокрема там вказується, що «комплектное число воспитанников роты полагается 164... ..Правом

на воспитание в роте пользуются дети военных и гражданских чинов морского и других ведомств, преимущественно же – офицеров Корпуса Штурманов. К числу воспитавшихся в этом году в роте, должно отнести и 14 человек, вольно-приходящих кандидатов, которые с сентября месяца, вследствие разрешения Его Императорского Высочества Генерал-Адмирала – на открытие при роте классов для приходящих кандидатов, детей бедных родителей, ежегодно посещали классы». Там же вказано, що серед математичних наук, що вивчалися в училищі у зазначений період, учні проходили навігацію, вищу алгебру, з геодезії – складання тригонометричної сітки, морську та фізичну астрономію, вивчали науку про морську зйомку та поняття про зйомку топографічну. Важливо зазначити, що авторами посібників для вивчення цих наук були відомі гідрографи та астрономи. Так, тригонометрія викладалась за творами О. І. Зеленого (1809–1892), навігація – П. Я. Гамалея (1766–1817), практична астрономія – за лекціями К. Кнорре. Лоція Чорного, Азовського та Мармурового морів викладалась за виданими у Миколаєві Лоціями та атласами тих морів, з описами маяків та знаків на них. Влітку учні училища набували практичних навичок в кампаніях на судах: «8 человек находились на Императорской яхте «Тигр», 2 человека были на шкуне «Дон», 4 – на лоц-шкуне «Река Буг», и 2 – на пароходе «Сулин». Так как суда эти имели, каждое, особое назначение, то находящиеся на них воспитанники, по инструкции офицера, назначенного для надзора за ними, занимались: во время переходов морем – путесчислением, наблюдениями для определения своего места и определением девиации компаса по азимутам солнца; в плаваниях же рекою – по створным линиям. Во время стоянки на Спасском рейде Императорской яхты «Тигр», воспитанники занимались поверкою хронометра по соответствующим высотам солнца и делали опись реки Ингула от адмиралтейского моста до мыса порохового погреба. Кампания на разных судах продолжалась различно, и самая большая (на яхте «Тигр») была от 2 июля по 13 августа» [4]. Чорноморська штурманська рота проіснувала до 1861 р. За цей

період випускниками учбового закладу стали близько 450 офіцерів-штурманів [6]. У зв'язку зі значним скороченням штатів Чорноморського флоту після Кримської війни роту розформували.

У 1851 р. у Миколаєві, за ініціативи та за клопотанням начальника штабу Чорноморського флоту, контр-адмірала В. О. Корнілова, відкрито школу для чорноморських юнкерів, які до цього були зараховані до флотських екіпажів. «...Экипажей черноморских было восемнадцать – по 4 юнкера в экипаже; воспитывались они у разных лиц; те, которые проживали в Николаеве – у преподавателей, состоящих при штурманской роте, а проживающие в Севастополе – у старых штурманских офицеров» [7]. Для складання випускних іспитів юнкерів відправляли у Морський корпус у Петербург, що на той час казні обходилось недешево. Відкриття школи юнкерів у Миколаєві вирішило багато проблем. Школа чорноморських юнкерів (з 1856 р. – Чорноморська гардемаринська рота, з 1860 р. – Чорноморська рота флотських кадетів) мала три спеціальні класи на сімдесят чоловік. «И это полезное, не дорого стоящее закрытое заведение, под надзором опытных начальников-руководителей, какими были контр-адмирал Яков Матвеевич Юхарин, капитан-лейтенанты И. С. Унковский, В. А. Стеценко, А. К. Христофоров, В. И. Зарудный, О. И. Федорович и Ф. И. Исаков, просуществовало всего одиннадцать лет и служило немаловажным подспорьем для пополнения комплекта офицеров наших флотов» [7, 8]. У 1861 р., як і Чорноморську штурманську роту, Чорноморську роту флотських кадетів розформували «за ненадобностью, в виду значительного сокращения личного морского состава и плаваний в Черном море» [8].

У 1883 р. рішенням уряду скасовано Корпус флотських штурманів. Передбачалось, що шляхом підвищення штурманської підготовки у морських училищах корабельні офіцери отримають необхідні знання та навички і замінять спеціалістів-штурманів. Проте була втрачена можливість підготовки кадрів гідрографів. Справа в тому, що у штурманських училищах значну увагу приділяли гідрографічним дисциплінам, саме тому основну час-

тину кадрів гідрографів складала офіцери корпусу штурманів. Зі скасуванням цього корпусу питання кадрів гідрографів постало дуже гостро. Гідрографічну освіту на той час надавала лише Морська академія, проте її випускники могли укомплектувати лише невелику частину керівних гідрографічних посад. Основна частина гідрографів складалася з офіцерів флоту, моряків торговельного флоту, топографів, близьких до гідрографії спеціалістів. Гідрографічний досвід моряки здобували на практиці.

Лише на початку ХХ ст. у результаті збільшення державою фінансування Головного гідрографічного управління складено перспективний план розвитку гідрографії, що передбачав заснування у 1912 р. корпусу гідрографів та відкриття штурманського офіцерського класу при Головному гідрографічному управлінні, що в деякій мірі вирішило питання підготовки та закріплення кадрів гідрографів.

Отже, високий рівень підготовки офіцерів флоту у центрі країни та на місцях сприяв постачанню на Чорноморський флот всебічно освічених офіцерських кадрів, які, паралельно з виконанням основних завдань флоту, на високому професійному рівні займалися картографуванням морів та виконанням інших гідрографічних завдань.

Список використаних джерел

1. Именован город Николаев // Историко-краеведческий выпуск. — Николаев, 1989. — С. 219.
2. Николаев // Морской сборник. — 1861. — № 9. — С. 125—142.
3. Освіта на Миколаївщині у ХІХ–ХХ століттях. Історичні нариси. — Миколаїв, 1997. — 173 с.
4. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в ХХ в. / Л. Г. Бескровный. — М.: Наука, 1973. — 616 с.
5. Отчет по управлению Черноморскою штурманскою ротою за 1860 год, представленный контр-адмиралом Манганари // Морской сборник. — 1862 г. — № 5. — Раздел II. Официальные статьи и известия. — С. 38—56.
6. Крючков Ю. С. История Николаева / Ю. С. Крючков. — Николаев: Возможности Киммерии, 2006. — С. 73.
7. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в ХХ в. / Л. Г. Бескровный. — М.: Наука, 1973. — 616 с.
8. Скаловский М. Воспоминание о Черноморском флоте 1851–1855 годов. / М. Скаловский // Морской сборник. — 1901. — № 10. — С. 55—60 неофициального раздела.
9. Огородников С. Из прошлого. (Черноморские морские училища) / С. Огородников // Морской сборник. — 1900. — № 12. — С. 87—105 неофициального раздела.

T. MITKOVSKA
Mykolaiv

FORMATION OF PERSONNEL FOR THE BLACK SEA HYDROGRAPHIC SERVICE AT THE END OF THE XVIII–XIX CENTURY

Process of creation and development of educational institutions which prepared personnel for the Black Sea fleet from the moment of its foundation at the end of the XVIII century is described. The role of educational institutions of the Black Sea fleet in formation of personnel structure of hydrographic service on the Black Sea in the XIX century is shown.

Key words: hydrographic service, Black Sea fleet, Black Sea mate school, Black Sea mate company, case of naval navigators.

Т. С. МИТКОВСКАЯ
г. Николаев

ФОРМИРОВАНИЕ КАДРОВ ДЛЯ ЧЕРНОМОРСКОЙ ГИДРОГРАФИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В КОНЦЕ XVIII–XIX вв.

Освещен процесс создания и развития образовательных учреждений, готовящих кадры для Черноморского флота с момента его основания в конце XVIII в. Раскрыта роль учебных заведений Черноморского флота в формировании кадрового состава гидрографической службы на Черном море в XIX в.

Ключевые слова: гидрографическая служба, Черноморский флот, Черноморское штурманское училище, Черноморская штурманская рота, Корпус флотских штурманов.

Стаття надійшла до редколегії 27.03.2015 р.

УДК 94(477.74-21):291.35(=411.16)«1830-1859»

Ю. В. ПРОКОП
г. Одесса

К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ БРОДСКОЙ СИНАГОГИ В ОДЕССЕ

На основе выявленных автором архивных материалов составлен поимённый список прихожан-основателей Бродской синагоги в Одессе 1842 года, который является самым ранним из известных. Выполнен анализ особенностей членов молитвенного общества этой синагоги по сравнению с другими евреями города в 1830–1850-е годы. Более половины из них являлись австрийскими выходцами, среди них был велик удельный вес образованных, богатых купцов. Вплоть до середины XIX века они были слабо интегрированы в одесское еврейское общество, вместе с тем в их числе присутствовали несколько наиболее авторитетных одесских евреев. У истоков реформ образования и синагоги в Одессе стояли разные группы евреев, лишь небольшая часть из них принадлежали обеим группам.

Ключевые слова: Бродская синагога, Одесса, евреи, прихожане.

Изучение истории одесской еврейской общины, которая до 1917 года была третьей в мире по численности, является актуальным в наши дни в рамках государственной программы возрождения культуры национальных меньшинств Украины. Одним из наиболее интересных направлений является исследование культурной трансформации одесского еврейства в XIX веке, в частности истории основания Бродской синагоги, кото-

рое положило начало синагогальной реформе в Одессе.

История Бродской синагоги описана одесским краеведом О. Губарем. Автор делает попытку проследить генезис так называемой бродской общины⁶ в Одессе, подчёркивая её независимость и обособленность от остального еврейского общества города. Большое внимание уделено особенностям синагоги реформированного типа, а также вопросам

⁶ То есть общества прихожан Бродской синагоги, большая часть которых были выходцами из австрийского города Броды (ныне Львовская область, Украина).

расположения молитвенного дома-предшественника синагоги, приобретения участка земли и строительства здания, которое в наше время является одной из достопримечательностей Одессы. Автор называет ряд имён австрийских выходцев, но, по нашим данным, многие из них к созданию синагоги отношения не имели [17, 197–232].

В работе американского исследователя С. Ципперштейна история создания Бродской синагоги рассматривается в аспекте культурной трансформации одесских евреев через призму конфликта между просветителями и традиционалистами, возникшего при попытке просвещённых евреев (преимущественно австрийского происхождения) навязать одесскому еврейскому обществу реформу образования и синагоги. Автор полагает, что бродские евреи имели огромное влияние на местных евреев и играли выдающуюся роль в общинных делах. По его мнению, уже к началу 1830-х годов они утвердили свой контроль над местной общиной и всеми общинными институтами [23, 51, 64–78].

Израильский учёный М. Полищук раскрывает суть синагогальной реформы и касается истории Бродской синагоги [20].

Историческая справка о Бродской синагоге по сохранившимся архивным материалам дана в работе заместителя директора Одесского государственного архива Л. Белоусовой [18, 3–4].

Цель данной статьи – на основе выявленных автором архивных документов назвать имена основателей Бродской синагоги и проанализировать особенности группы её прихожан по сравнению с другими евреями города, а именно их происхождение, социальное положение, уровень образованности и степень интеграции в еврейское общество Одессы в 1830–1850-е годы.

С. Ципперштейн, основываясь на сообщении Марка Рафаловича в «Одесском вестнике» об открытии нового молитвенного дома⁷, датирует создание Бродской синагоги 1841 годом [23, 65]. О. Губарь полагает, что этот молитвенный дом существовал ещё с 1820 г. [17, 208–209]. Последнее подтверждается и найденными нами архивными документами [9, 109]. С 1841 г. богослужения проходили в

верхних этажах дома губернского секретаря Лагутки [9, 11 об.]. Вероятно, именно перемещение Молитвенного дома № 1 в новое помещение и положило тогда начало Бродской синагоге.

В 1842 г. прихожане подали прошение о наименовании своего молитвенного дома синагогой. К нему прилагался общинный приговор, согласно которому учёным евреем синагоги был избран Александр Цедербаум, старостой – Моисей Трахтенберг, казначеем – Мордка-Израиль Ланд. Под ним стояло 100 подписей, которые были нами расшифрованы (см. приложение). Среди подписавшихся, как следует из рапорта еврейского кагала городским властям, было 45 иностранцев и иногородних, 40 одесских евреев и 15 несовершеннолетних юношей [9, 109–117].

В виду отсутствия поддержки со стороны кагала, руководство которого полагало, что пяти существовавших в то время в Одессе синагог вполне достаточно, городские власти прошение не удовлетворили [9, 117, 134]. Возможно, отказ кагала был продиктован законными ограничениями на количество синагог. Однако и 10 лет спустя, когда в Одессе было уже 9 синагог, Бродская синагога по-прежнему имела статус молитвенной школы [5, 67]. Такая реакция со стороны кагала свидетельствует о том, что прихожане бродского молитвенного общества, вопреки мнению Ципперштейна, в то время не только не имели контроля над кагалом и одесским еврейством, но даже были по отношению к ним в оппозиции, не имея достаточной возможности лоббировать свои интересы.

Вероятно, полный список прихожан Молитвенного дома № 1 не ограничивался 100 евреями, подписавшими упомянутый приговор. Например, среди них могли быть также знаменитый кантор Нисан Блюменталь, который к тому времени уже поселился в Одессе и с 1841 г. служил в этом молитвенном доме, и известный просветитель Маркус Гурович (сын Самуила Гуровича). Марк Рафалович также был прихожанином этого молитвенного дома [23].

Поскольку 100 подписей хватало для избрания правления, а также учитывая, что

⁷ Речь идёт о Молитвенном доме № 1, на базе которого позднее была основана Бродская синагога.

О. Губарь говорит лишь о десятках прихожан Бродской синагоги в то время [17, 210], можно считать составленный нами список из 100 евреев достаточно представительным. Он является самым ранним из известных, и на его основе можно достоверно говорить о создателях Бродской синагоги и первых идеологах синагогальной реформы в Одессе.

По нашим данным, по крайней мере, 58 прихожан из 100 были австрийскими выходцами, большинство из которых составляли уроженцы города Броды, однако были среди них и переселенцы из других городов, например, Абрам-Вольф Дайчмейстер из Бучача.

Были среди прихожан также представители Царства Польского (А. Цедербаум, В. Голд, М. С. Эйгер) и немало выходцев из российских губерний (И. Аксенфельд из Немирова, Ш. Ланд из Белицы, М. Гартенштейн из Радзивиллова, Х. Ефрусси из Бердичева, А. Цеткин из Шклова и др.).

Следует отметить, что члены молитвенного общества Бродской синагоги составляли лишь очень небольшую часть всех австрийских выходцев, в том числе и из Бродов, поселившихся в Одессе в конце XVIII – первой трети XIX вв.

Доподлинно не известно, кто именно участвовал в первоначальном создании Молитвенного дома № 1 в 1820 г. По нашим сведениям, в то время в Одессе проживало не более четверти прихожан из ста, подписавших приговор в 1842 г. Среди основателей этого молитвенного дома, возможно, были: Лейб Бернштейн, Моисей Гебенштрейт, Герц, Самуил и Соломон Гуровичи, Натан Клейн, Якуб Ланд, Герман Лахман, Мозес Моргулис, Берман и Меер Трахтенберги, Мошко-Фишель Фриденберг и некоторые другие.

Примечательно, что все они (за исключением Фриденберга и Бернштейна) приехали в Одессу не ранее второго десятилетия XIX в., остальные галицийцы переселились в Одессу позднее, а значит успели познакомиться на родине с культурными реформами, успешно претворявшимися уже в то время в еврейской общине в Бродах.

Традиционно именно с бродскими евреями связывается распространение движения Хаскалы (Просвещения) в Одессе. Им припи-

сывается основополагающая роль в реформах образования и синагоги среди одесских евреев [23, 48]. И если к 1840-м годам в Одессе активно развивались просветительские тенденции, значительная часть общества, задействованная в коммерции, приветствовала получение детьми светского образования, то к синагогальной реформе по немецкому образцу подавляющее большинство евреев, в том числе и австрийских, отнеслись весьма настороженно.

Её сторонниками были в основном те немногие евреи, которые по коммерческим делам бывали в немецких городах, имели возможность увидеть там своими глазами обновлённые синагоги и почувствовать преимущество перемен перед устоявшимися синагогальными традициями.

Подавляющее большинство прихожан Бродской синагоги были купцами. Некоторые из них были очень богаты (Иоахим Ефрусси, Герц Гуревич, Мойсей Гальперин). Соломон Гурович, Вольф Эйдельберг и Илья Бернштейн были названы в числе наиболее крупных купцов, производивших в 1841 г. в одесском порту заграничную торговлю (всего в этом списке 77 купцов, из которых лишь пятеро евреев) [19]. Упоминаются эти три купца и в аналогичных списках за другие годы.

Немало прихожан Бродской синагоги, по нашим данным, первоначально длительное время занимались в Одессе приказчиьей деятельностью, а к 1840-м гг. смогли объявлять капитал по третьей гильдии. Среди них были: Озиас Бернштейн, Самуил Гурович, Абрам-Вольф Дайчмейстер, Азриель Журавнер, Вениамин Зиндель Кацин, Натан Клейн, Абрам Шиллер и др.

Были там и менее обеспеченные евреи (Абрам-Герш Батист, Вольф Вейцман, Хаим-Маркус Моргулис, Яков Эйхенбаум). Посещали богослужения в Бродской синагоге даже бедняки. Например, согласно отчёту о приходе и расходе денежных сумм, в 1851 г. бедным молящимся было роздано 33 руб. [11].

Следует отметить, что богатые прихожане были и в других одесских синагогах и молитвенных домах, но они не составляли там столь существенной части, как в Молитвенном доме № 1.

Именно по причине богатства прихожан Бродская синагога на протяжении всего времени своего существования считалась синагогой аристократии [23, 104]. Так, одесский градоначальник П. А. Антонович в 1861 г. утверждал, что «прихожане Бродской синагоги составляют самый образованный и богатый класс еврейского населения Одессы» [3, 13]. По нашим подсчётам, по крайней мере 36 из 63 купцов 1-й гильдии, объявивших капитал в Одессе на 1887 г., были прихожанами Бродской синагоги; 147 из 379 её прихожан⁸ объявляли купеческие капиталы на 1887–1890 гг., а с учётом их отцов и сыновей, которые также ходили в эту синагогу, число очень богатых прихожан было ещё больше. Кроме купцов, Бродскую синагогу в те годы постоянно посещали 8 докторов медицины: Н. Бернштейн, И. Дрей, З. Маргулиес, А. Финкельштейн и др. [1; 16, 120–125 об.].

Примечательно, что к тому времени быть прихожанином Бродской синагоги было очень престижно и многие купеческие семьи, которые первоначально не одобряли синагогальную реформу и в середине XIX в. ходили в другие синагоги, в 1880-е гг. уже значились среди прихожан Бродской. Например, семейства Янкеля Аглицкого и Юдки Гессена поначалу были прихожанами Главной синагоги. В 1880-е гг. богослужения в Бродской синагоге посещали практически все крупные купцы-евреи, приезжавшие в Одессу из Австрии: И. Аронзон, Я. Кост, С. Шеворскер, Б. Ронигер, Т. Шварц, М. Шварцкопф, М. Штейнгауз и др. [10; 16, 252 об.].

Конфликт на почве синагогальной реформы фактически противопоставил группу прихожан Молитвенного дома № 1 и одесское еврейство. Степень интеграции бродских прихожан в городское сообщество можно проследить на примере их участия в выборах на различные общинные должности и в благотворительной деятельности.

Среди членов бродского молитвенного общества было немало иностранных и иногородних евреев, которые поначалу не планировали оставаться на постоянное жительство в Одессе. Это было одним из факторов отсутствия их активного участия в жизни город-

ской еврейской общины. В общинных мероприятиях на протяжении 1820–1840-х гг. участвовала лишь небольшая часть прихожан Бродской синагоги. Например, в 1830-е гг. на выборы руководства одесского еврейского кагала приглашали, по нашим подсчётам, несколько сотен одесских купцов и авторитетных мещан, но лишь 14 из них были прихожанами Молитвенного дома № 1 (из 100, указанных в приложении) и только 10 из них являлись на голосования [6; 7; 8].

Согласно опубликованным регулярно в газете «Одесский вестник» сведениям о пожертвованиях одесских жителей на различные нужды, в благотворительных акциях в 1830-е гг. принимали участие меньшинство членов бродского молитвенного общества: Лейб и Маркус Бернштейны, Герц Вальтух, Моисей Гебенштрейт, Соломон Гурович, Леон Дерблих, Абрам, Берман и Мойсей Трахтенберги, Абрагам Френкель, Мошка-Фишель Фриденберг и некоторые другие. Учитывая достаточно высокий уровень финансовых возможностей прихожан, столь слабое участие в благотворительности является ярким показателем их низкой интеграции в одесское еврейское общество того времени.

Несмотря на обособленность прихожан Молитвенного дома № 1, некоторые из них уже в те годы пользовались большим авторитетом среди одесских евреев. Так, Берман Трахтенберг был избран членом комиссии по заведыванию доходами и расходами еврейского общества ещё в 1830 г. (задолго до принятия им российского подданства) [7, 1 об.]. Моисей Трахтенберг и Соломон Гурович в 1835–1837 гг. были гласными Одесской городской думы [22].

К концу 1830-х – началу 1840-х гг. практически все австрийские выходцы утвердились в желании остаться жить в Российской империи. С этим временем совпадает усиление интеграции их в одесское еврейское общество. В начале 1840-х гг. в выборах участвовали уже 24 прихожанина Молитвенного дома № 1, восемь из которых избирались на различные должности в еврейском обществе, (например, И. Ефрусси и М. Трахтенберг – попечителями Еврейской больницы, Л. Штейн-

⁸ Количество прихожан указано на 1886 г.

финкель – старшиной Погребального братства) [9]. Тем не менее один из лидеров Главной синагоги Б. Штерн констатировал, что в 1850 г. организаторы Бродской синагоги всё ещё представляли изолированную небольшую группу одесских евреев [23, 69].

М. Гурович иначе оценивал положение основателей Бродской синагоги в одесском еврействе. В 1852 г. он утверждал, что правление Главной синагоги не имеет никакого веса в обществе, и ставил ему в противовес «сведущих людей» из «образованнейших граждан» бродского общества [5, 10]. Мнение Гуровича подтверждается тем фактом, что в 1848 г. на выборах члена от одесского еврейского общества в раввинскую комиссию в Петербурге 6 из 11 кандидатов, по нашим подсчётам, были из числа создателей Бродской синагоги [12].

В 1850-е гг. 28 из 100 перечисленных прихожан-основателей синагоги принимали участие в выборах, причём многие из них – впервые. В 1858 г. 21 из них были избраны в числе ста поверенных еврейского общества, которые пользовались общим доверием и в обязанности которых входило проведение выборов различных должностных лиц и составление общественных приговоров [13; 14; 15]. Значительно расширились к тому времени и списки благотворителей-прихожан Бродской синагоги.

К 1859 г. молитвенная община увеличилась до 300 человек [4], в том числе и за счёт авторитетных одесских купцов, поэтому фактическое количество прихожан Бродской синагоги среди избирателей и поверенных в 1850-е гг. было ещё больше. То есть к тому времени настолько возросли авторитет и влияние членов бродского молитвенного общества на одесских евреев, что уже вряд ли можно было говорить об их изолированности. Тем не менее, попытки объединить Главную и Бродскую синагоги потерпели неудачу [3; 17, 216].

В перечне одесских синагог и молитвенных домов в 1852 г. Бродская синагога обозначена как молитвенный дом «для евреев образованнейшего сословия» [5, 6]. Все расшифрованные нами подписи под упомянутым приговором прихожан 1842 г. были сде-

ланы по-русски или по-немецки, причём большинство из них – ровными и аккуратными буквами (последнее в целом не было характерно для подписей евреев того времени). Прихожане Бродской синагоги не только сами были образованны, но и стремились дать хорошее светское образование своим детям. Например, сын Озиаса Бернштейна Натан стал известным учёным-физиологом, который на протяжении длительного времени был доцентом Новороссийского университета и председателем Общества одесских врачей [2].

О. Губарь полагает, что основали Бродскую синагогу и Одесское еврейское училище одни и те же евреи. Однако только Израиль Аксенфельд, Герц, Самуель, Симон и Соломон Гуровичи из списка прихожан были в числе создателей училища. В то же время некоторые одесские маскилим-сторонники училища во главе с его директором Б. Штерном были прихожанами Главной синагоги и состояли в оппозиции Бродской [23, 67–68].

На отсутствие взаимосвязи между просвещённостью еврейских обществ и их отношением к синагогальной реформе обратил внимание О. Рабинович: к 1860 г. в городах Кишинёве, Симферополе, Херсоне и Елисаветграде, где просвещение евреев достигло больших успехов, не было заметно никакого движения в деле синагогального преобразования [21].

Отсюда следует важный вывод: у истоков реформы образования и реформы синагоги в Одессе стояли разные группы евреев. Лишь небольшая часть из них принадлежали обеим группам. По мере интеграции прихожан Молитвенного дома № 1 в одесское еврейское общество, по мере увеличения числа сторонников синагогальной реформы и постепенного реформирования Главной синагоги по подобию Бродской, происходило сближение между этими группами. Выражалось это и в участии прихожан бродского молитвенного общества в различных общинных делах, и в их просветительской деятельности. Например, во второй половине XIX в. выдающуюся роль в развитии образования евреев в Одессе сыграл один из лидеров Бродской синагоги Александр Цедербаум, а известными благотворителями, в том числе и в области просве-

щення, були прихожане Бродської синагоги из семейства Иоахима Ефрусси.

Таким образом, составлен относящийся к 1842 году список создателей Бродской синагоги из 100 человек. Показано, что основными особенностями этой группы евреев были: большой удельный вес австрийских выходцев, переселившихся в Одессу в 1820-х гг. и позднее; большой удельный вес иностранцев, не принимавших российское подданство вплоть до середины 1840-х гг.; большой удельный вес богатых прихожан; образованность; первоначально низкий уровень интеграции в одесское еврейское общество (низкая степень участия в выборах на различные должности и невысокий уровень участия в благотворительной деятельности) и в то же время наличие в числе прихожан нескольких наиболее авторитетных одесских евреев.

Список использованных источников

1. Адресная книга одесских 1-й и 2-й гильдии купцов. — Одесса, 1890. — 137 с. ; Список одесских 1-й и 2-й гильдии купцов 1887 года. — Одесса, 1887. — 47 с.
2. Васильев Ю. К. Деятельность Общества одесских врачей в начале XX ст. / Ю. К. Васильев // Вісник Сумського державного університету. Серія Медицина. — 2010. — № 2. — С. 206—214.
3. Государственный архив Одесской области (ГАОО), ф. 1, оп. 173, д. 27, 112 л.
4. То же, д. 40, л. 14.
5. ГАОО, ф. 1, оп. 202, д. 42 (1852), 113 л.
6. То же, ф. 4, оп. 1, д. 435 (1835), 453 л.
7. То же, оп. 6а, д. 87, 30 л.
8. ГАОО, ф. 4, оп. 8, д. 827, 73 л.
9. То же, оп. 17, д. 538, 392 л.
10. То же, оп. 107, д. 12 (1848), л. 9 об.
11. То же, д. 32 (1851), л. 38.
12. То же, д. 33 (1848), 84 л.
13. То же, д. 35 (1858), 13 л.
14. То же, д. 45 (1853), 83 л.
15. То же, д. 74 (1855), 32 л.
16. ГАОО, ф. 16, оп. 108, д. 13 (1886), 330 л.
17. Губарь О. И. Очерки ранней истории евреев Одессы / О. И. Губарь. — Одесса : ВМВ, 2013. — 416 с.
18. Евреи Одессы и юга Украины: история в документах. — Кн. 1 (кон. XVIII – нач. XX вв.) / [авт.-сост. Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова]. // Труды Государственного архива Одесской области. — Т. VII — Одесса, 2002. — С. 3—4.
19. Одесский вестник. — 1842. — 24 января.
20. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии, 1881–1904 / Полищук М. ; изд. М. Гринберг. — М. : Мосты культуры — Гешарим, 2005. — С. 25—27.
21. Рассвет. — 1860. — 27 мая. — С. 1.
22. Тиганій К. А. Євреї в Одеському міському самоврядуванні в ХІХ столітті / К. А. Тиганій, Т. В. Тхоржевська // Інтелігенція і влада. — 03/2008. — Вип. 13. Сер.: Історія. — С. 19—29.
23. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881 / Стивен Ципперштейн. — М. ; Иерусалим : Гешарим, 1995. — 207 с.

Приложение

Список прихожан Бродской синагоги в 1842 году

Аксенфельд Израиль, одесский купец
 Балабан Леон
 Бархаш Мозес
 Бархаш Хаим-Зелик
 Батист Абрам-Г[ерш]
 Берг Ушер, одесский купец
 Беренштейн Осиас
 Бернштейн Абрам-Ейзик, одесский купеческий сын
 Бернштейн Илья, одесский 2-й гильдии купец
 Бернштейн Исай, одесский купеческий сын
 Бернштейн Л[ейб]⁹, одесский купец
 Бернштейн М[аркус], одесский купец
 Биллиг Меер, одесский купец
 Боховер Берман
 Валтух Герц, одесский купец
 Валтух Исаак, одесский купец
 Вахтель Юдка, одесский купец
 Вейнберг М. А.
 Вейцман Вольф, одесский мещанин
 Виленц Ецехиел
 Гальперин Мойсей, одесский 1-й гильдии купец
 Гамбург Зузу
 Гартенштейн Мойсей, радзивилковский купеческий сын
 Гебенштрейт М[оисей], одесский купец
 Геллер Л., одесский купеческий сын
 Герман Яков, одесский купец
 Голд Вольф, одесский купец
 Голдштейн Иоел, одесский купеческий сын
 Голдштейн Л[ев], одесский купеческий сын
 Гольденвейзер Яков
 Гросман Цаль
 Гуревич Герц, одесский 1-й гильдии купец
 Гурович Б[ерман], одесский купеческий сын
 Гурович С[оломон], одесский купец
 Гурович Самуель
 Гурович Симон
 Дайчмайстер Абрам Вольф
 Дерблих Леон, одесский купец
 Дерблих Моисей, одесский купеческий сын
 Дерблих Оска, одесский купеческий сын
 Дерблих Самсон, одесский купец
 Ефрусси Лев, иногородний
 Ефрусси Иоахим, одесский 1-й гильдии купец
 Журавнер Азриель
 Инбер Мендель
 Каннер Л[ейба]

⁹ В квадратных скобках дополнение автора.

Кацин В[ениамин] Зиндель	Рукфельд Марк, купец
Кларфелд Абрам	Сегалов Якоб
Клейн Берман Б.	Стризовер Рубин
Клейн Г[ершко]	Тейбер Самуель
Клейн Натан	Трахтенберг Абрам, одесский купец
Корнфелд Лео	Трахтенберг Берман, одесский 2-й гильдии купец
Крауз Аншель	Трахтенберг Меер
Ланд Шахна, белицкий купец	Трахтенберг Моисей, одесский купец
Ландау Якоб	Трахтенберг Сруль, одесский купеческий сын
Ландо Герц	Трахтенберг Ф[алик]
Ландо Марко, одесский купец	Трахтенберг Ф[алик] М[оисеев]
Лахман Гершен	Трахтенберг Х[аскель], одесский купец
Левензон Яков	Унц Осиас
Лившиц Леон, одесский купеческий сын	Френкель Абрагам
Лившиц С[имха]	Фриденберг Фишель, одесский купец
Маргулиес М. П.	Хармац Анцель Соломон
Маргулиес Х[аим-Маркус]	Цедербаум Александр
Маршалкович Х[аим], одесский купец	Цеткин Эфроим
Михайловский З[ахарий], одесский купец	Чацкий Зейлик, луцкий 3-й гильдии купец
Могилевский М[еер], одесский купец	Шиллер Абрам
Остризецер Лейбиш	Шпира Из., сандомирский житель
Рабинович Исаак, одесский купец	Штейнфинкель Л., одесский купец
Рабинович Леон, одесский купеческий сын	Эйгер М[озес] С.
Рабинович Мендель, одесский купеческий сын	Эйдельберг В[ольф], одесский 2-й гильдии купец
Реингерц Герц	Эйхенбаум Якоб
Рейх Лейб	Энгельгард Абрам
Рехельс Самуель, одесский купец	
Розенфельд С[руль]	

У. ПРОКОП

Odessa

TO HISTORY OF CREATION OF THE BRODSKY SYNAGOGUE IN ODESSA

On the basis of the archival materials revealed by the author the list of names of parishioners and founders of the Brodsky synagogue in Odessa in 1842 is made. This list is the earliest of known. It allows speaking about founders of the Brodsky synagogue and the first ideologists of reform of synagogue in Odessa.

Features of parishioners of the Brodsky synagogue in comparison with other Jews of the city in 1830–1850th are analyzed. More than a half of them came to Odessa from Austrian Empire. The specific weight of educated, rich merchants among them was great. They were poorly integrated into the Odessa Jewish society until the middle of the XIX century. However some of the most authoritative Odessa Jews were among the parishioners. Reforms of education and synagogue in Odessa were initiated by different groups of Jews; a small part of them belonged to both groups. The direct interrelation between the enlightenment and the attitude to reform of synagogue was absent.

In process of integration of parishioners of the Brodsky synagogue into the Odessa Jewish society, their participation in various community actions, and their educational activity increased.

Key words: Brodsky synagogue, Odessa, Jews, parishioners.

Ю. В. ПРОКОП

м. Одеса

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ БРОДСЬКОЇ СИНАГОГИ В ОДЕСІ

На основі виявлених автором архівних матеріалів складено поіменний список прихожан-засновників Бродської синагоги в Одесі 1842 року, який є самим раннім із відомих. Виконано аналіз особливостей членів молитовної громади цієї синагоги у порівнянні з іншими євреями міста у 1830–1850-і роки. Більше половини з них були австрійськими вихідцями, серед них була велика питома вага освічених, багатих купців. До середини XIX століття вони були слабо інтегровані в одеське єврейське суспільство. У той же час у числі прихожан присутні декілька найбільш авторитетних одеських євреїв. У витоків реформ освіти й синагоги в Одесі стояли різні групи євреїв, лише невелика частина з них належали обоє групам.

Ключові слова: Бродська синагога, Одеса, євреї, прихожани.

Стаття надійшла до редколегії 30.03.2015 р.

РЕЦЕНЗІЇ

Рец.: Баковецька О. О. Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII–XIX ст. / О. О. Баковецька. — Миколаїв : Іліон, 2015. — 360 с.

Історія церкви, як один з проявів життєдіяльності будь-якого суспільства, була і залишається, не зважаючи на науково-технічний прогрес, індикатором світоглядних позицій народу, нації, суспільної групи. Це положення дає можливість стверджувати, що проблеми, пов'язані з визначенням напрямом розвитку суспільства є актуальними.

В розвитку України, як поліетнічної держави, беззаперечним є вплив на її культуру, духовність, різних світових релігій та їх конфесій. Найбільш вагомий внесок належить християнству. Історично так склалося, що у 1054 році поставлена крапка в складних взаємовідносинах автокефальних церков і християнство розділилося на два основних напрями: східний та західний. Традиційною, або національною вірою для більшості українських земель стало православ'я. Всупереч розколу і роз'єднанню християнства на дві протидіючі течії, розвиток православної церкви в Україні завжди нерозривно пов'язаний із католицькою церквою. Реформація, Тридентський собор, Контрреформація, спроби укласти унії, вселенські і регіональні, між двома гілками християнства, все це неодмінно впливало на православну церкву та її паству. З одного боку – культурний вплив, з іншого – масований тиск католицької церкви на православну частину українського населення призводили до мобілізації духовних сил суспільства, об'єднання навколо ідеї боротьби з реально існуючою загрозою – втрата своєї самобутності. Але ці події, здебільшого, стосуються XV–XVII століть. В більш пізній період, коли український народ в черговий раз зіткнувся із складною проблемою виживання в умовах втрати ознак державності і перебу-

вання українських земель під владою іноземних політичних режимів – російського самодержавства, польської та австро-угорської влади, церква, поряд з іншими суспільно-політичними групами, взяла на себе відповідальність за збереження української національної ідеї. Особлива роль в цьому процесі належить українській греко-католицькій і католицькій церкві.

Оскільки історична наука в Україні тривалий час розвивалась у несприятливих умовах, які особливо глибоко відбилися на стані церковної історіографії, сучасна необхідність висвітлення церковно-історичної проблематики обумовлена потребою критичного переосмислення стереотипів радянської пропаганди та конфесійних упереджень і тверджень. З огляду на сказане вище, тема дослідження є актуальною.

У монографії О. Баковецької проведено ґрунтовний аналіз стану наукової розробки проблеми. Незважаючи на наявність наукових праць, що торкаються визначеної теми, в сучасній історіографії досі відсутнє спеціальне комплексне дослідження з питань, які розглядаються в монографії. Так, в більшості робіт дореволюційної історіографії автори не виходили за рамки офіційного політичного курсу, направленого на опрацювання всіх громадян держави. Також слід додати, що серед праць церковного напрямку у визначений період, майже відсутні були локальні дослідження з історії української римо-католицької церкви. Переважна більшість дослідників зосереджувалась на узагальнюючих працях з історії конфесії, або розглядали її крізь призму політичної історії. В той же час, в дослідженнях польських істориків вка-

заного періоду більш ретельно висвітлювались питання історії римо-католицької церкви, зокрема на території Правобережної України. Напрями досліджень зарубіжної історіографії обмежувались, в основному, описом загальної історії католицької церкви та її орденів без врахування особливостей розвитку кожного регіону. Радянська історіографія відзначилась значним зрушенням інтересу до історії релігії та церкви. Базуючись на принципах марксистсько-ленінської ідеології та атеїстичного підходу, історики доводили реакційну сутність церкви і духовенства в розвитку суспільства. Окрему групу досліджень цього періоду складають праці істориків діаспори та Польщі. Їм притаманне позитивістське осмислення ролі католицької церкви в історії суспільства та критичне ставлення до рішень і дій російської влади. Однак, безпосередньо історія української католицької церкви кінця XVIII–XIX століть не була предметом цих досліджень. Аналіз сучасної історіографії доводить, що вона має свої особливості, які радикально відрізняють її від попередніх періодів. Зокрема, у вітчизняній історіографії за останній час чітко окреслились наступні тенденції: відродження інтересу до церковної історії і поява значної кількості наукових товариств, лабораторій, часописів, збірок наукових праць, матеріалів конференцій, присвячених питанням конфесійного розвитку; відокремлення один від одного світських і церковних досліджень; пошук дослідниками нових методологічних підходів у розв'язанні актуальних питань церковної історії; поява значної кількості регіональних досліджень, в контексті яких досліджується місце і роль католицької церкви в історії суспільства; зменшення зайвої емоційності і упередженості в оцінках діяльності української католицької церкви; поява і поступове поширення альтернативних поглядів на історію католицької церкви і її відносини із православною церквою, зокрема, підтверджений документально, процес насильницького «оправославлення» української католицької громади. Зарубіжна історіографія, зокрема російська та білоруська, орієнтована на дослідження міжконфесійних відносин, відносин держава-церква і регіональних особливостей розвитку конфесії. У

висновках автори менш одностайні щодо ролі і місця католицької церкви в їх історії. В роботах відчувається вплив ліберальних поглядів і прагнення позбутися нав'язаних державною ідеологією кліше. Польська історіографія більше уваги приділяє «польському питанню», а також дослідженню впливу католицької церкви на самовизначення поневолених народів в імперії. Ключовими орієнтирами для авторів є уявлення про загальноєвропейські цінності, які базуються на захисті прав особи. Отже, не зважаючи на значну історіографічну базу, обрана тема в наукових працях висвітлена лише опосередковано. В історичній літературі не представлені особливості розвитку і функціонування української католицької церкви кінця XVIII–XIX століть на всій території України, що входила до складу Російської імперії та не розкриті, в повній мірі, її роль і місце у суспільному житті України.

Вдало визначено структуру монографії. Вона складається з п'яти розділів. Також додається словник термінів, що значно полегшує читачу сприйняття викладеної інформації.

Звертає на себе увагу чимала кількість архівних документів, введених до наукового обігу і вдало вписаних автором у канву наукової розповіді. О. Баковецька зуміла віднайти цікаві документи, котрі виразно ілюструють стан Римо-католицької церкви в XIX ст. Насамперед, це стосується матеріалів, що зберігаються в Державному архіві Саратовської області і дозволяють відновити історію розвитку Тираспільської єпархії в межах України.

Позитивною стороною рецензованої праці є те, що автор своє дослідження ілюструє статистичними даними, зокрема, щодо наявності монастирів і церков, чисельності духовенства. Однак опускає необхідність здійснення з цього приводу належних узагальнень та висновків, спонукаючи до цього читача.

Необхідно зазначити, що складний і болючий процес ліквідації Греко-уніатської церкви автор розглядає в контексті загального наступу царизму на РКЦ. Ця проблема розглядається нею комплексно – як з точки зору її правового забезпечення, так і формування відповідної громадської думки. Форми

і способи навернення уніатів у православну віру були різними – від примусово-добровільного, до насильницько-репресивного, аж до арештів та заслань непокірних священників у далекий Сибір. Принципово важливим у цьому питанні є висновок про те, що на уніатів здійснювався тиск як з боку царського уряду та Російської православної церкви, так і з боку вищої уніатської ієрархії. Загалом, на середину XIX століття православ'я стало панівною релігією, офіційною державною ідеологією в Україні.

Не можна не погодитися з думкою О. Баковецької, що головним змістом католицького питання в Росії було зіткнення полонізму і російської національної ідеї, а ареною цього протистояння стала територія України. Активний опір Римо-католицької церкви системному тиску на неї з боку самодержавства дозволив не тільки зберегти свої позиції в Україні, але й поступово посилити їх. Аналіз документів, зроблених авторкою монографії, дозволив зробити висновок, що в означений відрізок часу, незважаючи на ліквідацію економічної самостійності Римо-католицької церкви, ця конфесія зберігала тенденцію до кількісного збільшення віруючих.

Автор у своєму дослідженні дійшла висновку, що після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії, метою конфесійної політики російського уряду стало послаблення позицій Римо-католицької церкви шляхом секуляризації її земель, ліквідації греко-уніатської конфесії, а також забезпечення панівного становища Православної церкви в регіоні. Впродовж XIX–XIX століть римо-католицьке духовенство виступало послідовним захисником католицької віри, національної мови та культури в католицьких громадах і стало важливим чинником їх збереження в Україні.

Проаналізована праця є ґрунтовним багатоплановим дослідженням, в якому автор подає власні узагальнення, написані з фаховою майстерністю. Варто відзначити, що О. О. Баковецька виконала значний обсяг науково-дослідницької роботи, синтезувала доробок своїх попередників, доповнила його новознайденим джерельним матеріалом та на основі його опрацювання сформулювала окремі теоретичні висновки щодо історії Римо-католицької церкви в Україні, зробивши тим самим вагомий внесок до історіографії зазначеної проблеми.

І. Є. Ніколаєв

доктор історичних наук

професор кафедри історії України

Миколаївського національного

університету імені В. О. Сухомлинського

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АКУНІН Олександр Сергійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

БУГЛАЙ Наталя Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

БУНДЮЧЕНКО Тетяна Вікорівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософської думки та культурології Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

БУРГАЗ Юлія Володимирівна, аспірантка Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ВДОВИЧЕНКО Євген Володимирович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Херсонського державного аграрного університету.

ВОЛКОВА Крістіна Леонідівна, співробітник НДЦ «Лукомор'є» Інституту археології НАН України (м. Миколаїв).

ГОРБЕНКО Кирило Володимирович, археолог, старший викладач кафедри археології, давньої та середньовічної історії Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, директор НДЦ «Лукомор'є» Інституту археології НАН України.

ГРИЦАЙ Світлана Яківна, аспірантка кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України (м. Київ).

ДЕМЬЯНЕНКО Юрій Миколайович, викладач історії та англійської мови Миколаївського будівельного коледжу Київського національного університету будівництва та архітектури.

ЄРМІЛОВ Валерій Семенович, доктор історичних наук, доцент кафедри природничо-математичної освіти та інформаційних технологій Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

ЗАХАРЧЕНКО Олексій Олексійович, старший викладач кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

КАЛКУТІНА Наталя Володимирівна, здобувач кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

КИРИЛЕНКО Анна Олександрівна, аспірантка кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

КРАЙНІК Роман Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Навча-

льно-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

КУЗОВКОВ Володимир Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої і середньовічної історії Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ЛАСІНСЬКА Маріанна Юріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої і середньовічної історії Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

МАРИНЧЕНКО Ганна Миколаївна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

МІТКОВСЬКА Тетяна Сергіївна, директор Миколаївського музею суднобудування та флоту.

НЕФЬОДОВ Дмитро Валерійович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

НИКОЛАЄВ Ігор Євгенович, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ПАРХОМЕНКО Владислав Анатолійович, доктор історичних наук, завідувач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ПРОКОП Юлія Віталіївна, старший викладач Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова.

ПРОНЬ Сергій Вікторович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

СМИРНОВ Олександр Ігорович, археолог, старший викладач кафедри археології, давньої та середньовічної історії Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, заступник директора НДЦ «Лукомор'є» Інституту археології НАН України.

ТРЕТЯКОВА Ольга Анатоліївна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки та методики викладання суспільствознавчих дисциплін Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ШЕІН Сергій Сергійович, заступник директора Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія».

В сборнике научных трудов помещены статьи по актуальным проблемам исторических наук: археологии, этно-
логии, историографии, краеведению, отечественной и всемирной истории.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, краеведов, аспирантов, студентов исто-
рических специальностей.

In proceedings of the articles on actual problems of historical Sciences: archaeology, ethnography, historiography, local
history, national and world history.

For researchers, lecturers of higher educational institutions, researchers, graduate students, students of historical spe-
cialties.

In der Sammlung von wissenschaftlichen Publikationen platziert werden Artikel zu aktuellen Problemen der histori-
schen Wissenschaften: Archäologie, Ethnologie, Geschichte, Stadtgeschichte, der einheimischen und der Weltgeschichte.

Für wissenschaftliche Mitarbeiter, Professoren von Hochschulen, Heimatforscher, Doktoranden, Studenten historischen
Spezialitäten.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК

**МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

**НИКОЛАЕВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени В. А. СУХОМЛИНСКОГО**

WISSENSCHAFTSBLATT

NATIONALE V. O. SUKHOMLYNSKYI UNIVERSITÄT MYKOLAYIW

SCIENTIFIC BULLETIN

MYKOLAIV V. O. SUKHOMLYNSKYI NATIONAL UNIVERSITY

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 1 (39), липень 2015

Формат 60×84 1/8. Ум. друк. арк. 16,3.

Тираж 100 пр.

Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 20999-1010799 Р від 25.09.2014 р.

Адреса редакції та видавця:

Видавництво МНУ імені В. О. Сухомлинського

54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24

тел. (0512) 37-88-38, т/ф 37-88-15

e-mail: publish.mnu@i.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3375 від 27.01.2009 р.